В. 264

УКРАИНСТВО

на літературныхъ позвахъ зъ Московщиною

Написавъ

И. БАШТОВЫЙ

Передрукъ зъ „Дѣла“

У ЛЬВОВѢ 1891.

Зъ друкарнѣ товариства имени Шевченка
пôдъ зарядомъ К. Беднарского.

51

Збірка М. С. ВОЗНЯКА

ЛЬВІВСЬКА БІБЛІОТЕКА
АН УРСР
№ И-35046

и 1392

I.

Література, по своєй вдачи, є рѣчь мѣсцева; наука — космополітична

Джонъ Уільямъ Дреперъ.

Въ „Вѣстнику Европы“ въ книжцѣ за мѣсяць вересень 1890 р. шановный д. Пыпинъ, вѣдомый велико-рускій вченый, напечатавъ свою статью: „Особая русская литература“. Ся статья написана нимъ зъ причины выданя шановнои працѣ професора руско-украинскои литературы въ львôвскому университетѣ д. Омеляна Огоновского: „Исторіи рускои [малорускои, украинскои] литературы“. Ся „Исторія рускои литературы“ вже кôлька рокôвъ печаталась въ галицкому журналѣ „Зоря“, а теперь авторъ выдавъ ѣѣ окремными чималыми книжками: першій томъ напечатаный въ 1887 р., другій въ 1889 р., а ще повиненъ незабаромъ появитись и третій томъ. „Исторія рускои літературы“ д. Огоновского є перша исторія руско-украинскои літературы зовсѣмъ повна й систематично та науково упорядкована. Д. Огоновскій почавъ ѣѣ вôдъ найдавнѣйшихъ часовъ зъ періоду візантійского: зъ Нестора лѣтописця, зъ „Слова о полку Игоревѣ“ и т.

д., и допровадивъ ѣѣ до останнихъ найновѣйшихъ часовъ. Ся дуже шановна й наукова праця не могла не звернути на себе уваги вченого свѣта. И въ Петербурзѣ примѣтивъ ѣѣ д. Пыпинъ, и, якъ самъ вченый чоловѣкъ, авторъ „Исторіи славянскихъ литературъ“, мусѣвъ звернути на неи ввагу и дати своє оцѣнованя.

Шановный д. Пыпинъ написавъ своє оцѣнованя не якъ вчену критику, а бôльше якъ публицистичну статью. Критики й оцѣнованя працѣ д. Огоновского тамъ дуже мало. За те-жь багато д. Пыпинъ розводить ся про сучасне украинофільство, про погляды д. Огоновского на формованя велико-рускои расы и врештѣ робить замахъ на обмежуваня границь и обсягу самои теперѣшньои сучаснои и, само по собѣ, будущои украинскои літературы. Вôнъ невдоволеный, навѣть роздратованый працею д. Огоновского и його поглядами. Вôнъ пише спóтання, видно, що кидавъ свои погляды зъ-óпалу и выявивъ свôй останній доси не выявляный доволѣ выразно поглядъ на нову украинску літературу, на ѣѣ обсягъ та ѣѣ границѣ, ѣѣ культурну роль и просвѣтну вартôсть. Погляды выйшли зовсѣмъ однобôчнй, бôльше політично-публицистичнй, нѣжь щиро й правдиво літературнй й науковй. Выйшла не критика, а публицистика: выйшло давне змаганя „двохъ русскихъ народностей“. Про се то мы маємо поговорити въ своєму начеркови.

Д. Пыпинъ давъ заголовокъ своѣй статьѣ: „Особая русская литература“. Сей одинъ

заголовокъ вже недобре намъ вѣщуѳ: вôнъ показуѳ, що утвôръ О. Огоновского чимсь йому не подобаѣть ся. Печатаючи въ „Вѣстнику Европы“ [за 1888 рôкъ, за листопадъ мѣсяць] свою замѣтку про збôрникъ творôвъ галицкого письменника старого москвофільского напрямку Іеронима Анонима, д. Пыпинъ такъ само давъ схожій заголовокъ для своеи статьѣ: „Особый русскій языкъ“. Мова повѣстей І. Анонима не сподобала ся д. Пыпинови: вôнъ ѣѣ обганивъ, та й було за вô-що. Се та т р е т я руска мова, яку выгадала стара партія въ Галичинѣ и якою й доси тамъ пише редакція галицкои часописи „Червоная Русь“. Ся чудернацка мова ѳ мѣшанина украинскои мовы зъ велико рускими словами и навѣть цѣлыми фразами, зъ додаткомъ чогось чудного, покрученого, выгаданого самою редакцiєю. „Червоная Русь“ вживаѳ, на прикладъ, такій змѣшаній зъ двохъ языкôвъ дивовижній слова, якъ: *нъсколько-надцять* [по украински — „кôлькаднадцять“, по велико-руски „нѣсколько“]. Вживаѳ вона велико рускій слова зовсѣмъ въ инчому розумѣню слôвъ, вôдъ чого не выходить въ фразахъ нѣякого людского мôзку. Чи по добрôй воли, чи по наказу й приказу, ся газета маѳ на думцѣ покалѣчити рôдну мову на користь инчои, помаленьку проказуючи велико-рускій языкъ въ Галичинѣ и готуючи грунтъ для „обрусенія“ Галичины. Сiєю мовою говорить въ Галичинѣ зъ пôвтора чоловѣка, пише зъ пôвтретя, и мы маѳмо щире пересвѣдченя, що й сама редакція „Червонои Руси“ нѣколи не говорить сiєю калѣчью а тôльки пише... Д.

Пыпинъ назвавъ сю мову и мову І. Анонима якимсь воляпюкомъ и вывѣвъ такій поглядъ, що стара партія въ Галичинѣ повинна писати народньою мовою. Въ кôнци своєи статьѣ д. Пыпинъ говорить: „Можна бажати, щобъ вона писала русскимъ літературнымъ языкомъ [се-бъ то велико-рускимъ], а коли сього не можна, то нехай вона пише своимъ народнимъ языкомъ“ На вô-що давати раду старôй партіи писати велико-рускою мовою, коли у Галичанъ є своя народня мова? — спытаємо мы вôдъ себе. Сѝ слова д. Пыпина, сей маленькій діссонансъ траплявъ ся неразъ въ його статьяхъ, написаныхъ зъ причины літературного украинского пытаня. Вôнъ все було починає пити за здоровя, а, скôнчивши, заведе якось неначе на „Со святыми упокой“...

Такій діссонансъ задзвенѣвъ и въ статьѣ д. Пыпина про утвôръ д. О. Огоновского, але тутъ вôнъ задзвенѣвъ чутнѣйше й выразнѣйше, хочь и тутъ д. Пыпинъ якось прикриваєть ся часомъ тымъ, що не выставляєть ся такъ смѣливо, якъ выставляють ся зъ своими думками зъ безсоромною наглôстью славянофѝлы, н. пр. Аксаковъ, Самаринъ и инчѝ. Вôнъ часомъ говорить загально, часомъ змовчує, не договорює до кôнця, не робить рѣзкихъ выводôвъ, якѝ робили велико-рускѝ часописи прямого славянофѝльского, ворожого для украинскои літературы, напрямку. Зъ причины сіеи статьѣ д. Пыпина мы при сѣй нагодѣ поговоримо взагалѣ и про ту тяганину, яка скоилась и коить ся мѣжь велико-рускими кон-

сервативными елементами и нашимъ літературнымъ украинствомъ.

Д. Пыпинъ починає свою статью коротенькимъ начеркомъ исторіи вôдродженя въ Галичинѣ національнои самосвѣдомости та літературного національного руху. Въ 1830-ыхъ та 40-ыхъ рокахъ въ Галичинѣ — каже д. Пыпинъ — выникло пытаня, на якôй мовѣ треба писати поетичнѣ та вченѣ творы Се національне вôдродженя почало ся тодѣ пôдъ вплывомъ тодѣшнього славянского руху и зачало ся въ маленькому кружку Русинôвъ, за приводомъ трьохъ головныхъ дѣячѣвъ: Маркіяна Шашкевича, Головацкого та Вагилевича. Головнымъ мотивомъ сього руху бувъ расовый ентузіястичный романтизмъ, котрый тодѣ панувавъ середъ захôдныхъ и по-троху середъ пôвденныхъ Славянъ. Тодѣ Колларъ проповѣдувавъ славянску єднôсть, котру вôнъ выспѣвувавъ въ своѣй значнôй, але сухôй поемѣ „Дочцѣ Славы“. Тодѣ розвивалась ческа література: Шафарикъ выдавъ свои „Древности“ та „Етнографію“. Ще передъ тымъ були знайденѣ давнѣ орігінальнѣ творы ческои поезіи: „Судъ Любуши“ та „Краледворскій рукописъ“. Політичне вызволѣня Сербôвъ дало надѣю на вызволѣня й инчихъ Славянъ. Почавъ ся звѣсный панславістичный рухъ въ Австріи.

При такихъ тогочасныхъ обставинахъ выникла идея національного вôдродженя и въ галицкихъ Русинôвъ. Вони почали шукати собѣ расовои рôднѣ, на котру можна-бъ було обпертись, зъ котрою можна-бъ було зъєднатись. Такою расовою рôднею для нихъ бувъ

русскій [велико-рускій] народъ. Коли въ тодѣшньому славянскому панславізму було багато неясного, було багато плутанины, то такъ воно було и въ галицкихъ Русинѣвъ. Усѣ славянскій панславісты знали двохъ-трьохъ россійскихъ панславістѣвъ и по нихъ думали-гадали про усю Россію... Вони думали, що про Славянъ думаѥ и за нихъ стане уся Россія, рядъ, суспѣльство, и навѣть народъ, и на се покладали свои великій надѣ. Галицкорускій патріоты тодѣ думали, що въ Россіи пишуть тымъ книжнымъ языкомъ, якимъ писали ще въ XVIII. вѣцѣ и якій вони знали черезъ традицію своихъ церковныхъ книжокъ... Вони заговорили про ѥднѣсть и однаковѣсть свого галицкого народа зъ Великороссіѥю вѣдъ Карпатъ до Камчатки... Черезъ се швидко мѣжь галицкими патріотами выйшовъ роздѣлъ. Выдѣлилась партія, котра стала не на такому широкому національному грунтѣ, и заговорила про національну и літературну ѥднѣсть зъ Украинною россійскою. Дѣло выйшло вѣдъ того, що галицкій Русины встигли познайомитись зъ становищемъ літературного дѣла въ Россіи и досвѣдчились, що сучасна найновѣйша велико-руска література багато въ де-чому для нихъ чужа: вона обписуѥ й обмальовуѥ суспѣльнѣсть, вроду и вдачу людей, котра для нихъ зовсѣмъ незрозумѣла, — довѣдались вони, що мовсковска література промовляѥ до нихъ мовою такою вѣдмѣнною вѣдъ ихъ книжньои мовы, що вона для нихъ була просто незрозумѣла...

Такъ зъявилось въ Галичинѣ двѣ партіи

що-до літературныхъ и національныхъ интересовъ. Нова партія нарѣкала на стару панславістичну, що вона не дбав про народнї масы, и встоювала за потрѣбность літературы на народнѣй мовѣ. Натурально, що ся партія пристала до украинского руху, до украинофільства въ Россіи.

Далѣ д. Пыпинъ говорить про украинство въ Россіи и выявляѣ до сього національно-народнього напрямку свою велику прихильность. Мы подаємо сей урывокъ зъ статьѣ д. Пыпина до словечка:

„Сї останнї вѣдносины до украинства въ Россіи -- каже д. Пыпинъ — мали не малый вплывъ на укладъ найновѣйшои галицкорускои літературы и въ деякихъ выпадкахъ вплывали не нормально [Чому такъ? Намъ здаєть ся — зовсѣмъ нормально] зъ причины ненормального становища украинофільства въ россійскѣй суспѣльности и въ пресѣ. Намъ неразъ доводилось говорити про становище украинофільства въ Россіи, — каже далѣ д. Пыпинъ. — Не повторяючи попереднихъ выяснѣнь, доторкнемось тѣльки тутъ до нього, якъ воно становить ся до галицко-рускои літературы. Вѣдома рѣчь, що на украинофільство накинуто обвинуваченя въ шкодливому суспѣльному та літературному сепаратизмѣ.*) Се винуваня

*) Словомъ „сепаратизмъ“ кинувъ на украинство въ-перше одескій жидѣвскій органъ „Сіонъ“ въ 1860-ыхъ рокахъ, коли почавъ ся літературный рухъ по Украинѣ за часовъ „Основы“. Жиды тѣльки недавно выкинули молитву

завсѣды здавалось намъ безъ мѣры прибо́льшенымъ. Джерело украинофільства було те саме, котре въ плывѣ теперѣшнього столѣтя утворило скро́зь у всѣхъ краяхъ загальне зацѣкавленя народомъ, выкликало потягъ до выучуваня його побуту, мовы, поданя, выкликало потягъ до служеня на його розумову, моральну та матеріяльну користь: выкликало бажаня по́днести свѣдомо́сть його и разомъ

въ своихъ синагогахъ про Гайдамаччину, про спасѣня ихъ во́дъ Богдана Хмельницкого, Гонты, Залѣзняка та Гайдамаччины. Вони певно и теперь зрозумѣли сьогочасный національный рухъ на Украинѣ якъ Козаччину чи Гайдамаччину, що готова кинутись на жидо́въ, мабуть мѣркуючи, що смакъ рѣзати й выганяти жидо́въ уже лежить въ само́й натурѣ Украинця. Вони забули, що за старои Польщѣ причина тіеи рѣзанины була не въ козакахъ та гайдамакахъ, а въ нихъ самыхъ. Жиды тодѣ стали посесорами та панами, на нихъ народъ робивъ панщину, якъ польскимъ панамъ, вони, по державному праву пана, мали въ своихъ рукахъ церквы, держали въ себе церковнй ключѣ. А якъ козаки й народъ встали проти польскихъ пано́въ, то жиды мусѣли дѣлити зъ ними долю, та ще до того вони були й шпіонами, выказували польскимъ урядникамъ на украинскихъ повстанцѣвъ. Катковъ въ „Московскихъ Вѣдомостяхъ“ такъ само лякавъ россійскій рядъ сепаратизмомъ Украины, якъ самъ нетолерантный чоловѣкъ и „обруситель“, та ще й маючи на думцѣ „обрусеніе“ Украины. — во́нъ въ тй часы просто цькувавъ насъ. — [*Прим. Авт.*]

зъ тымъ бажаня покористуватись для свого національного житя тыми моральными та поетичными елементами, щó захованî въ масахъ и зъ котрыхъ складаєть ся основа національности. Се те джерело, котре утворило такій незвычайный и заслуговуючій на спôвчутя рухъ, якъ ставше въ плывѣ нашого столѣтя и трохи навѣть на нашихъ очахъ вôдродженя славянскихъ народностей, котре причинило ся до высокого морального пôднятку цѣлыхъ народôвъ, щó пробували до того часу въ несвѣдомому и пригнобленому становищи. Се те джерело, котре въ самôй Россіи утворило увесь найновѣйшій высокій змѣстъ рускои суспôльности, повный дбаня про моральный и матеріяльный пôднятокъ народа, якъ основы усієи націи [вызвôлъ крепакôвъ, велика література присвячена выучуваню народнього житя зъ усѣхъ бокôвъ]. Нарештѣ се те джерело, котре въ житю европейскому утворяє въ найновѣйшî часы такій самый, сказати-бъ, народницкій потягъ до выучуваня народньои старовины и до літературнои реставраціи мѣсцевыхъ мовъ, якъ найновѣйша провансальска література въ Франціи, якъ выникаюча література нѣмецкихъ мовъ, якъ незвычайне найнедавнѣйше розповсюдненя фольклоризму въ усѣхъ безъ выимку народôвъ Захôдньои Европы, и навѣть у Французôвъ, котрî зъ давнихъ давéнъ найбôльше були примѣтнî гордовитымъ нехтованьемъ простымъ народомъ. Не инчій зачатокъ мало й наше украинофільство. Взявши головнî пункты його проявку, мы бачимо, що вони припадають до паралельныхъ фактôвъ

въ самôй велико-рускôй літературѣ. Въ кôнци минулого вѣку першî творы Котляревского припадають въ часы народницкихъ интересбвъ Аблесимова, Чулкова, Новикова, Радищева. Въ 1830-ыхъ рокахъ етнографічнî працѣ й пробы украинскои поезіи [Артимовскій-Гулакъ, Максимовичь, Срезневскій, Костомаровъ, Бодянскій и т. д.] йдуть разомъ перше зъ фактами велико-рускои етнографіи [Сахаровъ, Снегиревъ, Пассекъ и инчî], а въ-друге зъ вôдгуками славянского вôдродженя. Въ 1860-ыхъ рокахъ украинофільство припадае въ часы велико-руского народництва, котре зачало ся разомъ зъ реформою скасованя крепацтва. Незвычка масы нашого суспôльства до выявку якои-небудь самодѣяльности робила для багатьохъ людей незрозумѣлымъ сей рухъ, а потôмъ бажаня грати роль далекоглядныхъ спасителѣвъ отчины пустило славу про сепаратизмъ, котрый нѣбы-то нахваляѣть ся проти цѣлости россійскои имперіи. Роль „Московскихъ Вѣдомостей“ того часу на-стôльки теперь выяснилась, що нема потребы запинятись на обмежуваню вартости тыхъ спонукань, котрî мало на увазѣ се выдавництво, пôднявши гвалтъ про сепаратизмъ. Сказати по правдѣ, було-бъ низько, ганьбовито для достойности россійскои имперіи, и перечило-бъ усѣмъ дѣйснымъ вôдносинамъ россійского житя — знаходити політичну небезпешнôсть въ народницкому руху однои невеличкои частки украинского суспôльства. Украинскî елементы такъ зрослись зъ загальною течіею россійского житя, такъ обгорнутî самыми реальными

вплывами побуту адміністративного, економічного [?], вплывомъ просвѣты и т. д., що пôсля сього всього зостаєть ся мѣсце тôльки для одного літературного выявку мѣсцевои народности. Самый літературный потягъ, по-неволи и самъ по собѣ, зъ своєи причины зôставъ ся-бъ въ тыхъ границяхъ, якѝ можливѝ для мѣсцевого провінціялізму: въ границяхъ поетичнои реставраціи минувшости, популярнои літературы, мѣсцевого театру и т. п.*) Поетична реставрація, мѣжь инчимъ, дала самôй россійскôй літературѣ утворы, належачѝ до числа найкрасчихъ ѣѣ перлинъ: назвемо „Тараса Бульбу“ Гоголя. Популярна література могла-бъ тôльки прибôльшити трохи запасъ вѣдомостей въ масѣ, котра въ Пôвденнôй Россіи, якъ и на пôвночи, залúшена щодо сього дѣла до самого жалôсного ступѣня, а на пôвдни Россіи така література для народа була-бъ можлива тôльки на мовѣ для нього зрозумѣлôй. Чимъ може бути мѣсцевый театръ, се мы бачили по дуже значному успѣху, котрый мала въ останнѝ роки украинска сцена въ самому Петербурзѣ та въ Москвѣ. Въ кôнци всього украинофільскій интересъ до народа [якъ се вже й бувало] выявивъ ся-бъ розповсюдненямъ етноґрафічныхъ и збогаченямъ научныхъ выслѣдôвъ. Коли хто гадає, що є можливôсть сепаратизму, то

*) Дуже цѣкаво знати, щó то тамъ притаилось далѣ, за тымъ маґічнымъ: „и т. п.“? А може.... й нѣчого.... окрôмъ передъ тымъ сказаного. — [*Прим. Авт.*]

найбôльше розумнымъ и людскимъ орудникомъ проти його розвитку натурально була-бъ доконешне спôлка пануючои народности зъ народностями мѣсцевыми и узнаня за останними права выявку, границѣ котрого самѝ по собѣ обмежовують ся умовами ихъ загального истнованя. На жаль, въ кôнци 1870-ыхъ рокôвъ запанувавъ инчій способъ поглядôвъ, дôйшли до потребы вѣдомыхъ пригнобляючихъ способôвъ, рѣчь проста ставала складаною, деяку зайвину́, деякій злишокъ у де-кого прилѣчено до загального характеру всього літературного руху, и натуральный прóявокъ ставили на якусь не властиву для нього стежку. Сѝ всѣ способы за всѣмъ тымъ вôдгукнулись, якъ побачимо, въ літературѣ галицкорускôй. Центръ ваги літературного руху, найголовнѣйша сила котрого и историчнѝ основы належали до нашои Малороссіи, неначе подавъ ся до Галичины.“

Якъ бачимо зъ наведеного урывка, зумысне нами переложеного до словечка*), д.

---

*) Галицка москвофільска часопись „Червоная Русь“, напечатавши сю статью шановного д. Пыпина и выдавши навѣть окремнѝ вôдбитки ѣѣ, зумысне выпустила сей выдѣлъ про украинофільство, певно щобъ прислужитись д Пыпинови, чи може кому инчому. Але мы повинны сказати, що часопись прислужилась зовсѣмъ негараздъ: вона не оббѣлила, а почорнила д. Пыпина, зробивши його погляды въ вôдрѣзанôй зъ початку статьѣ схожими зъ поглядами Каткова та славянофілôвъ.

Пыпинъ маѣ поглядъ на выниканя й повставаня украинства правдивый и симпатизуѣ йому, стаючи супроти репресалій, якѣ зъ доброго дива то вѣдъ недомыслу, то черезъ зумысне цькованя Катковцѣвъ та славянофілѣвъ впали на нього важкимъ каменемъ. Такій поглядъ д. Пыпинъ неразъ выявлявъ въ „Вѣстнику Европы“, якъ, на прикладъ, въ статьѣ „Малорусско-галицкія отношенія“ [Вѣстникъ Европы 1881 р., кн. 1.], „Къ спорамъ объ украинофильствѣ“ [Вѣстн. Евр. 1882 р., кн. 5.], „Волга и Кіевъ“ [Вѣстн. Евр. 1885 р. кн. 6.]

И справдѣ джерело украинства маѣ звязокъ зъ національнымъ и народницкимъ рухомъ въ Славянщинѣ та деякихъ краяхъ сучаснои Европы и навѣть въ найновѣйшѣ часы въ самѣй Россіи. Сей рухъ наклюнувъ ся й зародивъ ся въ Европѣ та въ Славянщинѣ въ дуже важкѣ часы для Европы, зъ початку теперѣшнього вѣку, въ тѣ часы, коли запанувала въ Австріи система звѣсного Метерніха, котра пригнобила Славянъ и напосѣла на нихъ зъ германізацією; въ тѣ часы, коли въ Германіи лютувавъ Менцель, сей нѣмецкій Катковъ, черезъ свою „Хрестову газету“; коли Берне, супротивникъ його обскурантныхъ

Мы певнѣ, що д. Пыпинъ за се не подякуѣ редакціи „Червонои Руси“. Редакція переборщила, якъ переборщуѣ часомъ дрѣбный урядникъ-писарець для свого началника. Выйшло, якъ каже приказка: „загадай дурневи бити поклоны, то вѣнъ и лоба пробьѣ“... — [*Прим. Авт.*]

принціпѣвъ, мусѣвъ утѣкати въ Парижъ и зъ-вѣдтѣль побивати його своими „Парижскими листами“. Сей рухъ бувъ протестомъ за свободу и за вольный національный розвитокъ въ Славянщинѣ. Сей рухъ въ Европѣ въ недавнѣ часы ставъ демократичный и тодѣ само по собѣ появивъ ся интересъ и до выучуваня масового житя, и разомъ зъ тымъ до обороны його людского права. На пѣдставѣ принціпа вольного національного та просвѣтного розвитку и передаваня його въ масы выникла въ Европѣ нова провансальска література въ пѣвденнѣй Франціи и въ испанскѣй провінціи Каталоніи та Валенсіи, де живуть Провансалы, выникла кельтска література въ Нормандіи и Бретанѣ, фламінска въ Бельгіи, де сѣ усѣ новѣ литературы були пригноблены державными мовами та літературами французскою та испанскою. Змертвѣлѣсть мовы Данта въ сучаснѣй Италіи стала ся причиною того, що почали выходити книжки на неаполітанскѣй та венеціянскѣй народнѣй мовѣ, и сѣ книжки на живыхъ мовахъ въ Италіи добре йдуть въ публичнѣсть, якъ-разъ въ-двоє лѣпше, нѣжь писанѣ змертвѣлымъ книжнымъ літературнымъ италіянскимъ языкомъ. Въ Нѣмеччинѣ языкъ Лютера та книжный языкъ Лессінґа вже постарѣвъ ся и далеченько подавъ ся вѣдъ народнього. И тамъ выступили письменники зъ живою народньою мовою, зъ утворами на народнихъ мовахъ, якъ на прикладъ Фріцъ Рейтеръ.

Въ 1860-ыхъ рокахъ въ самѣй Великороссіи була проба поновити книжню велико-

руску мову, засновану, якъ вѣдомо, на грунтѣ мертвои церковно-славянскои мовы, выробленои доволѣ добре вченими Кіѣво-могилянскои академіи въ XVII. та початку XVIII. вѣку и цѣлкомъ перенятои россійскими письменниками. Критикъ Бѣлинскій, розбираючи критично комедію Грибоѣдова „Горе отъ ума“ (1825 р.) хвалить ѣѣ доконче за те, що вона написана не книжнимъ языкомъ, „котрымъ нѣхто не говоривъ“, котрого и знати не знавъ нѣ одинъ народъ въ свѣтѣ, а найбѣльше Россіяне про нього „и слыхомъ не слыхали и видомъ не видали“. [Диви въ „Вѣстнику Европы“ статью Пыпина: „Грибоѣдовъ“ 1890 р., сѣчень, ст. 217.] Одначе сей мертвый засновокъ все таки лѣгъ, якъ грунтъ сучаснои велико-рускои книжньои мовы; вже ажь Карамзинъ, Грибоѣдовъ, Пушкинъ та Крыловъ прищепили до неи живый народній велико-рускій паростокъ. Велико-рускій письменники, якъ Даль, Глѣбъ Успенскій, Островскій, Решетниковъ и инчѣ, попробували примѣшувати до книжнього языка слова чисто народнѣ. „Отечественныя Записки“ спротивились сѣй новинѣ, списавши двѣ сторѣнки сихъ неологізмѣвъ и пѣднявши ихъ на смѣхъ. Ся поновка живою, щиро-народньою течіею змертвѣлого, для велико-рускихъ масъ незрозумѣлого книжнього языка на тому й спинилась, хочь гр. Левъ Толстой и спробувавъ зновъ рокѣвъ три назадъ завести народню мову въ своѣй народнѣй драмѣ „Власть тьмы“.

Якъ бачимо, рухъ языковый та літературный розпочавъ ся не въ однѣй Украинѣ, а

ЛЬВІВСЬКА БІБЛІОТЕКА
АН УРСР
№ И- 35046

и въ Великороссіи и въ Европѣ. Въ насъ на Украинѣ сей рухъ тôльки поновивъ ся, бо вôнъ таки давненькій, такій давненькій, що на пр. „Перелицьована Енеида“ Котляревского, котру звычайно становлять за початокъ новои украинскои літературы (1798 р.), стає вже на Украинѣ „литературнымъ преданіемъ“, котре зрѣкає д. Пыпинъ въ нашôй літературѣ.

Якъ глянувъ рядъ въ европейскихъ державахъ на сей національный и літературный рухъ? Якъ вôнъ поставивъ себе вôдносно його? Романскѣ державы: Франція, Испанія та Бельгія, нѣмецкѣ державы: Австрія та Прусія, и на сходѣ Европы Россія неоднаково поставили себе до сього національного руху вôдрожденя народôвъ.

Въ той часъ, якъ въ перше зъявивъ ся національный літературный рухъ въ Провансѣ, въ Парижи знайшли ся повіністы, котрѣ загомонѣли на нього, але швидко втихомирились, примѣтивши, що сей напрямокъ не політичный, а чисто просвѣтный, культурный. Теперь французкій рядъ не вчиняє провансальскому руху нѣякои претичины и дає широку вольнôсть його розвитку. Тѣ самѣ рядовѣ вôдносины до каталонского провансальского руху мы бачимо и въ Испаніи. Д. Мордовцѣвъ въ своихъ „Письмахъ изъ Италіи и Испаніи“ говорить трошки про сей рухъ, побувавши въ Барцелонѣ, головному мѣстѣ Каталонии, и очевидячки ставить його въ паралели зъ украинскимъ, назвавши въ жарты испанскихъ Провансалôвъ каталонскими „парубками“. Дописуватель журнала „Русская Мысль“ позаторôкъ такъ само

побувавъ въ Барцелонѣ и якъ-разъ потрапивъ на збôръ Провансалôвъ, де сй національ, а найбôльше багатй барцелонскй купцѣ, вôдбували раду про выданя великои часописи на провансальскôй мовѣ пôдъ назвищемъ „Catalana“. И въ Испаніи рядъ не спиняє сього руху и не становить нѣякихъ перечокъ на стежцѣ його розвитку. И Провансалы не дурно кажуть: Франція для насъ мати, а Испанія — сестра, и вôдрôзнятись вôдъ нихъ нема жаднои потребы. Въ Бельгіи такъ само рядъ не стає на дорозѣ національного розвитку Фламінôвъ, хочь въ Бельгіи двôръ французскій спираєть ся на французску половину залюднѣня Бельгіи и веде урядовй справы французскою мовою. Фламіны завели фламінске національне товариство, котре веде свои справы геть-то ревно и енергічно: кожный суспôльникъ того товариства приймає на себе обовязокъ и самохôтню повиннôсть — не вживати въ розмовѣ французскои мовы, а вживати тôльки свою — фламінску и навѣть кореспонденціи листôвъ писати доконче своєю мовою. Про се въ свôй часъ писали звѣстки навѣть по часописяхъ, а се певный знакъ, що бельгійскій рядъ не забороняє въ державѣ такихъ товариствъ, не чепляєть ся до суспôльникôвъ того товариства, и не засылає ихъ туды, де козамъ роги правлять... якъ роблять въ Россіи зъ усякими россійскими Фламінами... Фламіны гаряче дбають про свою літературу, завели въ Брюсселѣ фламінскій театръ; вже минуло рокôвъ зъ 15, якъ вони переложили Святе Письмо на фламінску мову. И имъ въ тому рядъ зовсѣмъ не пере-

баранчає; нема тамъ забороны на сѝ справы, якъ на прикладъ у насъ на Украинѣ и до сього часу заборонено выдавати Святе Письмо украинскою мовою въ перекладѣ Кулѣша и Пулюя. Зъ такихъ вѡдносинъ державъ до вѡдродженя національностей на далекому Заходѣ Европы мы бачимо, що въ сучаснѡй Европѣ тѡльки одно романске племя, якъ державне, вже зовсѣмъ выяснило й счистило свѡй свѣтоглядъ, стало зовсѣмъ по-людски терплячимъ до инчихъ національностей и занехаяло старый привціпъ силуючои приневѡльнои и противовѡльнои и черезъ те саме протинатуральнои ассіміляціи инчихъ народностей.

Зовсѣмъ що инче мы бачимо въ середнѡй та схѡднѡй Европѣ, де панує державность нѣмецка та велико-руска. Нѣ австрійскѝ, нѣ прускѝ Нѣмцѣ ще не збули ся давныхъ своихъ потягѡвъ — германізувати сусѣднѝ народы, котрѝ живуть побѡчь зъ ними въ державахъ. Мы не будемо розводитись про германізаторскѝ забаги въ Австріи за часѡвъ Метерніха, коли всю Австрію вкрыли нѣмецкѝ университеты та гімназіи, — про тѝ великѝ силкуваня, якѝ зробили Мадяры та Славяне, щобъ збутись сієи системы, — про тѝ жертвы, якѝ вони принесли, доки добулись до свого права національного розвитку. Се рѣчь дуже вѣдома. Теперь Австрія, якъ вѣдомо, занехаявши германізацію, опираєть ся на три дужчѝ хочь не численнѣйшѝ національности: Нѣмцѣвъ, Мадяръ та Полякѡвъ, вѡддавши имъ въ руки Чехѡвъ, Словакѡвъ, Румунѡвъ та Русинѡвъ. Мы бачимо, що и въ самыхъ австрійскихъ Нѣм-

цѣвъ ще не зовсѣмъ згасъ той духъ стародавньои тенденціи до приневôльнои ассіміляціи. За те-жь покористувались своимъ правомъ, на свôй соромъ, перше пригноблянѣ й германізованѣ Мадяры. Вони завели мадяризацію Славянъ закарпатскихъ та Румунôвъ. На великій жаль и галицкѣ Поляки вхопились зъ великою енергіею за сполячення галицкихъ Русинôвъ. Мадяры въ сьому дѣлѣ дуже схожѣ на тыхъ чорныхъ африканскихъ раббвъ, щó выпадкомъ вырвавшись на волю, скинувши зъ себе ланцюги та нашийники, потôмъ самѣ ловлять въ африканскихъ лѣсахъ вольныхъ неґрôвъ, надѣвають на нихъ ланцюги та нашийники и ганяють на продажь въ Абессинію та Верхній Єгипетъ. Се й правда, якъ каже приказка: не дай, Боже, зъ хама — пана!

Вôдповѣдно до національнои терплячости Мадяры та галицкѣ Поляки стоять ще багато низче вôдъ Румунôвъ, котрѣ, забравши въ Россіи Измаильскій повѣтъ въ Басарабіи, дозволили болгарску гімназію въ Болградѣ, и тôлькн пбсля забраня Россіею Измаильщины графъ Д. Толстой заразъ переробивъ ѣѣ на великоруску, вôдôбравши вôдъ гімназіи до скарбу усѣ маѣтности: землѣ та рыбнѣ озера, надарованѣ Болгарами тôй гімназіи, и пôдвѣвши ѣѣ пôдъ типъ велико-рускихъ гімназій, не вважаючи на проханя Болгаръ, зоставити для нихъ въ гімназіи принаймнѣ выклады болгарскои мовы та болгарскои літературы...

Прускѣ Нѣмцѣ своєю нетерплячостью національною ще й доси стоять не высче за австрійскихъ Нѣмцѣвъ часôвъ Метерніха. Тутъ

заведена машина германізаціи познаньскихъ Полякôвъ, Лужичанъ та Литовцѣвъ крутить ся ще швидче. Бісмарковцѣ скуповують въ Полякôвъ землѣ, переводячи вхъ въ нѣмецкй руки; ще й недавно задумали варварскій прімітивный выгôнъ зъ Познаня Полякôвъ, австрійскихъ та россійскихъ пôдданыхъ, для зменшеня польскои людности, и сй выгонцѣ знайшли собѣ пристановище въ Галичинѣ; прускй Поляки нѣякъ не дôйдуть до права мати свôй університетъ въ Познани, не допросять ся архіепископа своєи національности.

Далѣ на схôдъ — ще бôльше сього лиха. Переступѣмо пруску границю и мы побачимо, що въ Россіи така сама система приневôльного вынародовлѣня крутить ся мовь навѣжена. Въ Россіи „обрусѣня“ йде не днями, а немовь годинами, неначе въ ньому спасѣня не тôльки Россіи але усього свѣта вôдъ якоись напасти, — неначе люде вхопились обѣручь и зъ усією силою енергіи, щобъ чинити якесь дуже добре та спасенне дѣло. Автономіи провінцій и народôвъ ламають, національности гнуть и скручують въ ôбôдъ. Скрôзь нищать народнй мовы, національнй літературы, скрôзь бачимо національный велико-рускій натискъ, котрый постановивъ собѣ, неначе яке велике культурне завданя, знищати до останку усѣ національности въ Россіи и повеликорусити ихъ. Найважчій притискъ вôдъ сіеи системы выпавъ на долю Украины, Польщѣ та молдавскои Басарабіи. На Украинѣ навѣть въ народнй школы заведено велико-рускй шкôльнй книжки та выкладову велико-руску мову, за-

боронено выдавати Святе Письмо на украинскôй мовѣ; пôсля 1876 року украинска література неначе засуджена на смерть: заборонено выдавати усякî украинскî книжки, окрôмъ нѣбы-то популярныхъ, а справдѣ дозволяють тôльки тонесенькî книжечки, малесенькî казочки, оповѣданячка, водевільчики. Науковî популярнî книжечки не дозволенî. Те саме дѣють ся и въ Польщи, тôльки зъ тою вôдмѣною, що тамъ дозволена ще широка література, але въ тôй надѣи, що велико-руска школа въ Польщи пôдрыє и вбьє и ту літературу [дарма надѣя!]. Для басарабскихъ Молдаванъ такъ само заведенî велико-рускî народнî школы. Ся привілегія, ущаслививша Украину та Польщу обрусѣнямъ, може выпала на ихъ долю тымъ, що вони землѣ славянскî, братнî для Россіянъ, и дають надѣю швидче ихъ обрусити. Басарабскî Молдаване заслужили се щастя мабуть тымъ, що вони однієи зъ Великороссами православнои вѣры. Инчî народы въ Россіи: Татаре, Грузины, Есты, Литовцѣ, Латишѣ принаймнѣ хочь мають народнî школы своєю мовою.

Такъ то мы бачимо, що въ Европѣ тôльки латинска раса може прикласти до себе приказку: живи самъ и другимъ давай жити! Про Австрію та про Прусію можна сказати, що тамъ вже инчій девізъ: живи самъ и другимъ трошечки давай жити! Въ Россіи ще панує такій девізъ: живи самъ — и нѣкому инчому не давай жити!

Руйнованя національностей, руйнованя хапли́ве йде на сходѣ Европы, а найбôльше

въ Россіи зъ великою хапливостью и навѣть зъ любовью, навѣть зъ смакомъ, неначе симъ хочуть зробити якійсь историчный великій добровчинокъ инчимъ народамъ. А справдѣ и Прусаки и Великороссы не роблять симъ нѣякои користи, нѣякого добродѣйства нѣ для себе, нѣ для инчихъ народовъ. Мы вважаємо на національну нетерплячбсть Великороссовъ, якъ на выявокъ расовый, дуже прімітивный, схожій съ релігійною нетерплячостью давнихъ народовъ, яка, на прикладъ, ще й доси живе въ натурѣ мусулманскихъ народовъ. Сю прімітивну якусь руйнуючу силу велико-рускои расы давно примѣтили лѣпшій й свѣтлѣйшій велико-рускій вченій та поеты. Ще Грибоѣдовъ, авторъ комедіи „Горе отъ ума“, побувавши въ Криму въ 1825 роцѣ и придивившись до кримского житя, до давныхъ историчныхъ мѣстъ, що стали руинами вже за Россіи, писавъ въ Петербургъ до свого приятеля зъ Феодосіи: Пбсля Готовъ, Генуезцѣвъ и т. д. въ Кримъ „явились мы, всеобщіе наслѣдники, и съ нами духъ разрушенія“... Далѣ Грибоѣдовъ говорить, що для поладнаня зъ инчими народами за Кавказомъ треба-бъ Россіи вживати способы культурнѣ, якъ на прикладъ добрѣ суды и инче. Д. Пыпинъ, пишучи статью „Грибоѣдовъ“ въ „Вѣстнику Европы“ [за 1890 р., сѣчень], додавъ зъ причины сихъ словъ Грибоѣдова: „Духъ руйнованя, на жаль, и справдѣ дуже часто йшовъ слѣдкомъ за нашимъ рухомъ на схбдъ и на захбдъ. Въ давнѣйшій часы його навѣвала національна нетерплячбсть, що переходила часомъ черезъ усяку мѣру, та па-

тріярхальне становище умôвъ; але пôсля того не було навѣть и сього мотива, а руйнованя ставало ся зъ причины духу канцелярскои та фрунтовои однаковоформости. Неповага до осóбости людины, котра розвилась въ домашнихъ [велико-рускихъ] вôдносинахъ, переносилась въ великôй мѣрѣ и на землѣ та народы за-ново придбанѣ; засѣвалось непотрѣбне ворогуваня, котре заваджало зливаню [?] и котре можна-бъ було въ значнôй мѣрѣ обминути.“

Ся неповага до инчихъ народностей, се нехтуваня ними, навѣть якась ненависнôсть до нихъ и справдѣ й доси ще жива въ Великоруссахъ и выявляѣть ся фактично й реально въ критискахъ инчихъ національностей, залежныхъ вôдъ Россіи. Ся національна ненависнôсть та нетерплячôсть окрôмъ деспотичного укладу сѣмьѣ, на котру показує д. Пыпинъ, выкохана въ нихъ исторіею. Розвиваючись въ давный часъ на вôдшибѣ, нарôзно вôдъ культурныхъ народôвъ Европы на далекому сходѣ, живучи изольованымъ житямъ цѣлѣ вѣки, стыкаючись на сходѣ, пôвночи та въ Сибѣри тôльки зъ пôвъ-дикими прімітивными языческими народами, котрѣ [хочь и не всѣ] культурою стояли далеко низше за Великоруссôвъ, и котрыхъ вони ассімілювали, — Великоруссы нажили собѣ неповаги й нехтуваня до чужоземцѣвъ. Придбавши-жь собѣ новѣ землѣ та народы на европейскому заходѣ далеко культурнѣйшѣ вôдъ нихъ, вони й на нихъ перевели таку саму неповагу, нехтуваня и навѣть ворожôсть. Сеи неповаги, сього нехтува-

ня не збули ся навѣть деякй высоко розвитй Великоруссы, такй на пр. якъ критикъ Бѣлинскій, романістъ Тургеневъ, навѣть сатирикъ Щедринъ, щó пôднимавъ на смѣшки украинщину. Про адміністративнй велико-рускй особы вже нема чого й говорити, бо въ нихъ выявляєть ся прімітивный національный духъ нетерплячости до инчихъ народôвъ зъ безсоромною наглôстью. Сього національного грѣха зливаня, тôльки въ мякѣйшôй формѣ, не збувъ ся зовсѣмъ и шановный д. Пыпинъ. Пишучи попереду про нашй національно-літературнй справы зъ великою симпатією, вôнъ въ своѣй новôй статьѣ показавъ, що не багато думає для насъ поступитись. Замкнувши найновѣйшу украинску літературу въ рямы провінціялізму, вôнъ зовсѣмъ сходить ся зъ урядовымъ приказомъ 1876 р, дозволяючимъ украинскй етнографічнй книжки, сяку-таку популярну літературу [простѣйше й щирѣйше сказати: дрôбнесеньку нѣсенѣтницю, мѣжь котрою часомъ выпадкомъ проскакують и вартовнй речи], та украинскій театръ [и доси забороняный въ одному тôльки Кіѣвѣ]. Отсе и вся ласка! За выняткомъ сього початку статьѣ, де д. Пыпинъ не вôдкоснувъ ся вôдъ своихъ попередныхъ симпатій до етнографічного украинства, далѣ въ своѣй цѣлôй статьѣ д. Пыпинъ выявляє поглядъ на нашй літературно-національнй справы зовсѣмъ схожій зъ поглядомъ консерваторôвъ та славянофілôвъ, хочь вôнъ якось и не доводить своихъ выводôвъ до кôнця и часто не договорює своєи гадки.

Далѣ въ своѣй статьѣ д. Пыпинъ каже:

„Выходило и справдѣ щось чудне. Колись, ще въ не дуже давнѝ часы, думали [та й справдѣ воно такъ було], що славянскѝ літературы въ Австріи були дуже пригнобленѝ въ своєму розвитку, а література галицко-руска найбо́льше, такъ що вона на-силу чвалала, ледви чеврѣла, харчуючись, мѣжь инчимъ, тымъ, що́ давала украинска література въ Россіи. Теперь стало ся на-выворо́тъ: якъ остання по́дпала по́дъ притискъ, — въ Галичинѣ, трохи черезъ загальнѝ політичнѝ змѣны въ Австріи, давшѝ для ѣѣ народностей бо́льшу во́льно́сть розвитку, трохи черезъ власне силкуваня галицкихъ дѣячѣвъ, літературный рухъ дуже поширшавъ якъ въ поезіи и белетристицѣ, такъ и въ инчихъ працяхъ науковыхъ, популярныхъ книжкахъ и публицистицѣ. Література выставила якъ внутрѣшнѝ пытаня галицко-руского побуту, такъ и загальне пытаня національного житя. Руска народно́сть въ Галичинѣ, такъ довго пригноблювана колись польскимъ панованямъ, а потомъ австрійскою бюрократіею, и до теперѣшнього часу ще не до́ставша політичнои значности, во́дповѣднои своѣй численности, володає одначе, въ зро́внаню зъ попереднимъ, гараздъ бо́льшою часткою суспо́льнои свободы и разомъ зъ тымъ пресы. Якъ мы попереду сказали, одна частка галицко-руского суспо́льства ще давнѣйше до́йшла до думки про те, що найбо́льшій звязокъ сполучає сей народъ не зъ державною народностью въ Россіи, а доконче зъ Украиною. Теперь же галицко-руске суспо́льство и література, при пригнобленому положеню укра-

инофільства и украинскои літературы въ Россіи, ставали неначе-бъ то головными літературными заступниками и выявцями украинского племя. Примѣркувавшись до сього всього, якъ побачимо потомъ, стали формуватись самі историчні погляды на долю и значность украинскои народности: Галичина выступала, наче-бъ то ѣѣ центръ."

„Зъ одного боку була се зрозумѣла рѣчь, зъ другого — не зовсѣмъ натуральна. Зрозумѣла рѣчь, бо при теперѣшньому становищи дѣла [въ Россіи] для украинскои народности и справдѣ нема инчого літературного выявку [хочь-бы не повного]. Не зовсѣмъ натуральна — черезъ историчні умовины самои галицкорускои народности."

Далѣ д. Пыпинъ розказуе коротенько историчне становище Галичины зъ давнього часу, щобъ доказати, що Галичина, се-бъ то галицке суспольство та література, не маѣ права бути центромъ украинскои літературы и заступникомъ украинского племя.

Колись то, — каже д. Пыпинъ, — ще зъ початку рускои исторіи, Галицке князѣвство було така сама руска земля, якъ князѣвство Кіѣвске, Черниговске, Суздальске, Новгородске. Тодѣ була одна руска земля, зъ однією вѣрою, зъ однією княжою династією, але потомъ историчні подѣѣ утворили зовсѣмъ инчі водносины рускихъ земель. Давня Русь, розтягнута на дуже широкому просторѣ, почала розпадатись и утворяти собѣ мѣсцеві центры. Татаре розбили давню Русь и вона зовсѣмъ подробилась. Татаре заволодали Мо-

сквою и всею Пôвнôчною Русью. Пôвденна Русь пôдпала пôдъ власть Литвы. Галичину забрала Польща, и Галичина зôсталась пôдъ Польщею навѣть тодѣ, коли бôльша половина Малороссіи за Богдана Хмельницкого сполучила свою долю зъ долею Россіи. Въ другôй половинѣ XVIII. вѣку, пôсля розпадку та роздѣлу Польщѣ, Галичина стала австрійскою провінцією.

„Якимъ же побытомъ одна область украинского племя, мавша зовсѣмъ окремну исторію, цѣлыми вѣками вôдрôзнена и вôдъ давнього руского цѣлого, и вôдъ власнои пôвденно-рускои гильки, може намагатись зъ правомъ на заступництво и выявництво самои чистои рускои народности? Очевидячки тутъ є якесь велике непорозумѣня“, — каже д. Пыпинъ.

Намъ здаєть ся, що для насъ непорозумѣня тутъ нема нѣякого. Дѣло въ тому, зъ якого пункта и центра дивитись на Галичину та ѣѣ народнôсть. Коли глянути на неи зъ пункта Петербурга або Москвы, чи зъ пункта Великороссіи, то выходить, що Галичина нѣбы-то не має права на заступництво усього украинского племя. Коли же глянути на се дѣло зъ пункта Кіѣва чи Харкова, зъ пункта Украины, то выходить, що вона зовсѣмъ таки має право на таке заступництво. Д. Пыпинъ не такъ, трохи якось по своєму, дивить ся на исторію Галичины и выбирає зъ тіэи исторіи, и то тôльки політичнои, пункты й факты, сказати-бъ, роздѣляючѣ и вôдрôзняючѣ Галичину вôдъ давнои Москвы та теперѣшнои Россіи та

Украины, поминувши факты єднаючи її исторію зъ исторіею Украины и исторію властиво культурну й просвѣтню.

Вôдъ Великороссіи Галичина була вôдрôзнена ще вôдъ часу Батыя та монгольского ярма, — вôдъ Украины вона не була таки вже зовсѣмъ и завсѣды вôдрôзнена такъ, якъ здаѣть ся д. Пыпинови.

1340 року польскій король Казимиръ завоювавъ Галичину и сполучивъ її зъ Польщею. Се вôдôрваня Галичины вôдъ руского племя стало ся, якъ бачимо, дуже давно, але незабаромъ пôсля сіеи подѣї Ягелло, найменчій сынъ Ольгерда, ставъ великимъ княземъ на Литвѣ та на Украинѣ, а потôмъ оженившись зъ Ядвігою, польскою королѣвною, ставъ и польскимъ королемъ въ 1386 роцѣ и сполучивъ Литву, Украину та Польщу въ одну державу. Галичина опинилась черезъ 46 лѣтъ зновъ въ однôй державѣ въ звязку зъ Украиною та Бѣлою Русью. Правда, Вітовтъ, Ягеллôвъ братъ въ первыхъ, зновъ вôдрôзнивъ Литву та Украину вôдъ Польщѣ, а черезъ те и Галичина вôдрôзнилась вôдъ свого племя, але въ 1413 р. Ягелло погодивъ ся зъ Вітовтомъ и вони въ-двохъ вкупѣ зъ польскими, украинскими та литовскими князями зъѣхались въ Городлѣ надъ Бугомъ на соймъ; Ягелло давъ литовскôй та украинскôй шляхтѣ бôльшій права, такій, якій мала польска шляхта, и всѣ постановили у всѣхъ дѣлахъ зъѣзджатись на раду, не воювати однымъ безъ другихъ и на загальнôй радѣ чи въ соймѣ выбирати князѣвъ. Братъ Ягелла Свидригелло

пôсля Вітовта ще обявивъ себе великимъ княземъ Литвы та Руси и встоювавъ за окремнôсть свого князѣвства вôдъ Польщѣ, але польска и католицка шляхта не любила його, якъ православного по вѣрѣ, и скинула його, выбравши собѣ за князя Вітовтового брата Сигизмунда, по вѣрѣ католика. Въ 1452 р. наслѣдникъ Свидригелла Казимиръ ставъ разомъ и королемъ польскимъ. Якъ бачимо, въ сей періодъ давня Русь чи Украина то сполучалась зъ Польщею, то вôдрывалась вôдъ неи, и Галичина разомъ зъ тымъ то була въ близькихъ зносинахъ до усього украинского племя, то въ дальшихъ. Та й тй самй зносины, та тяганина мѣжь польскими королями та великими литово рускими князями, тй границѣ ихъ князѣвствъ — се все було хистке, якъ полумя на вѣтрѣ, и не по теперѣшньому вôдрôзняло Галичину вôдъ усього украинского племя: тодѣшнй гряницѣ мѣжь князѣвствами були удѣловй, хисткй, змѣнчивй, а не теперѣшнй, обкопанй й обмежованй, обставленй сторожею, таможнями; вони тодѣ не становили такихъ претичинъ для мирныхъ, просвѣтныхъ та культурныхъ обоспôлокъ, удѣлôвъ та городôвъ. Вôдъ 1452 р. се-бъ то вôдъ смерти останнього самостôйного князя на Украинѣ Свидригелла, ажь до 1649 року, коли Богданъ Хмельницкій вôддѣливъ вôдъ Польщѣ Украину по рѣку Случь на Волынѣ, Галичина вкупѣ зъ цѣлымъ украинскимъ та бѣло-рускимъ племямъ належала до польскои державы и мала однакову долю зъ нимъ. Перебули вони вкупѣ усяке историчне лихолѣтя: и Люблин-

ску унію въ 1569 р., и Берестску церковну унію 1596 р., и лихолѣтя єзуитске, и польске державне, и паньско-шляхетске, и навѣть панщину, зъ тією тôльки вôдмѣною, що до Люблинскои уніи 1569 року Украина та Бѣла Русь мали ще деякѣ рештки автономного права, котрѣ здержували натискъ полонізаціи та покатоличеня. До 1569 року Поляки не мали права оселятисъ на Украинѣ, закуповувати тамъ землѣ, заступати урядовѣ мѣсця, навертати народъ въ католицтво, щó вже було попередъ того до Люблинскои уніи въ Галичинѣ, и черезъ те польскій натискъ и полонізація нашои шляхты почала ся въ Галичинѣ ранѣйше, нѣжь на Украинѣ. Богданъ Хмельницкій, вôддавшись въ пôдданство московскому цареви въ 1654 роцѣ, прилучивъ Украину до Московского царства по рѣчку Случь на Волыни, а решта Волынѣ та Галичина вôдрôзнились вôдъ украинского племя, але не на довго. Заразъ пôсля смерти Богдана гетьманы Иванъ Выговскій та Юрій Хмельницкій пôддали ся Польщи, зауваживши, що московскій царь не додержавъ умовы зъ Украиною, а по Андрусôвскому миру въ 1667 роцѣ московскій царь вернувъ Польщи Украину та Бѣлу Русь по Днѣпро, окрôмъ Кіѣва зъ повѣтомъ. Галичина зновъ стала въ звязку, правда, не зъ цѣлымъ украинскимъ племямъ, але зъ його бôльшою половиною ажь до останнього розпадку Польщѣ въ 1772 року. Галичина жила въ сей давній часъ однымъ историчнымъ житьемъ зъ Украиною. Однаковый проявокъ житя мы бачимо и въ Львовѣ, и въ Кіѣвѣ, и въ

Вильнѣ: скрôзь мы бачимо однакове встоювання за своє историчне право церковного, суспôльного та громадского житя: въ нихъ бачимо тй-жь церковнй братства, тй-жь школы, тй-жь церковнй книжки, та-жь сама полемічна література.

Тôльки зъ 1772 року Галичина стала вôдрôзнена вôдъ Украины и дôсталась Австріи. Австрія зъ-початку паралізувала державный вплывъ Польщѣ на Галичину, але потôмъ, за звѣсного Метерніха, завела въ Галичинѣ германізацію, се-бъ то головнѣйше вôдъ усього нѣмецкй школы, а ще пôзнѣйше зовсѣмъ вôддала галицкихъ Русинôвъ Полякамъ, злучивши руску Галичину зъ польскою въ одну провінцію пôдъ геґемонією Полякôвъ и присилувавши Русинôвъ вчитись въ польскихъ гімназіяхъ. Не вважаючи на сей натискъ, все-таки Галичина выдержала сей натискъ, вдержала свôй церковный обрядъ, свою народнôсть, свою мову, и якъ тôльки вона зачула своє автономічне, хочь не велике право, заразъ стала до працѣ національного вôдродженя зъ енергією, вартою енергіи давныхъ кіѣвскихъ вченыхъ полемістôвъ та украинскихъ Козакôвъ. Національне та літературне вôдродженя въ Галичинѣ, все-таки самостôйне, почало ся въ 1830-тыхъ рокахъ вôдъ Маркіяна Шашкевича, Вагилевича та Я. Головацкого. Галичина довѣдалась про найновѣйшу украинску літературу, хочь знаходилась въ Австріи, за кордономъ, довѣдалась и про Шевченка, и теперь тамъ справа літературна й національна розвиваєть ся, все ширшає и йде нормальною хо-

дою. Галичина маѣ свои газеты й журналы на своѣй мовѣ руско-украинскôй, маѣ народнѣ школы, учительскѣ семінаріи [утраквістичнѣ — зъ выкладами и рускимъ и польскимъ. *Прим. Ред.*], руско-украинскѣ гімназіи, катедры въ львôвскому та черновецкому університетѣ, маѣ усякѣ товариства педагогічнѣ и просвѣтнѣ Нѣ! мы маѣмо право сказати, що галицко-руске суспôльство маѣ право стати заступникомъ и выявцемъ цѣлого украиньского племя, бо... мы въ Россіи не можемо мати сього нѣчого.. Въ Россіи не дозволено намъ мати нѣчого.. на нашь національно просвѣтный розвитокъ накинута всяка заборона та усякѣ притиски. Мы маѣмо й зазнаемо тôльки— „обрусеніе“. Въ Галичинѣ украинскій языкъ ставъ вже суспôльнымъ и навѣть по-троху урядовымъ. На ньому скрôзь говорять, нѣде його не цурають ся, тодѣ якъ на Украинѣ його усюды силою выпераѣ велико-руска мова, и ся ненормальнôсть языкова, ся загнанôсть, занедбаня нашого языка є результатъ давнихъ и сьогочасныхъ вôдносинъ самого велико-рускаго урядового центра и центральнои велико рускои літературы. Нѣ! Галицке суспôльство й література мають право бути заступникомъ и выявцемъ усього украинскаго племя, и книга д. О. Огоновского зовсѣмъ не служить выявкомъ якогось историчного недомыслу, — якъ каже д. Пыпинъ, — а скорѣйше можна сказати, що вона служить нормальнымъ выявкомъ національнои и историчнои єдности Галичины зъ Украиною.

А коли Галичина стала центромъ украинскаго літературного руху, то хто-жь сьому

виненъ? Винна Россія, що не дає стати симъ центромъ нѣ Кіѣву, нѣ Харкову, нѣ Одесу, и силою выперла сей центръ зъ Украины въ Галичину. Самѝ жь виннѝ, що украинскій літературный рухъ мусить шукати собѣ деинде простору й центрôвъ, бо забули приказку: „ганяй натуру въ дверѣ, а вона влѣзе вôкномъ“... бо на те вона натура. Самѝ выгнали нашу літературу, ще й сердять ся, але, здаѣть ся намъ, сердять ся бôльше зъ тіѣи причины, що не вдалось таки задушити нашу літературу на смерть... И не вдаѣть ся задушити ѣѣ за кордономъ, въ инчôй державѣ, не вважаючи на усѣ запобѣганя тамъ на усѣ способы..

Попереду нѣжь д. Пыпинъ маѣ дôйти до самои книжки д. Огоновского и показати сѝ недомыслы, вôнъ ще робить одинъ закидъ и знаходить ще одну причину, вôдъ котрои нѣбыто повстали въ книзѣ д. Огоновского тѝ недомыслы. Д. Пыпинъ знаходять ту причину въ тому, що и Славянщина й Галичина мало знаютъ Россію, мало знаютъ, або зовсѣмъ не знаютъ велико рускои літературы. И пôвденнѝ й захôднѝ Славяне, — каже д. Пыпинъ — и попереду мало знали Россію. Въ Сербôвъ та Болгаръ зъ-давна заховувалась бôльше инстинктивно въ памяти народа памятка про расове побратимство зъ рускимъ народомъ, котра давала надѣю на помôчь вôдъ Россіи. Але ся вѣдомôсть про Россію, якъ инстинктивна, була черезъ те неясна, неомежована, вôдъ чого потôмъ були можливѝ выпадки непорозумѣня одныхъ другими, историчнымъ прикладомъ чо-

го зостануть ся теперѣшнѣ вѡдносины Болгаріи до Россіи. [Намъ здаѣть ся, що се доконче стало ся вѡдъ того, що Болгаре добре й реально спѡзнали Россію й русскихъ.] Захѡднѣ Славяне такъ само мало знали Россію, — каже д. Пыпинъ, — чули про неи, якъ про велику й дужу, могутню державу, и ждали вѡдъ неи помочи. Въ Чехѡвъ въ 1830-ыхъ та 40-выхъ рокахъ рѣдко якій вченый знавъ велико-рускій языкъ та літературу. Теперечки дѣло пѡшло красче, але все-таки захѡднѣ Славяне такъ мало знають велико-рускій языкъ, що часомъ перекладають Л. Толстого, Тургенева, Достоѥвского зъ нѣмецкого. Вѡдъ сього то й выйшло, що Славяне не знають добре Россіи, ѣѣ науковои літературы, а найбѡльше ѣѣ партій и напрямкѡвъ, хапаючи зъ нѣмецкихъ джерелъ однѣ порожнѣ слова: славяноѳілы, панславісты, нігілісты, панславістъ Катковъ и т. д. Те-жь само дѣѣть ся и въ Галичинѣ вѡдносно до знаня Россіи, ѣѣ літературы. Въ Галичинѣ охочо выслухувались ворожѣ й неприязнѣ думки та гадки про Россію, якихъ трапляѣть ся чи-мало въ пресѣ нѣмецкѡй та польскѡй, навѣть не безъ деякои згоды приймались думки Поляка духинского про вѡдносины украинского й велико-руского племя. Зъ сього перенятку нѣмецкихъ та польскихъ поглядѡвъ, зъ перенятку духинщины, въ кѡнци всього повставъ поглядъ на исторію украинского племя та літературы, що залѣгъ въ основѣ книги д. Огоновского, — каже д. Пыпинъ.

Сказати по правдѣ, Сербы й Болгаре, пригнобленѣ Турками, и захѡднѣ Славяне,

притиснутй Нѣмцями, и справдѣ мало знали Россію и любили ѣѣ бôльше платонічно, якъ державу велику, дужу, сподѣвались тôльки вôдъ неи помочи и простягали до неи руки ради тіеи помочи. Россія здавалась для нихъ нѣбы якимсь мітичнымъ краємъ, безъ мѣры багатымъ, де сьяють золотоверхй церквы та палаты, де течуть молошнй рѣки. И доки вони ѣѣ добре не знали, доти й любили, тымъ бôльше, що до ческихъ славяноѳілôвъ обôзвались попереду въ Россіи и справдѣ славяноѳілы гуманісты, якъ Бодянскій, Григоровичь. Але якъ Слазяне дôзнались про Россію справдѣшню, дôзнались реально, а не поетично зъ чудовои далечѣ, то й заспѣвали инчои. Зъ-за гуманістôвъ-славяноѳілôвъ незабаромъ выглянули консервативнй велико-рускй славяноѳілы, тй лѣсовй кощеѣ, кікіморы та Гетевскй „лѣсовй царѣ“ и заспѣвали до нихъ приманюючу пѣсню: Прийдѣть, мовь, до насъ въ нашй обôймища! дамо вамъ чертоги й перлы, и сады, и фонтаны... дамо вамъ православіе и великоруску народнôсть, навѣть почепляємо вамъ здоровй дзвоны на вашихъ дзвôницяхъ... тôльки забудьте свôй языкъ, занедбайте свою літературу, поступѣть ся своєю національностью, приймѣть велико-руску літературу, а свою хочь и въ пѣчь вкиньте! — и мы васъ задушимо вôдъ палкого коханя на своихъ грудяхъ! Захôдні Славяне просто схарапудились, якъ И. Аксаковъ, Погодинъ, Ламанскій та Катковъ и инчй кощеѣ та кікіморы Великои Руси заспѣвали имъ такои пѣснѣ про „обрусеніе Славянщины“.

Болгаре въ останню вôйну такъ само дôзналисъ реально про Россію тодѣ, якъ сама Россія, се-бъ то россійске христо-любиве воинство завитало въ Болгарію, и побачили, якѣ Россіяне завели тамъ свои порядки. Про се писавъ д. Е. Утинъ въ самому таки „Вѣстнику Европы“, що тамъ вытворяли Россіяне въ Болгаріи, тѣ исправники зъ офіцирôвъ, усякѣ „пôдрядчики, поставщики“ и т. д, — якъ, на прикладъ, одинъ исправникъ въ Рущуку побивъ нагайкою городского голову Болгарина... Словомъ сказати — Болгаре побачили справдѣшню Россію, тыхъ Щедринскихъ Россіянъ, своими очима... отъ и выйшло непорозумѣня... Тутъ платонічна любовь до молошныхъ рѣкъ та золотоверхихъ палатъ зовсѣмъ уже прохолола, дякуючи реальнымъ фактамъ, бо запахло не садами, не золотоверхими фантастичными палатами, а московскими чорными дворами кругомъ золотоверхихъ палатъ, грязюкою, достойною Константинополя, Тавріса, Тегерана и инчихъ турецкихъ та азійскихъ пахучихъ палестинъ. Болгаре пересвѣдчились, що вымѣнюючи Туркôвъ на Россіянъ, вони вымѣнюють шило на швайку, таку саму колючу, тôльки ще товщшу й гострѣйшу.

Що таке сѣ правлючѣ урядовѣ Россіяне, про се намъ розказуе покôйникъ Щедринъ, велико-рускій сатирикъ, самый щирый и правдивый зъ велико-рускихъ письменникôвъ. Въ „Вѣстнику Европы“ [1890 р. лютый], д. К. Арсеньевъ, въ своѣй статьѣ „Матеріялы для біографіи М. Е. Салтыкова“ [Щедрина], розказуе, що мѣжь паперами покôйника знайде-

но його „Служебную записку: Объ устройствѣ гражданскихъ и земскихъ полицій". Сю записку вонъ зготовивъ ще до того часу, якъ вонъ ставъ тверскимъ губернаторомъ, ще тодѣ, якъ вонъ бувъ „чиновникомъ особыхъ порученій" при губернаторѣ. Ся записка офіціяльна, але не подана губернаторови: вона є правдива характеристика не тольки россійскои поліціи, але усього урядового россійского свѣту. Подаємо ѣѣ въ перекладѣ урывками:

„Въ Россіи добродѣйна дѣяльность поліціи, сказати бъ, не примѣтна; але що-до ѣѣ недобровчинковъ та зловжитковъ и сполученого зъ загальною шкодливостью вмѣшуваня ѣѣ въ приватнѣ интересы, то сѣ зловжитки не тольки примѣтнѣ, але зоставляють пбсля себе безъ сумнѣня шкодливый впечатокъ. Хто живъ въ провінціи, той се добре зрозумѣє. Въ провінціи истнує не дѣяльность, а своєвольность поліцейскои власти, зовсѣмъ пересвѣдченои, що не вона истнує для народа, а народъ истнує для неи.. Поліція въ Россіи въ широкому розумѣню слова, обсягаюча усю суму дѣяня центральнои власти на народъ, — каже Щедринъ, — має потягъ пбдгорнути пбдъ себе усякій проявокъ житя и не узнає законности нѣ въ чому, що розвиваєть ся самостбйно й самостало. Властиво жь поліція, въ тѣснѣйшому розумѣню слова, повинна таки мати характеръ репресивный, але такъ, щобъ не заслоняти собою самостбйнои дѣяльности городянъ, якъ на пр. буває воно въ Англіи, Франціи... Далѣ Сал-

тыковъ перелѣчує усякій недогôдности адміністративнои централізаціи въ Россіи. Перша недогôднôсть — нѣбы то солідарнôсть мѣжь высчимъ урядомъ и його аґентами, тодѣ якъ на самому дѣлѣ мѣжь міністромъ внутрѣшныхъ справъ и якимсь тамъ „становымъ приставомъ“ нема нѣчого спôльного. Вôдъ сього не перестаючи нарѣканя на рядъ, котрый наче-бъ то не выслѣджує зловжиткôвъ тыхъ аґентôвъ и не пѣклуєть ся про ихъ выкорѣнюваня. Друга недогôднôсть централізаціи въ тому, що вона стерає всѣ особости, складаючи державу. Вмѣшуючись въ усѣ дрôбни справы народнього житя, приймаючи на себе реґламентацію приватныхъ интересôвъ, рядъ черезъ те саме наче вызволяє пôдданыхъ вôдъ усякои самостôйнои дѣяльности. Третя недогода вôдъ централізаціи — каже Щедринъ — се заведена за нею слѣдкомъ маса „чиновникôвъ“, урядникôвъ, чужихъ для людности и духомъ и напрямкомъ, не сполученыхъ зъ нею нѣякими загальными интересами, слабосильныхъ на добро, але въ сферѣ зла зъявляючихъ ся страшною розъятряючою силою. Гарантією вôдъ зловжиткôвъ не може служити навѣть матеріяльна заможнôсть и забезпеченôсть чиновникôвъ. Чи багато-жь губернаторôвъ, на прикладъ, не користують ся такъ зваными безгрѣшными доходами? Докладно можна сказати, що такі губернаторы вѣдомі на йменя не тôлькы рядови, але и цѣлôй Россіи. Варто вваги не вдержаня матеріяльне, а своєвольнôсть, котру треба-бъ, та не можна загнуздати, доки въ державѣ истнує окремне племя

пролетаріята, що йому на йменя — офіціяльне „чиновництво“. Четверте лихо вôдъ централізаціи — се невѣдомôсть про народнѝ потребы, въ котрôй вона держить высчій рядъ... Мѣсцевôсть, котрою править урядникъ, вѣдома для нього тôльки зверхньо, въ загальныхъ начеркахъ: сьогодня вôнъ тутъ, завтра — тамъ, и якъ вôнъ здатнѣйшій, то швидче переходить зъ мѣсця на мѣсце. Сю централізацію завѣвъ въ Россіи ще Петро Великій, але сказати по правдѣ — каже Щедринъ — и правдивою централізацією ѣ назвати не можна, бо така хочь сполучена зъ ясно вѣдомою державною идеею — а въ Россіи интересы державнѝ не зрозумѣлѝ не тôльки для становыхъ поліційныхъ приставôвъ, але навѣть и для багатьохъ губернаторôвъ.“

Радикальнѝ лѣки проти сього лиха Щедринъ знаходить въ децентралізаціи, въ реформѣ урядовои адміністраціи, якъ губернскои такъ и повѣтовои, въ пôднесеню и поширшаню правъ земствъ, правъ мѣсцевои людности.

До сихъ слôвъ покôйника Щедрина мы можемо тôльки додати, що атмосфера урядова й поліційна вôдъ того часу, коли вôнъ писавъ сю „Записку“, не змѣнилась нѣ крышки, и теперь вона така сама. Запроданство, обкраданя скарбу, хабарство „чиновникôвъ“ та поліціи въ Россіи — вѣдоме и въ самôй Россіи кожному, вѣдоме и по за Россією. Воно починаєть ся зъ верху адміністраціи и йде до самого низу, навѣть пройшло вже въ волостнѝ сѣльскѝ управы, бо рыба, якъ каже приказка, по-

чинає смердѣти зъ головы, а не зъ хвоста. Щобъ становый приставъ та исправникъ згодивъ ся настановити волостного старшину, выбраного сѣльскою громадою, волостный старшина звычайно дає имъ хабара двѣстѣ або й триста карбованцѣвъ, а потѣмъ и говорить на все село: „Я-жь заплативъ двѣстѣ карбованцѣвъ справникови, то треба-жь менѣ ихъ десь выбрати!“ И выбирає зъ громады та ще й зъ добрыми процентами. А про сѣльскихъ писарѣвъ мы вже й не говоримо. Сѣ деруть зъ мужика, деруть и зъ жида, и имъ перепадає й натурою, й грѣшми. Въ тыхъ „казенныхъ палатахъ“, въ тыхъ „присутственныхъ мѣстахъ“, коли хто має яке дѣло, то безъ хабарѣвъ и ступити не можна, и дѣло, не пѣдмазане добре, не рушить ся зъ передъ анѣ на ступѣнь. Въ деякихъ провінціяльныхъ мѣстахъ попадались въ крадѣжцѣ скарбовыхъ грошей навѣть заступники высчои науки... Про духовнѣ консисторіи мы вже й не говоримо: тамъ и теперь обдирають молодыхъ семинаристѣвъ, шукаючихъ парафій, та священикѣвъ, а найбѣльше благочинныхъ, скѣльки можна, и то обдирають не протоєреѣ, а таки-жь урядники. Ще й доси живе схоластична приказка про консисторіи: Consistoria est obderatio populorum, diaconorum, diacorum palamarorumque, и ся поговѣрка й теперь ще правдива й не втратила своєи силы. Россійска поліція — се така оборона городянъ, що для справдѣшньои обороны чесныхъ городянъ треба-бъ въ Россію выписати поліцію зъ Лондона або зъ Парижа. А вже що-до жидѣвъ, то жиды — се, просто

сказати, дохôдна маєтнôсть для поліції, се ихъ худоба, волы й коровы, й вôвцѣ, и ф҃льварки, и все. И якъ бы трапилось таке диво, що бъ усѣ жиды выѣхали въ Америку, нѣхто-бъ за ними не плакавъ, а поліція проливала-бъ не прикидливѣ, а правдивѣ сльозы. Се все одно, якъ бы стало ся таке диво, що бъ мужицкѣ волы та коровы, вôвцѣ й навѣть свинѣ задумали помандрувати хочь бы въ Америку. Щó бъ сказали мужики, забачивши тôльки хвосты та заднѣ копыта своєи худобы? — Зняли-бъ руки до Бога та сказали-бъ: теперь же мы пропащѣ на вѣки вѣчнѣ! Те сказала-бъ и поліція про втѣкаючихъ жидôвъ. И не подумайте часомъ, що жиды не люблять такои поліціи. Де тамъ! Вони страшно не люблять чесвои поліціи, чесныхъ урядникôвъ, бо такѣ не дають имъ обминати законъ, топтати його, и не дають имъ въ свою чергу доити свои коровы, се-бъ то робити усякѣ зловжитки вôдносно высысаня соку зъ мужика й пана. И выходить, що въ Росеіи поліція доить жидôвъ, жиды доять мужикôвъ и панôвъ, урядники доять суспôльство, консисторіи доять попôвъ, офіциры доять москалѣвъ чи салдатôвъ, — скрôзь доять, тôльки народъ нѣкого не доить. Скрôзь въ Россіи бачимо якісь доѣльнѣ. Вôйскова приказка каже: „Дай мнѣ прокормить казенную курицу, и я прокормлю самого себя“ — се-бъ то разомъ зъ скарбовою куркою. Севастопольска и болгарска вôйна показали, щó за гнилятина розплодилась въ урядовыхъ правлючихъ верствахъ.

И пôвденна Славянщина побачила сю

Щедринску Россію въ себе дома и не дивно, що вона схарапудилась. Само по собѣ, що про такî дива трохи знає й захôдня Славянщина. Отъ и выйшли недомыслы и непорозумѣня... Нѣ, нехай лучче Славянщина не знає справдешньои Россіи, такъ буде красче.. И нарѣкати д. Пыпину зовсѣмъ не годить ся на те, що Славянщина не знає Россіи. Нехай лучче вона знає Россію зъ поетичнои далечѣ... И зъ-за сієи темнобарвои сумнои картины въ перспективѣ зъ чорного фона à la Rembrandt выглядають такî пазуристî кощеѣ та кікіморы, якъ славянофілы Аксаковы, Погодины, Ламанскî, Катковы и ихъ наслѣдувачѣ зъ довгими забагливыми руками, зъ забагами и тенденціями давныхъ московскихъ Иванôвъ Грозныхъ, Василіѣвъ, Симеонôвъ Гордыхъ, зъ гордовитостью и претенсіями на якусь самосталу, вôдмѣнну вôдъ европейскои философію й самобутню велико-русску культуру, зъ фактичною силою въ рукахъ и вплывомъ въ державѣ. Въ перспективѣ сієи картины стоять тî, щó хотять знести навѣть саме назвище цѣлыхъ земель: на мѣсце Украины чи Малороссіи зъявивъ ся якійсь Юго-западный край, Новороссія, або Южная Россія; Польщу обернули въ якійсь Привислинскій край, — словомъ сказати — не вважають на народы, навѣть нехтують ними, а натомѣсць тôльки вважають на ихъ географічню та топографічню територію, неначе тî народы такъ щось собѣ, нѣ се нѣ те, щось таке, що годить ся тôльки якъ матеріялъ для „обрусенія“ та для „роспущенія“ [розтоплюваня], „сліянія та претворенія“

[переробки] въ велико-рускій масы, якъ высловлюють свои забаги сими кохаными та высокими термінами велико-рускій консерваторы, забуваючи, що украинскій, польскій, литовскій та фінляндскій масы бôльше поевропеєнй, высчй й просвѣтнѣйшй, нѣжь велико-рускій, и що перетворяти красче въ гôрше — зовсѣмъ неможливе дѣло и шкодливе для культуры масъ сихъ усѣхъ земель.

Для Славянщины сй усѣ тенденціи — не тайна. Не тайна для нихъ и той нечуваный притискъ, якимъ россійскій рядъ пригнобивъ украинску мову та літературу, якому Чехія була пôдпала вôдъ Нѣмцѣвъ тôльки пôсля Бѣлогорскои битвы 1620 року. Не тайна для нихъ, що на Украинѣ и въ Польщи заведено навѣть народнй школы зъ велико-рускою выкладовою мовою та велико-рускими шкôльными книжками; що на Украинѣ заборонено печатати украинскій перекладъ Євангелія, заборонено печатати усякй науковй книжки и навѣть белетристику. Може ще й секретъ для Славянщины, що на Украинѣ усѣ высчй адміністративнй посады губернаторôвъ, архіепископôвъ, епископôвъ, усякихъ предсѣдателѣвъ палатъ, усѣ ласѣйшй й сытѣйшй посады обсадженй Великороссами. Въ кіѣвскому школьному окрузѣ навѣть мѣсця директорôвъ гімназій вже систематычно обсаджують Великороссами, а духовна власть вже давно становить ректорами духовныхъ семінарій та духовныхъ училищь все майже Великороссôвъ, для котрыхъ въ „Юго-западномъ краѣ“, се-бъ то въ Кіѣвщинѣ, на Волынѣ та Подолѣ даєть ся

бо̂льше „жалуванія“ — платы за службу, нѣжь Украинцямъ, якъ кажуть въ смѣшки самѝ Великороссы: „за обрусеніе“. И усей сей зайшлый елементъ провадитъ обрусеніе и въ мовѣ, и въ адміністраціи, окро̂мъ свого поліційного нагляду за краємъ. А коли якому й нашому Украинцеви припаде высша адміністративна посада, то выберуть вже такого, що въ пильности й по̂длесливости, поліційно̂й та обрусюючо̂й завзятости перейде самого закатованого Катковця. Сей вже такъ стараєть ся ради карьеры, ажь йому чубъ стає мокрый, трохи не на улицяхъ кричить про обрусеніе та проти украинщины — „берѣть, мовь, мене, по̂дойймайте въ гору! буду вамъ служити вѣрно!...“ сватай, мовлявъ, мене, козаченьку, бо я молоденька! — якъ спѣвають въ пѣсни, — хочь въ його душѣ може й зовсѣмъ нема такои палкои прихильности до сього всього, бо въ такихъ душахъ нѣчого нема, окро̂мъ карьеры та своєи кишенѣ. Сѝ земляки ще го̂ршѝ во̂дъ усякихъ зайшлыхъ обрусителѣвъ зъ Великороссіи та зъ Славянщины.

Се мы заглянули то̂льки въ деякѝ темнѝ закутки россійскои державы, а ско̂льки ихъ, тыхъ темныхъ закуто̂въ є въ державѣ, про се усе треба-бъ багато паперу списати: хочьбы про захоплюваня въ руки башкирскихъ, черкескихъ та татарскихъ земель въ Криму, про притискъ старовѣро̂въ, сихъ дугихъ до̂йныхъ жидо̂въ для поліціи въ Великороссіи; про те, що недавно приказано не печатати въ газетахъ нѣчого про зловжитки й неправды навѣть исправнико̂въ та становыхъ приста-

вôвъ. Не можемо не додати сюды слôвъ Щедрина зъ його „Записки“: „Азбука кожнои адміністративнои системы промовляе, що предметомъ ѣѣ повинно бути народне добро. Але розумѣня, що́ таке се добро, а найбôльше въ державахъ великихъ, дуже не однакове и мѣняѣть ся вôдповѣдно до умовинъ мѣсцевости, звычаѣвъ и т. д. Претенсія пôдвести усѣ мѣсцевости пôдъ однаковй и тй самй порядки чи не було-бъ те саме, що покласти гсѣ особости на Прокрустове лôжко?“ До сього мы можемо додати, що въ Россіи усѣ особости на Украинѣ, въ Польщи, Литвѣ, Грузіи кладуть разомъ и на однакове адміністративне Прокрустове лôжко, а ще й до того и на обрусительне лôжко, ще колючѣйше й дошкульнѣйше. Ще й хотять знайти дурнѣвъ въ Славянщинѣ: „Сюды, мовь, до насъ! въ насъ, Господи, якъ гарно жити! Въ нашихъ чертогахъ заготовляй для васъ ажь двонстй Прокрустовй мякенькй лôжка!“ Кому зъ путнихъ людей въ Славянщинѣ и справдѣ припаде охота самохôть лягати й спочивати на такому лôжку? Се справдѣ на долю Славянщины повинно-бъ выпасти таке добро, про яке колись говоривъ Т. Шевченко, наче-бъ то зумысне про тыхъ кощеѣвъ та кікіморъ, маючи ихъ на примѣтѣ: „Тôльки дайтесь намъ въ руки! а мы вже навчимо васъ, якъ кайданы кувати и якъ ихъ носити..“ Кому-жь зъ Славянъ припаде охота и кувати на самыхъ себе кайданы та ще ихъ й носити? Отъ и выйшло непорозумѣня...

Нѣ, д. Пыпине! Лучче буде для Россіи, якъ Славянщина не знати-ме справдешнои реальнои Россіи. Нехай красче Славяне милують ся перловыми вѣршами Пушкина та Лермонтова, нехай втѣшають ся утворами Тургенева, Л. Толстого, де выставленѣ и змальованѣ красчѣ люде, прогресивнѣ, просвѣченѣ по европейскому, де змальованѣ такѣ типы интелігенціи, щó роблять на Рембрандтовскому чорному фонѣ свѣтлѣ прогалины. Се типы будущои Россіи. Ихъ мало въ Россіи, Господи, якъ мало! Та й тѣ свѣтлѣ люде чогось въ останнѣ часы повертають въ тѣ чорнотѣннѣ закутки, сутинѣють тамъ ледви примѣтнѣ, неначе ихъ врода така, що вони не зносять дуже ясного свѣта. Але все таки тôльки сѣ свѣтлѣ типы мають спроможнôсть розбудити и розбуркати симпатію въ Славянъ, бо симпатія мѣжь народами красче й безпешнѣйше вôдъ антипатіи и всякого безмôзкового ворогуваня, колотнечѣ та змаганя, набутого вôдъ безмôзковыхъ давныхъ историчныхъ вандальскихъ зносинъ мѣжь усѣма народами, тыхъ зносинъ, котрыхъ девізъ стиснуто выславивши, можна такъ констатувати: бери, хапай, дери, ламай, рви, лупи, ассімілюй, зливай, забороняй, обрусюй! Зовсѣмъ якъ циганъ казавъ: ори, мели, ѣжь!—чуже добро... И до сього усього трохи порядку и зелѣзнои дисціпліны, — порядку за-для того власно, щобъ можна було дерунамъ та хапунамъ спокôйно спати, ѣсти, пити и въ роскошахъ та догодѣ по колѣнця бродити, ще й своимъ креатурамъ допомогти, бо въ Россіи скрôзь протекція маѥ

силу. Талантъ и праця не вважаѣть ся нѣ за що. Се и є-жь та мудра політика...

Щобъ зникли тѣ недомыслы, тѣ непорозумѣня, про якѣ натякає д. Пыпинъ, багато де-чого треба-бъ змѣнити въ Россіи, треба Россіи поставити себе въ зовсѣмъ инчѣ, людскѣ зносины й умовины до инчихъ славянскихъ и неславянскихъ народовъ та земель въ державѣ. Тодѣ може и зникли-бъ тѣ недомыслы въ Славянщинѣ. Але чи до того-жь воно йдеть ся въ Россіи? Зовсѣмъ на выворотъ: йдеть ся воно все назадъ, а не въ передъ. Державна політика стає все мудрѣйша та мудрѣйша... по славяноѳільскому...

Д. Пыпинъ говорить далѣ въ своѣй статьѣ, що Славянщина, якъ на прикладъ Чехія, мало знає Россію, россійске житя, літературу, або коли й знає, то бо́льше зъ нѣмецкихъ джерелъ, а Галичина, дякуючи убожеству своихъ просвѣтныхъ способо́въ, ще може менче знає про се все, та й то зъ нѣмецкихъ та польскихъ джерелъ.

Мы не знаємо, ско́льки знає Чехія Россію й россійску літературу, а во́дносно Галичины мы можемо сказати навпаки, що тысячоверстова́ далеко́сть Петербурга и незвычайна во́дро́зненость гіперборейскихъ велико-рускихъ краѣвъ во́дъ Галичины стали ся причиною, що самъ д. Пыпинъ зъ сіви причины зовсѣмъ не знає галицкихъ сьогочасныхъ справъ. Галичина знає и Россію, и россійскѣ внутрѣшнѣ справы, и навѣть літературу чи не бо́льше за всѣхъ Славянъ, бо вона найблизче до россійскои границѣ и має бо́льше зносинъ зъ Рос-

сію, нѣжь инчій славянскій далекій краѣ. Усѣ красчій творы велико-рускихъ классичныхъ белетристовъ Тургенева, Л. Толстого, Достоєвского, Гоголя и инчихъ письменниковъ переложено въ Галичинѣ на руско-украинску мову. Намъ траплялось бачити навѣть переклады другорядныхъ велико-рускихъ письменниковъ, якъ на пр. Мачтета, Короленка, Г. Успенского и Каразина. „Мертвыя души“, навѣть „Ревізоръ“ та „Женитьба“ Гоголя вже переложенй и ихъ грають въ театрахъ. Въ редакціяхъ галицкихъ журналовъ та газетъ читають ся деякй велико-рускй газеты й товстй журналы. Зовсѣмъ не переложено чомусь одного тольки Щедрина, але його не переложено й въ Парижи на французскій языкъ, може тымъ, що вонъ, якъ сатирикъ, спеціяльно обмальовує мѣсцевй и больше адміністративнй грѣхи та провины, що не може зацѣкавити нѣ Французовъ, нѣ Нѣмцѣвъ, нѣ навѣть Галичанъ, въ котрыхъ инчй адміністративнй порядки, все-таки трохи красчй й высчй водъ россійскихъ, и грѣховъ тамъ такихъ нема, а коли й є, то вони свои, якось трохи инчѣ. Кому-жь тамъ будуть цѣкавй усякй московскй „Помпадуры та Помпадурши [губернаторы]“, „Ташкентцѣ“, усякй „Угрюмъ-Бурчеевы“ и схожй зъ ними монстры та апокаліпсичнй звѣры, котрыми можна до смерти налякати Славянщину и вдвернути ѣѣ симпатіи. Словомъ сказати — Щедрина за границею не розумѣють, якъ не розумѣють и багато де-чого въ велико-рускій літературѣ, де обмальовуєть ся спеціяльно своє домашне жи-

тя, свои напрямки, свои бажаня*). Самъ же д. Пыпинъ говорить зъ початку статьѣ, що змѣстъ и языкъ новѣйшои велико-рускои літературы незрозумѣлый для Галичанъ. Тôльки поезія та белетристика се така рѣчь, що не черезъ идеалы, принціпы, а тôльки черезъ свою артистичнôсть може бути зрозумѣлою, цѣкавою и приѣмною скрôзь, де живе просвѣчене людске племя, може стати вселюдскою, якъ, на прикладъ, стали вселюдскими арабскѣ казки Шехерезады, перска поезія Гафіза, индуска поема Наль та Дамаянті и т. д, бо справдѣ не нести-жь зъ Московщины въ Европу идеалы та принціпы, взятѣ-жь таки въ Европѣ и ще й недобре пережованѣ. Переложено зъ велико-рускаго въ Галичинѣ вже доволѣ.

Высловлювати претенсію, що Галичина й Славянщина мало знае велико-рускій языкъ, мало читае велико-рускѣ літературнѣ творы, мало насторочуеть ся до літературнои єдности зъ широкою велико-рускою літературою, мало шукае звязку зъ сією літературою, щобъ добути собѣ ще „инчѣ багатѣйшѣ жерела для свого розвитку“, — якъ каже д. Пыпинъ зъ докоромъ въ кôнци своѣи статьѣ, — высловлювати се все и бѣдкатись д Пыпину про се все, по нашому, зовсѣмъ таки не прихо-

*) Чимало, правда, дрôбнѣйшихъ утворôвъ Щедрина переложено и надруковано по періодичныхъ выданяхъ украинско рускихъ въ Галичинѣ, деякѣ и въ фейлетонахъ „Дѣла“ — [*Прим. Ред. „Дѣла“.*]

дить ся. Мы радили-бъ д. Пыпинови замѣсць сихъ дуже вже широкихъ бажань та тенденцій, багато, сказати по правдѣ, ширшихъ вôдъ змѣсту и идей самои велико-рускои літератуpы, звернути усю просвѣтню увагу на свôй край, на Велику Русь, и прикласти до свого рôдного краю тй енергічнй пѣклуваня та дбаня, котрыми вôнъ такъ клопочеть ся про Галичину та Славянщину. Велико-руска література знаходить теперь собѣ споживачѣвъ и покупцѣвъ свого краму бôльше на инчихъ базарахъ, нѣжь на своихъ власныхъ. Переглянемо списъ пренумерантôвъ самого „Вѣстника Европы“, щó додаєть ся що-року до останньои грудневои книжки сього журнала, и що-жь мы бачимо? Що „Вѣстникъ Европы“ бôльше вôдъ усього пренумерує й читає городъ Петербургъ та Украина. Ось сей списъ за 1889 рôкъ:

1.	Херсонска губернія	265	екземплярѣвъ
2.	Кіѣвска	„ 218	„
3.	Харкôвска	„ 160	„
4.	Катеринославска	„ 155	„
5.	Таврическа	„ 153	„
6.	Тифліска	„ 137	„
7.	Полтавска	„ 130	„
8.	Пермска	„ 114	„
9.	Подôльска	„ 97	„
10.	Казаньска	„ 94	„
11.	Саратовска	„ 94	„
12.	Варшавска	„ 94	„
13.	Орловска	„ 92	„
14.	Басарабска	„ 92	„
15.	Чернигôвска	„ 91	„

16. Воронѣжска „ 89 екземплярѣвъ
17. Тамбовска „ 89 „
18. Владимірска „ 84 „
19. Курска „ 80 „

Зъ сього листка мы бачимо, що найбôльше читаѥ „Вѣстника Европы“ Украина и на-пôвъ украинскѝ губерніи, якъ Таврическа, Воронѣжска, Курска, та ще Тифліска въ Грузіи, де перемагаѥ служащa украинска интелігенція. Зъ велико-рускихъ губерень найбôльше читаѥ Пермска, по причинѣ трудно зрозумѣлôй, а потôмъ університетска Казаньска губернія, и то сѝ двѣ губерніи читають въ-двоѥ менше вôдъ першихъ украинскихъ губерень. Губерніи центральнои Великороссіи, Московска и лежачѝ кругомъ неи губерніи, читають въ-троѥ менше за украинскѝ:

21. Тверска губернія 74 екземплярѣвъ
25. Рязанска „ 63 „
26. Московска „ 61 „
27. Новгородска „ 59 „
34. Тульска „ 52 „
49. Ярославска „ 48 „
60. Калужска „ 26 „

Въ губерніяхъ на пôвнôчь вôдъ Москвы и далѣ на схôдъ за Волгу и въ Сибѣръ та до Кавказа пренумеруѥть ся сього журнала нѣкчемна скôлькôсть. Петербургъ читаѥ 1316 примѣрникôвъ, а городъ Москва всього на-всього 485 примѣрникôвъ. Выходить, що Петербургъ, сей на-пôвъ европейскѝ городъ, та Украина дають найбôльшій контінґентъ читалникôвъ.

Мы передивили такій самый списъ пренумерантôвъ и въ другому велико-рускому

журналѣ, вже науковому — въ „Русской Старинѣ“, котра такъ само прикладае въ кôнци року списъ скôлькости своихъ пренумерантôвъ въ кôнци останньои книжки. И тамъ мы бачимо стеменнѣсѣнько такій порядокъ губерень по числу пренумерантôвъ: перша губернія стоить Херсонска, друга Кіѣвска, третя Харкôвска, далѣ Полтавска и т. д. Выходить, що се не выпадковый зъявокъ, а загальный и нормальный.

Такъ то мы бачимо, що Петербургъ та Украина настачае найбôльшого контінґента читальникôвъ для велико-рускихъ журналôвъ, найменчій — Великороссія. И намъ здаѣть ся, що передъ славяноѳілами стоить попередъ усього патріотичне завданя науково й просвѣтно пôдняти свôй край, Велику Русь, дбати попередъ усього про се спасенне для неи дѣло, а не шукати й домагатись ширшихъ та чужихъ базарôвъ для свого літературного краму деинде, въ Галичинѣ чи Славянщинѣ. Правда, що сѝ літературнѝ базары не въ себе дома, а деинде, дають чи-малу користь велико-рускôй літературѣ, и користь дуже реальну — грошовý, бо велико-рускѝ редакціи й выдавцѣ набивають собѣ кишенѣ літературными зароббтками. Пригадаѣмо поета Некрасова, редактора давнього журнала „Современника“, котрый наживъ зъ редакціи міліонъ. Тутъ мы вже вбачаѣмо законъ чисто соціяльно-економічный: бôльше буде споживачѣвъ — бôльше буде й выроблювачѣвъ та продукціи, а продукція держить ся й ширшае бôльшою скôлькостью вжитку, хочь-бы й літературного.

Може й сей законъ въ літературныхъ справахъ вважено при заборонѣ украинскои літературы та претичинахъ, положеныхъ для широкого розвитку украинскои літературы...

Коли вже дбати й пѣклуватись про єднôсть хочь-бы й літературну, то треба, щобъ ся єднôсть була спôльна, щобъ и Великороссія знала й читала и славянскй літературы и украинску, и руско-украинску літературу властиво въ Галичинѣ. Але мы певнй, що въ самôй Великороссіи, въ Петербурзѣ, въ Москвѣ, въ Тулѣ нѣхто нѣчогѣсѣнько не знає навѣть про найновѣйшу украинску літературу, окрôмъ хиба драматичныхъ утворôвъ, зъ котрыми познайомили Велику Русь труппы Кропивницкого, Садовского, Старицкого, принѣсши сю літературу, сказати-бъ, въ саму ихъ хату. Хто-жь въ Петербурзѣ, въ Москвѣ знає про славянскй та галицко-руску літературы? Хто-жь хочь чувъ про сй літературы? Журналъ „Пантеонъ иностранныхъ литературъ“ потрошку въ ряды-годы подає урывки зъ сербскихъ та болгарскихъ поетôвъ, „Вѣстникъ Европы“ та „Русская Мысль“ подають переклады декотрыхъ польскихъ письменникôвъ: Єжа, Пруса, панѣ Оржешко, Сѣнкевича. Але въ самôй Россіи хто знає, хто хочь чувъ про творы руско-украинского письменника въ Галичинѣ Ивана Франка, талановитого й написавшого вже чи-мало творôвъ и цѣнныхъ на змѣстъ, и чи-малыхъ на обсягъ, и гуманныхъ по идеи, хочь трохи холодненькихъ на тонъ, нагадуючихъ сучасныхъ нѣмецкихъ або велико-рускихъ письменникôвъ холодноватымъ ко-

лоритомъ? Хто въ насъ въ Россіи знає про літературу грузинску, армянску, литовску, латишску, естонску, фінляндску, котрі розвивають ся въ самій таки Россіи? Котрый зъ петербурскихъ товстыхъ и тонкихъ журналівъ подавъ коли хочь звѣсточку про сі літературы? И мы живемо въ Россіи, а про сі літературы нѣчогісінько не знаємо. Правда.... й забулись мы, що про галицко-руску літературу въ Россіи вже давненько заборонено писати й навѣть подавати усякі звѣстки про неи. Се тежь добра гарантія зъєднаня зъ Галичиною, нѣчого казати: не вона вздрізняєть ся „отъ всего русскаго міра“, а ѣѣ — ще й зумысне вздрізняють цензурными заборонами.. Отъ тобѣ й єдність „всего русского племя“! Се вже й справдѣ якісь „недоразумѣнія“..

А дѣло въ тому, що та єдність зъ Славянщиною та Галичиною въ Россіи розумѣють ся по стародавньому й старомодньому, якъ обрусеніе и накиданя велико-руского языка та літературы, нѣбы то широкои просвѣтньои [хиба въ рівнѣ, скажемо мы, зъ галицкою та болгарскою и т. д]. Самъ д. Пыпинъ закидавъ уже въ своѣй статьѣ „Особый русскій языкъ“, що Галичинѣ добре було-бъ прийняти велико-рускій літературный языкъ, и теперь вінъ радить д. Огоновскому „вступить въ тѣсный союзъ съ самой крупной изъ славянскихъ литературъ [а польска? хиба не така „крупная“?] литературою великорусскаго народа“. Д. Пыпинъ просто таки трохи церемонить ся и нелогічно навѣть говорить. Заступивши дорогу для широкои украинскои літе-

ратуры и заперши ѣѣ въ рамки провінціялізма и популярства, доказуючи, що на Украинѣ повинна бути широкою тôльки література велико-руска, д. Пыпинъ симъ самымъ дає догадатись Галичанамъ, щобъ и вони приймали сю широку літературу, а свою завели въ тѣсненькй рямки австрійского провінціялізму. Славянофілы хочь принаймнѣ щирѣйшй: тй просто кажуть, щобъ Славянщина й Галичина безъ церемоніи, занедбавши свои літературы, приймали велико-рускій языкъ, якъ науковый, и велико-руску літературу. Але д. Пыпинъ забуває, що Галичина не въ россійскôй державѣ, а въ Австріи, въ нѣмецкôй Австріи, де истнує ще ширша и вольна вôдъ цензуры нѣмецка література, вôдъ котрои й пôшла сама велико-руска література, зъ котрои набрались силы и Бѣлинскій, и такъ званй „люди сороковыхъ годовъ“ — вôдъ Философіи Геґеля. А вывчитись по велико-руски „въ одинъ часъ“ — се фікція! Велико-рускій языкъ треба вчити довго, а читати велико-рускй книжки зъ товстыми лексіконами, якъ Словарь Даля або Академическій Словарь, не зовсѣмъ догôдно.

Вкôнци сього треба сказати, що исторія руско-украинскои літературы — тй идеѣ й напрямокъ, тй погляды, щó залягли въ основѣ сіеи шановнои працѣ, не є результатъ урядовыхъ вôдносинъ на Украинѣ до украинского языка та літературы, не є результатъ неприязного до Россіи вплыву нѣмецкого та польского на автора „Исторіи рускои літературы“. Про Россію часомъ и справдѣ пишуть чи-мало

нѣсенѣтницѣ въ заграничныхъ газетахъ, подаютъ неправдивѣ або переинакшенѣ звѣстки, не розумѣють, якъ можна догадуватись, напрямку партій въ Россіи и ихъ тенденцій. Але, якъ каже приказка, „якъ бы Богъ слухавъ чередника, то ввесь скотъ выздихавъ бы“. Про д. Огоновского, прочитавши його працю, мусимо сказати, що вонъ не зъ такихъ, щобъ слухати усякихъ чередниковъ, бо то чоловѣкъ дуже просвѣтный и володаючій дуже широкою ерудиціею, выслѣдившій науково до самого дна усе, що давно писалось про украинскій языкъ та літературу, що мало й маѣ стосунокъ до исторіи украинскои и до літературы. Зновъ скажемо въ-друге: Якъ дивитись на сю працю д. Огоновского поглядомъ зъ Петербурга, то й знайдеть ся въ неи щось таке, що въ Петербурзѣ не дуже сподобаѣть ся; мы скажемо, що въ Петербурзѣ чи въ Москвѣ знайдуть ся й такѣ ще погляды, що праця д. Огоновского — зовсѣмъ ненормальный появокъ, шкодливый, небезпешный, котрый треба-бъ скасувати й знищити до останку. Але, якъ бы Богъ усякихъ чередниковъ слухавъ, що бъ то сталось на свѣтѣ зъ бѣдною худобою? Худоба и трѣснула-бъ, и луснула, и выздихала, и въ водѣ потопилась бы, и въ огни погорѣла бъ, ѣѣ й собаки загрызли-бъ, и вовки поѣли-бъ, водъ неи давно не зосталось бы нѣ копыта, нѣ хвоста... Та добре, що Богъ не слухаѣ чередниковъ, а худоба, хочь и подъ чередницкими кіями, а таки якось живе. На нашь поглядъ, праця д. Огоновского ѣ здобутокъ широкого вывченя джерелъ, філологічныхъ выслѣдовъ про укра-

инскій языкъ Міклошича, Максимовича, Потебнѣ, Срезневского, Житецкого, историчныхъ праць М. Костомарова, В. Антоновича, исторично-етнографічныхъ праць М. Драгоманова та Антоновича, Метлинского, Максимовича, Цертелева, Кулѣша, докладныхъ выслѣдôвъ народньои поезіи и давныхъ книжныхъ літературныхъ памятникôвъ. Для насъ — въ неи й слѣду нема нѣ польского, нѣ нѣмецкого вплыву, нѣ вплыву духинщины, нѣ вплыву роздратованого протеста зъ причины приневольного й пригнобленого становища украинского языка та украинскои літературы въ Россіи, про що мы заразъ и довѣдаємось.

II.

Д. Огоновскій, приступаючи до своєи исторіи руско-украинскои літературы, попередъ усього розказує загально и коротенько про долю украинскои народности, про ѣѣ національну самостôйнôсть, про самостôйнôсть украинского языка и його окремнôсть вôдъ польского, а ще бôльше вôдъ велико руского. Сей початокъ книжки д Огоновского намъ здаєть ся нормальнымъ, зовсѣмъ на своєму мѣсци, хочь вôнъ має тонъ трохи полемічный. Сей початокъ книжки є резюмé, здобутокъ усіеи давнои полеміки про самостôйнôсть украинскои народности та украинского языка зъ усякими супротивными на се дѣло поглядами. Само по собѣ, що й ся вчена давня полеміка, выкликавша мѣжь украинскими етнографами, историками, філологами та публицистами цѣ-

кавôсть до выслѣдôвъ украинскои народности та самостôйности украинского языка, повинна ввôйти въ змѣстъ украинскои исторіи літературы. Д. Огоновскій и починаѥ зъ сього свою „Исторію рускои літературы“, написавши въ передньôмъ словѣ своеи працѣ коротенькій здобутокъ сього всього.

Свою літературу — каже д. Огоновскій — маѥ той народъ, въ котрого ѥ своя исторія, свôй свѣтоглядъ и свôй языкъ. Літературне житя въ нього не загине, хочь-бы вôнъ втративъ політичну самостôйнôсть, не вважаючи на ворожи силкуваня усякихъ зъѣднувачѣвъ, котрî тôльки морочать своихъ слабѣйшихъ братôвъ. Д. Огоновскій спираѥть ся на слова Костомарова, котрый писавъ, що нема въ свѣтѣ нещасливѣйшого языка, якъ языкъ украинскій. Вѣки минали, и усѣ взнавали, що ѥ въ свѣтѣ украинскій народъ и його мова; московскî царѣ оберталисъ до сього народа зъ своими грамотами и звали його „малороссійскимъ народомъ“, и для зносинъ зъ нимъ та розумѣня його языка въ Москвѣ при „Посельскому Приказѣ“ держали перекладачѣвъ... Але въ недавнî часы книжнî мудрагелѣ выгадали, неначе-бъ то „малороссійского“ народа нема и нѣколи не було, а на Украинѣ живе такій самый народъ, якъ въ Москвѣ, въ Тверѣ и т. д. Далѣ д. Огоновскій каже, що украинскій народъ втративъ свою автономію, добуту кровью и затверджену умовами, а його молодчій и дужчій братъ [Великороссъ] користуѥть ся його стародавньою літературою, ще й усякî Катковы розпочали давненько „обрусеніѥ“ на

Украинѣ, а зъ зъ 1876 року зовсѣмъ запинено украинскій літературный рухъ. Д. Огоновскій узнав украинску національность окремною вôдъ польскои та велико-рускои, украинскій языкъ такъ само взнає за самостôйный языкъ, окремный вôдъ польского и велико-руского; вôнъ, слѣдкомъ за выслѣдами Н. Костомарова въ статьѣ „Двѣ русскія народности“, взнає, що є двѣ рускѣ народности: мало-руска и велико-руска. Хочь се дивовижно, — каже д. Огоновскій, — що зъявилось двѣ р у с к ѣ народности, але хто-жь виненъ, що царѣ московскѣ перейняли имя Русь вôдъ Кіѣва и перенесли його на свою державу, та що наша батькôвщина [Украина й Галичина] втратила своє давне ймення, котре заступило теперь слово „Украина“.

Пôсля сього д. Огоновскій показує, якъ формувались двѣ рускѣ народности: що славянске племя пôвденне въ Кіѣвщинѣ, на Волынѣ й въ Галичинѣ и т. д. зъ-давна, зъ IX. й XI. вѣку звало ся „Русью“ и „Русинами“, а славянске племя на пôвночи, въ земли Суздальскôй, Ростовскôй — Радимичѣ та Вятичѣ зъ XV. вѣку назывались назвищемъ „Москва“. Радимичѣ та Вятичѣ осѣлись мѣжь Фіннами, взяли перевагу надъ ними, перемѣшались зъ ними; въ тѣ краѣ посовувались славянскѣ колоністы зъ Новгорода, Смоленска та Пôвденнои Руси. Славянска порода перемогла фінску — и выйшло племя велико-руске по національности зъ перевагою славянскои крови, — вôдъ того Великороссôвъ не можна вважати за фінске чи туранске племя. Показавши

етнографічню народность и вдмѣны сучасного типа Великороссовъ та Украинцѣвъ, д. Огоновскій констатуе, що нѣякй ворожй силы панславістовъ нѣякими таранами не побьють природныхъ національныхъ правъ украинскои народности та языка, и после того вонъ збираѣ научнй здобутки філологовъ: Міклошича, Лавровского, Срезневского, Даля и т. д., доказувавшихъ самостойность украинского языка, зрѣкаючи гадки тыхъ, що взнавали украинскій языкъ за нарѣчя, приравнюючи його роль до ролѣ нижньо-нѣмецкого діялекта, на котрому вже зачинаѣть ся література. Д. Огоновскій приравнюѣ украинскій та велико-рускій языкъ до сѣмьѣ англо-саксонскихъ языковъ: нѣмецкого, датского, шведского, и до сѣмьѣ романскихъ языковъ: французского, испанского, италіянского, португальского.

Украинскій языкъ и украинска література мають умовы для розвитку, — каже далѣ д. Огоновскій. Сама украинска література заснована на багатому грунтѣ народньои мовы та народньои поезіи, якою не може похвалитись нѣ одинъ славянскій народъ, а на Украинѣ и въ Галичинѣ вже наставъ часъ національнои самосвѣдомости. Чутя національнои самосвѣдомости та національного розбудженя прокинулось, и самостойна украинска література й зостанеть ся вже такою на будущй часы, не вважаючи на всякй притиски та претичины.

Увесь змѣстъ въ передньому словѣ исторіи украинно-рускои літературы д. Огоновского не маѣ въ собѣ нѣчого не ясного, не вы-

разного, або высловленого навманя. Усе, що тамъ сказано, усе є вывôдъ зъ попередныхъ и вже доволѣ давныхъ научныхъ праць, зъ полемічныхъ статей по исторіи, етнографіи и языку Украины. Хто слѣдкувавъ за тыми працями, напавши на спасенну думку національного вôдродженя Украины, той знае, що все сказане д. Огоновскимъ є наукова щира правда. Одначе д. Пыпинъ не у всьому згоджуєть ся зъ поглядами д. Огоновского. Вôнъ нѣчого не закидае проти самостôйности украинского языка, бо, якъ чоловѣкъ зъ широкою ерудиціею, вôнъ не може навѣть сього зробити. Але все-таки видно, що йому въ поглядахъ д. Огоновского и те, и се не подобаєть ся, и те не такъ, и тутъ не такъ, и тамъ не зовсѣмъ такъ... якъ бы йому хотѣлось. Вôнъ полемізуе зъ д. Огоновскимъ якось роздратовано, чому свѣдками стають знаки здивуваня та запытаня, густо розсыпанѣ въ сьому мѣсци його статьѣ пôсля деякихъ думокъ та поглядôвъ д. Огоновского. И те йому дивно, и се йому чудно, а попередъ усього мы скажемо, що се мѣсце полемики д. Пыпина дуже слабке вôдносно научности, а мѣсцями часомъ зовсѣмъ трапляють ся закиды ненауковѣ. Скрôзь свѣтить ся грунтова мысль про єдинôсть та зъєднаня; скрôзь бачимо въ нього тенденцію державного принціпа, котра не дае йому правдиво дивитись на дѣло и все ставить передъ нимъ въ инчому свѣтлѣ; ся то мысль и є головна причина неспокôйности й ненаучности тона. Читальникъ, прочитавши сѣ усѣ мѣсця въ д. Пыпина, зостаєть ся зъ смутною

думкою въ головѣ, не пересвѣдченый, и не знае, чи йняти вѣры д. Пыпину, чи лучче не йняти...

Ось тѣ пункты, въ котрыхъ не згоджуѣться д. Пыпинъ зъ д. Огоновскимъ:

Д. Огоновскій каже, що слово „Русь“ Московскѣ царѣ вѣдняли въ Кіѣвскои та Галицкои Руси и перенесли його на Москву, тодѣ коли Суздаль, Ростовъ, Москва до XV. вѣку не звала ся „Русью“. Д. Пыпинъ проти сього тезіса д. Огоновского выставляе Костомарова, котрый въ своѣй праци „Двѣ русскія народности“ нѣбы-то не доходивъ до такихъ выводѣвъ, що Московскѣ царѣ вѣдняли назвище „Русь“ вѣдъ Пѣвденнои Руси и загарбали його собѣ, назвавши такъ свою московску державу. Таку думку — каже д. Пыпинъ — взявъ д. Огоновскій таки простѣсѣнько въ звѣсного польского етнографа Духинского, дуже ненависного для Великороссѣвъ за свою гадку про те, що велико-руске племя — не славянске по крови, а туранске, чи фінске. Розгорнемо студію Костомарова и прочитаѣмо, що вѣнъ пише про сю — якъ каже д. Пыпинъ: „нелѣпую“ — недоладню думку д. Огоновского.

„Коли першій етнографъ [Несторъ] — каже Костомаровъ — перелѣчуючи своихъ Полянъ, Древлянъ, Улучѣвъ, Волынянъ, Хорватѣвъ, не давъ имъ усѣмъ одного ймена, вѣдмѣнного вѣдъ инчѣхъ Славянъ рускои землѣ, то имъ дала його швидко потѣмъ исторія. Се ймена — Русь, ймена зъ-початку Порусско-варяжскои купки, сѣвшои середъ одного зъ паросткѣвъ пѣвденно-руского народа и швидко

ассімільованои нимъ. Вже въ XI. вѣку се прозвище перейшло на Волынь и на теперѣшню Галичину, тодѣ якъ ще воно не переходило нѣ на повнічо сходъ, нѣ до Кривичѣвъ, нѣ до Новгородцѣвъ. Вже ослѣпленый Василько, сповѣдаючись въ своихъ замѣрахъ присланому до нього Василію, говорить про плянъ мститись надъ Ляхами за землю „русьску“ и зруйнувати не Кіевъ, але той край, що присвоивъ посля того назвище „Червона Русь“. Въ XII. вѣку въ земли Ростовско-Суздальскій подъ „Русью“ розумѣли взагалѣ повденно-захдъ теперѣшньои Россіи [Кіевщина, Волынь, Подоль] въ збірному розумѣню слова. Се прозвище, водмѣнне для инчихъ славянскихъ частокъ, стало етнографічнымъ прозвищемъ украинского народа... Прозвище „Руси“ теперѣшнього украинского народа дойшло и до чужоземцѣвъ, и всѣ стали звати „Русью“ не всю федерацію славянскихъ колѣнъ на територіи теперѣшньои Россіи, що склалась, водъ часу прибутя Варягівъ-Руси, подъ верховенствомъ Кіева, але властиво повденно-захдъ Россіи, заселеный тією часткою славянского племя, котрому теперь присвоюють ся назвище Южноруского або Мало-россійского. Се назвище такъ и пошло зъ наступаючими часами...“

Коли-жь Литва злучила Славянъ усіи захдньои частки рускои землѣ въ одно політичне тѣло и дала имъ нове прозвище — Литва, „то се прозвище, каже Костомаровъ, стало тольки прозвищемъ бѣло-руского краю и бѣло-рускои народности, а повденно-руска на-

роднôсть зôсталась зъ своимъ давнымъ звычнымъ назвищемъ Руси."

„Въ XV. вѣку вôдрôзнялись на територіи теперѣшньои Россіи чотири выдѣлы схôдньославянского мира: Новгородъ, Литва, Московія и Русь; въ XVI и въ XVII. вѣку, коли Новгородъ бувъ стертый, — Московія, Литва и Русь. На сходѣ ймення Руси приймалось якъ національнôсть сіеи загальнои славянскои сѣмьѣ, подробленои на частки; на пôвденно-заходѣ — се було ймення паростка сіеи сѣмьѣ... Кіянинъ, Волынець, Червонорусъ — були рускй по своѣй мѣсцевости, по вôдмѣнности свого народнього, суспôльного и домашнього побуту, по норовахъ и звычаяхъ" [се-бъ то по національности, додамо мы].

Далѣ Костомаровъ веде свою думку, що доки центръ руского племя бувъ на пôвдни, доти Украина мала назвище Руси, а якъ тôльки на пôвночи зъявивъ ся инчій центръ, въ Москвѣ, то вôнъ взявъ собѣ, наче потягъ за собою и пôвденне назвище Руси, и въ Московіи воно стало ся тымъ, чимъ було на пôвдни: се-бъ то назвищемъ національнымъ и державнымъ.

Тодѣ — каже Костомаровъ — пôвдень зôставъ ся нѣбы безъ назвища; його мѣсцеве ймення, вживане другимъ народомъ, тôльки якъ загальне, стало ся для останнього тымъ, чимъ попереду було для першого. Въ пôвденно-руского народа було неначе вкрадено [„похищено"] його прôзвище.... и вôнъ бувъ повиненъ знайти собѣ инче назвище..." [Истори-

ческія монографіи Н. Костомарова, т. I., стор. 230—231.]

Мы зоставляємо самымъ читалникамъ помѣркувати й довѣдатись, вôдъ кого д. Огоновскій перейнявъ свои погляды: чи вôдъ Духинского, чи вôдъ Костомарова, — за кого говорить Костомаровъ: чи за д. Пыпина, чи... проти самого-жь Пыпина. Не можемо не додати того цѣкавого факта, що назвище Русь, принесене Варягами въ Кіѣвску землю, пôшло широко, розповсюднилось, стало на теперѣшнôй Украинѣ та въ Галичинѣ и справдѣ національнымъ и жило тамъ доти, доки пробували тамъ князѣ зъ колѣна Рюрикового, а потôмъ поукраинений князѣ Литовскій, заступившій ихъ мѣсце. Запанувала на Украинѣ Польща. Потомки тыхъ князѣвъ то щезли, то сполячились, а зъ ними разомъ неначе скрôзь землю пôшло те старе прôзвище. Якъ тôльки выступила на историчню сцену Козаччина, щó выникла зъ масъ, зъ народа, — зъ нею разомъ выникає инче назвище для Пôвденной Руси, назвище „Украина“, котре ще въ 1187 роцѣ споминаєть ся въ Кіѣвскôй лѣтописи. Слово „Русь“ йшло зъ-верху, вôдъ князѣвъ, дружины, вôдъ аристократіи; слово „Украина“ вышло зъ-низу, вôдъ народа, неначе воно таилось въ масахъ и выринуло на свѣтъ зъ Козаками. А зачатокъ Козаччины самъ Костомаровъ вважає дуже ранимъ, може належачимъ до XI. або XII. вѣку, хочь воно исторично выступило на сцену зъ початку XVI. вѣку. Гетьманы титулували себе гетьманами Украины, и въ козацкихъ думахъ скрôзь ба-

чимо слово „Украина“. Се слово ще не забулось и до сього часу: його ще памятають въ Кіевщинѣ старі дѣды, хочь молоде поколѣня вже забуло його, але не вживає назвища „руській“ для назначуваня своєи національности. „Руській“ — теперь на Украинѣ въ народѣ значить — Великороссъ. Вже й польскій король Степанъ Баторій зъ кôнцемъ XVI. вѣку въ своихъ маніфестахъ титулувавъ себе королемъ польскимъ... и великимъ княземъ Украины Кіевскои, Волыньскои и Брацлавскои. Зъ московскихъ царевъ першій Олексѣй Михайловичь титулувавъ себе царемъ „всея Великія, Бѣлыя и Малыя Руссіи“, се вже тодѣ, якъ Богданъ Хмельницкій вôддавъ йому властиво звану давню Русь, се-бъ то Украину. И выйшла цѣкава стычка тыхъ назвищь: Богданъ Хмельницкій дає въ пôдданство московскому цареви Украину, а московскій царь приймає ѣ якъ Русь, а се просто по давньому династичному князѣвскому назвищу Рюриковичѣвъ, се-бъ то сказати, по фамільнôй князѣвскôй традиціи, хочь царь добре знає, що Богданъ титулувавъ себе гетьманомъ Украины. Назвище Русь ще до того переходило и по традиціи книжнôй. Коли. якъ каже д. Пыпинъ, слово Москва, Московія було мѣсцеве [областное], якъ, на прикладъ, слово Суздаль, Новгородъ и т. д., а взагалѣ и сй усѣ пôвнôчнй области звались Русью, то чомъ же московскй царѣ Иванъ III. и Иванъ IV. Грôзный, котрй вже зôбрали майже усѣ велико-рускй князѣвства до купы, скýпили ихъ въ одну державу, вее-таки не называли своєи державы „рус-

скою", Русью, и все титулували себе московскими царями, ажь поки московскій царь Олексѣй Михайловичь не привернувъ до свого царства давньои Руси — Украины? А тому, що слово „Русь" на пôвночи, якъ каже Костомаровъ, не стало ся національнымъ та народнимъ прôзвищемъ, а тôльки було загальнымъ, се-бъ то фамільнымъ, династичнымъ у князѣвъ, та книжнымъ, традиційнымъ, и то все-таки вôдъ Пôвденнои Руси та вôдъ пôвденныхъ письменникôвъ. Саму Гетьманщину, се-бъ то Чернигôвщину та Полтавщину, царѣ охрестили Малою Русью знова по своѣй фамільнôй традиціи, хочь Малою Русью ще до того часомъ звали теперѣшню Галичину. Ще гетьманы титулувались гетьманами Украины, а Петро Великій, ламаючи автономію ѣ пôсля Мазепы, завѣвъ на Украинѣ „Малороссійску Коллегію".

Поглядъ д. Огоновского, якъ формувалось велико-руске племя, дуже не подобаѣть ся д. Пыпинови, та ще й тымъ, що д. Огоновскій велико-руске племя часто назначае словомъ: „Москва", щó запроваджуе и справдѣ плутанину и велико-рускаго письменника може збити зъ пантелику. Хто не знае вживаня сього слова въ Галичинѣ, тому и справдѣ здаѣть ся, якъ здалось д. Пыпинови, що Москва [городъ — царство] була ще тодѣ, якъ городъ Москва не бувъ збудованый, на що й спираѣть ся д. Пыпинъ и нарѣкае на д. Огоновского, розумѣючи слово „Москва" не якъ велико-руске племя, а якъ мѣсто Москва. Але се побôчня рѣчь. Дѣло въ тому, що д. Пыпинъ нѣякъ не хоче

узнати, що велико-руске племя выйшло зъ мѣшанины колонистовъ новгородскихъ, кривичскихъ, украинскихъ, Радимичѣвъ та Вятичѣвъ зъ финскимъ та усякими угро-татарскими народами. Вонъ каже, що науково не можна довѣдатись, щобъ тѣ народцѣ розтали и примѣшались до Славянъ, — що тѣ народцѣ черезъ тысячу лѣтъ ще й доси цѣлѣ, якъ на прикладъ Мордва, Чувашѣ, Зиряне, Корелѣ, — що руске племя могло ихъ вдсунути, вытиснути зъ ихъ мѣсця, и вже могло поглинути ихъ тодѣ, якъ обступило ихъ зо всѣхъ бокивъ. Сказавши, що д. Огоновскій узнае въ Великороссивъ перевагу славянскои крови вадъ финскою и тымъ нѣбы знимае зъ Великороссивъ духинщину, д. Пыпинъ не втерпѣвъ, щобъ не сказати, нѣбы то въ своихъ выслѣдахъ д. Огоновскій таки натякнувъ, що въ елементахъ московского племя бувъ „повъ-дикій Фіннъ“, се-бъ то на спосовъ гадки Духинского, и що його теорія якась середня мѣжь духинщиною и серіозною критикою.

Загляньмо въ творы Костомарова и мы побачимо, що д. Огоновскій и въ сьому йде слѣдкомъ не за Духинскимъ, а за Костомаровымъ.

„Одно, що мы знаємо про повночо-сходъ, — каже Костомаровъ, — се те, що тамъ було славянске залюднѣня середъ Фінновъ зъ значною перевагою надъ останними...“ [Историч. монографіи Н. Костомарова т. I, ст. 236.] Розказавши про те, що й теперѣшнѣ Новгородцѣ языкомъ и вдачею дуже близькѣ до Украинцѣвъ, неначе се Украинцѣ, тольки-що вывчив-

шй велико-рускій языкъ, та ще й негараздъ, Костомаровъ каже: „Въ земли велико-рускôй згодомъ стала ся перемѣшка народныхъ елементôвъ, ставъ ся процесъ перетвору фінскихъ народностей и примѣшка Татаръ, бували приневольнй адміністративнй переселѣня, въ кôнци всього посувалось залюднѣня само по собѣ вôдъ пôвночи на пôвдень та на схôдъ зъ промысловыми замѣрами; не вважаючи на се все, системы, зъ котрыхъ выформувавъ ся велико-рускій край, мають до сього часу неоднакову фізіономію.“ [Историч. монографіи Н. Костомарова т. I, стор. 35, 36.]

Схожй зъ симъ погляды примѣчаємо й въ велико-руского историка Корсакова въ його книжцѣ „Весь, Меря и Ростовское княжество“.

Не будемо вже й выводити, за кимъ иде слѣдкомъ д. Огоновскій: чи за Духинскимъ, чи за Костомаровымъ та Корсаковымъ... Се дѣло само по собѣ видно. Коли се сказавъ Костомаровъ та Корсаковъ, то се нѣчого ще, але якъ ихъ погляды выявивъ д. Огоновскій, австрійскій пôдданый, та ще зъ того краю, де живъ Духинскій, де тхне духинщиною, — то воно вже й выйшло трохи обидно, и вже здаєть ся духинщиною!

Що въ велико-рускому племьѣ є чи-мала примѣшка фінска й татарска, то се фактъ, проти котрого сперечатись не приходить ся. Само по собѣ, що въ племьѣ переважає славянскій елементъ, бо вôнъ, втягуючи въ себе инчй народнй елементы, наддавъ имъ христіянску вѣру и свôй языкъ. Се перетворѣня

стало ся давно въ давнôй земли Суздальскôй та Ростовскôй, де вже й слѣду не зостало ся вôдъ давньои Весѣ та Мерѣ. Самъ д. Пыпинъ въ своѣй „Исторіи славянскихъ литературъ“ казавъ: „Въ пôвнôчнôй частцѣ руского народа ще въ старому періодѣ почало ся поглинання фінскихъ расъ въ теперѣшнôй середнôй Россіи.“ [Исторія славянскихъ литературъ А. Пыпина, ст. 305.] Сей перетвôръ чинить ся и теперь, сказати-бъ, на нашихъ очахъ. Въ Тверскôй губерніи, сусѣдньой зъ Московскою, живуть ще оазами Кореляки; починаючи вôдъ Рязаньскои губерніи и далѣ на схôдъ до Волги и за Волгою скрôзь розсыпанй, трохи не вôдъ самои границѣ Московскои губерніи, оазы Мордвы та Черемисôвъ и Татаръ. Въ губерніяхъ по Волзѣ й Камѣ та на Урали усякй чужородцѣ ще зôстались въ великихъ масахъ. Оазы чужородцѣвъ розплываютъ ся въ велико-рускому племьѣ й теперь, якъ тôльки вони кидають свою языческу вѣру и переходять въ христіянску. Намъ навѣть траплялось бачити на Украинѣ одного интелігентного Кореляка и одного Мордвина зъ Тамбовскои губерніи, вже присланыхъ на Украину для обрусѣня въ роли Великороссôвъ. Прислуха́ючись до частого нашого змаганя зъ велико-рускими урядниками про украинску народню літературу, одинъ зъ нихъ, Мордвинъ, — сказати правду, розумный и освѣченый чоловѣкъ и зовсѣмъ не обруситель, — признавъ ся намъ, що вôнъ родомъ Мордвинъ. що його племя живе оазомъ мѣжь Великоруссами, що Мордвины вже говорять поганенько по велико-руски, а жен-

щины ще й доси не вмѣють говорити по велико-руски. Въ нього навѣть майнула думка про народню просвѣту для своихъ Мордвинôвъ на мордвинскôй мовѣ, але вôнъ запинивъся на тому, що не сьогодня — завтра сй Мордвины стануть Великороссами. И вони й инчй народцѣ стають Великороссами. Тôльки въ Сибѣри Якуты, Тунгусы та Монголы не обрусюють ся, а навѣть буває навпаки: самй Великороссы якутять ся й тунгусять ся, якъ на Украинѣ усѣ майже православнй великорускй колонiи въ Херсонщинѣ поукраинились, — якъ пише Афанасьевъ-Чужбинскiй въ „Очеркахъ Днѣпра и Днѣстра“. Вдержали нацiональнôсть тôльки старовѣрскй велико-рускй селитьбы и въ Херсонщинѣ и въ Черниговщинѣ. Въ Кiевщинѣ, коло Черкасъ, де стоить старовѣрскiй манастирокъ, старовѣрска селитьба въ селѣ Балаклеи чисто поукраинилась въ мовѣ и костюмѣ, вдержавши одначе свою стару вѣру.

А отъ маємо зразокъ въ лiтературѣ велико-рускôй, якимъ языкомъ говорять русѣючй Пермяки въ Пермскôй губернiи на Камѣ. Ф. Рѣшетниковъ въ своєму етнографiчному начерку „Подлиповцы“ обписує двохъ селянъ, Пилу та Сысоєва, и каже: „Подлиповцѣ говорять по пермякски. Погано розумѣючи нашй слова, вони хочь и вымовляють ихъ, але на скалѣченый способъ. Ихъ вымова й мова схожа на мову селянъ Вятскои та Вологодскои губерень. Подаємо взорець тiєи мовы: „Ошшо живы... Печьку бы... пали, братанъ. А? Ишь стужа, витерь!“ каже Сысойко. [Се чи-

стѣйше по велико-руски треба сказати такъ: „Еще живы. Печку бы протопить, братъ. А? Ишь стужа, вѣтеръ.“] И сѝ русѣючѝ Пермяки, хочь христіяне, але ще тихенько вôдъ священикôвъ справляють свои языческѝ свята, молять ся до опудалôвъ, держать образы въ коморѣ, а вѣшають на стѣны тодѣ, якъ знають, що пôпъ зайде въ хату. Звѣсный велико-рускій ученый Щаповъ, самъ по матери иркутскій Тунгусъ, знавшій добре языки сибѣрскихъ народôвъ, Тунгусôвъ та Самоѣдôвъ, каже, що тѝ релігійнѝ чудернацкѝ вѣршѣ, котрѝ спѣвають велико-рускѝ старовѣры на молитвѣ въ своихъ капличкахъ, — то перекладъ на велико-руску мову языческихъ релігійныхъ молитовъ самоѣдскихъ та инчихъ. Очевидячки, що чужородцѣ, зрусѣвши, вдержали й тѝ молитвы та вѣршѣ разомъ зъ языческимъ обрядомъ, змѣнивши ихъ попередній языкъ на велико-рускій и наставивши безъ мôзку христіянскихъ слôвъ, якъ на прикладъ: „Богъ Саваофъ Селивановъ, Акулина Богородица, Духъ Святый накатилъ, Самъ Духъ Святый накатилъ...“

Що велико-руске племя не суцѣльне, а мав въ собѣ усяку примѣшку, на се показуѥ Костомаровъ говорячи: „Системы, зъ котрыхъ сформувавъ ся велико-рускій край, мають до сього часу рôзну фізіономію: проѣзжайте черезъ Владимирску губернію, черезъ се давне князѣвство Суздальске — хиба не вôдрѣзняѥть ся тамъ мова вôдъ мовы Рязанскои та Московскои? Такъ само зъявляють ся вôдносно сього вôдмѣнными вôдъ Московского, Ря-

заньского та Владимирского краю давня земля Вятичѣвъ, край Орловскій, Калужскій, Курскій, Воронѣжскій. [Историч. монографіи Н. Костомарова т. І. стор. 36].

И справдѣ, велико-рускій край маѣ такъ багато вымовъ та говôрокъ въ языцѣ, якими може похвалитись хиба Франція, сей край Кельтôвъ та Ґаллôвъ, де мѣжь Кельтами та Ґаллами осѣлись римскй колоністы, а потôмъ ще й Нѣмцѣ-Франки. По несуцѣльности й складаности зъ усякихъ расъ Великороссія дуже аналогічна зъ Франціею. Якъ каже Елізé Реклю въ своѣй Загальнôй Географіи, ще въ кôнци минувшого вѣку мѣжь французскимъ залюднѣнямъ пôвнôчнои Франціи були подекуды кельтскй селитьбы навѣть въ Сенскому департаментѣ, се-бъ то недалеко вôдъ Парижа, але теперь надаремно ихъ шукати: вони вже поглинутй французскою расою, або пофранцуженй. Незвычайна усяковôсть, плямуватôсть народныхъ костюмôвъ, а найбôльше жѣночихъ, часомъ мѣсцями въ деякихъ губерніяхъ дуже орігінальныхъ и навѣть чудныхъ, показуѣ, що въ Великôй Руси осѣлось и примѣшалось багато давнихъ цѣлыхъ народôвъ, котрй й до сього часу вдержують свои народнй костюмы. А мы досвѣдчились самй, що костюма народъ держить ся найдовше, довше навѣть, нѣжь держить ся свого языка та своеи вѣры. Ся пестрявôсть та усякôсть народнього костюма въ Великороссіи пригадуѣ намъ неоднаковôсть костюмôвъ въ Испаніи, — про що можна довѣдатись зъ Географіи Елізé Реклю зъ фотографічныхъ народныхъ типôвъ Испаніи, прило-

женыхъ до його Географіи. Тамъ мы бачимо народнѣ типы й костюмы Кастиліи, Аррагоніи, Біскаи, Андалузіи, Мурсіи и т. д., все инчѣ та инчѣ, на пôвдни вже майже арабскѣ, якъ и самѣ лиця. Тѣ костюмы — то ще й доси живѣ послѣдки тыхъ расъ, зъ котрыхъ склало ся теперѣшне испанске, вже теперь суцѣльне племя, та збиранина зъ давныхъ Иберôвъ, Баскôвъ, потôмъ римскихъ колоністôвъ, Провансалôвъ, зовсѣмъ поиспаненыхъ въ Аррагоніи и ще вдержавшихъ свою провансальску національность въ Каталоніи та въ частинѣ Валенсіи, потôмъ Вестъ-Готôвъ, а въ кôнци усього и Арабôвъ на пôвдни Испаніи.

Въ украинскому народѣ мы бачимо однаковôсть языка й народнього костюма, яку рѣдко трапляєть ся бачити въ инчихъ народôвъ. Вôдъ Кавказа до Карпатъ и до Чорного моря скрôзь въ народа та сама свита, кожухъ, корсетъ, юбка, спôдниця або плахта та запаска, хустка на головѣ въ молодиць. Чорну запаску, повсюдню на Украинѣ, на дѣвчатахъ та молодицяхъ, мы бачили въ Австріи, на Буковинѣ пôдъ Чернôвцями, на самому краєчку украинского племя, а картатѣ плахты, що вже выводять ся на Украинѣ, мы бачили въ Кіѣвѣ на богомолкахъ Бѣло-русинкахъ зъ Могилѣвскои губерніи. Украинску звѣсну свиту, тôльки бѣлу, мы бачили на самому захôдньому краєчку украинского племя, въ Карпатахъ коло Криницѣ, се вже недалеко вôдъ Сандеча та Бохнѣ, де украинске племя сходить ся зъ словацкимъ та польскимъ и куды й воронъ кости не заносивъ нѣ Половцѣвъ,

нѣ Печенѣгôвъ, нѣ Чорныхъ Клобукôвъ. Се показуѥ, що украинске племя суцѣльне, а примѣшка Торкôвъ, Печенѣгôвъ, Половцѣвъ, Черкесôвъ на Кубанѣ входила въ племя спорадично, маленькими купками, и тонула въ нем. Якъ звѣсно зъ исторіи, давнй нашй князѣ, забираючи въ полонъ половецкй селитьбы, переводили ихъ въ свои князѣвства и садили мѣжь Украинцями, про що записано въ давныхъ лѣтописахъ и що показавъ Костомаровъ въ своихъ монографіяхъ. Було сихъ Половцѣвъ, Торкôвъ и инчихъ чи-мало и въ дружинахъ чи вôйску князѣвъ Пôвденнои Руси, але все те тонуло въ масѣ по-маленьку. Невеличку вôдмѣну типа й костюма примѣчаємо тôльки въ Карпатскихъ горянахъ. Тутъ въ середнихъ Карпатахъ можна примѣтити нестрявôсть, одначе тôльки въ деякихъ додаткахъ та дрôбязкахъ костюма, а Гуцулы, займаючй середину Карпатъ, ще й до того мають свôй вôдмѣнный вôдъ украинского типъ: жовтувату фарбу лиця, темнй великй очи и гостроватй носы. Можна догадуватись, що Гуцулы — поукраиненый оазъ якогось угро-фінского племя, може Гунôвъ, може Угрôвъ. Се одинъ примѣтный оазъ якогось чужороднього племя мѣжь украинскимъ племямъ.

Ще Костомаровъ въ своѣй статьѣ „Мысли о федеративномъ началѣ дневней Руси“ показавъ потрѣбнôсть порôвнюючи етнографіи для исторіи и що исторія народа повинна починатись доконче зъ сього — „зъ правдивыхъ етнографічныхъ вôдмѣнъ та прикметъ“. „Треба — каже Костомаровъ — выслѣдити всѣ ко-

лѣна рускои народности въ цѣлôй сукупности вôдмѣнныхъ прикметъ. Треба выслѣдити мовы й вымовы, спосôбъ забудуваня й самого житя, одежу, харчь, звычаѣ, обряды, самый типъ и фізіономію народôвъ, и тодѣ тôльки можно добратись до правдивого розумѣня историчнього житя народôвъ."

И справдѣ, порôвнююча етнографія та антропологія дали-бъ багато цѣкавыхъ и докладныхъ выводôвъ и для исторіи и для науки взагалѣ. Мы покажемо взагалѣ деякѣ факты, котрѣ самѣ, сказати-бъ, намагають ся на запытаня. Вôдъ чого, на прикладъ, у всѣхъ Славянъ, навѣть въ Бѣлорусôвъ и Чорнорусôвъ справляѣть ся звѣсный обрядъ „святъ-вечера" чи „кутѣ та озвару" въ вечери передъ Рôздвомъ и передъ Водохрещямъ, а въ Великороссôвъ и въ Болгаръ його нема? Чи не скасувала його фінско-татарска раса, примѣшана до Славянъ въ Великороссіи та въ Болгаріи, куды зайшло, якъ звѣсно, зъ Камы та Волги угро-фінске племя Болгаръ, завоювало задунайскихъ Славянъ и змѣшалось зъ ними? Може бути, що въ сѣй фінско-татарскôй расѣ не було языческого славянского празника повертаня сонця на весну, празника Коляды, и вона, черезъ свою примѣшку та черезъ свôй вплывъ, обернула се велике славянске свято, сей великій „святый вечѣръ" на будень, або на маленьке свято зъ пôвкружечкомъ, якимъ теперь є велико-рускій „сочельникъ". Цѣкаво-бъ знати, де йде на схôдъ та на пôвнôчь въ Бѣлорусіи та Чорнорусіи границя кутѣ та озвару, сього празника святъ вечера, и для У-

краинцѣвъ, и для Бѣлорусôвъ та Чорнорусôвъ и для Полякôвъ? Вôдъ чого велико-рускî звѣснî „былины“ своими багатьома мотивами схожî на мотивы пѣсень и былинъ сибѣрскихъ Татаръ та Киргизôвъ, якъ показувавъ Влад. Стасовъ и якъ показує „Русскій Вѣстникъ“ [1890 р., вересень], и то былины кіѣвского цикла про князя Владимира, про Добриню Никитича, былины, щó опинились на далекôй пôвночи въ Архангельщинѣ та Вологодчинѣ, вже й геть-то далеко вôдъ Кіѣва? Намъ, на прикладъ, кидаєть ся въ вôчи велико-рускій жѣночій убôръ для головы, звѣсный „кокошникъ“, схожій формою на пôвъ-мѣсяця, а сей кокошникъ носить увесь Китай, якъ китайскî молодицѣ такъ и чоловѣки. Зъ-вôдкôль вôнъ узявъ ся и хто його занѣсъ доконче въ центральню и схôдню Великороссію, бо въ Орловскôй та Калужскôй губерніи молодицѣ завязують голову хустками зовсѣмъ по украинскому та бѣло-рускому звычаю? Мандрôвцѣ по Сибѣри запримѣтили въ Алтайскихъ горахъ на пôвдень вôдъ озера Байкала въ монгольскихъ народцѣвъ характерну сорочку зъ пазухою на-вскосы, яку мы бачимо скрôзь на Великороссахъ. Якій звязокъ мѣжь сею формою костюма въ такихъ далекихъ краяхъ? По фотографіяхъ грузинскихъ мы примѣчаємо на Грузинкахъ убôръ на головѣ, дуже схожій, коли не зовсѣмъ такій, якъ украинска жѣноча намѣтка на очѣпку. Друга форма жѣночого грузинского убора — вѣнчикъ зъ серпанкомъ на плечахъ зновъ схожій на украинску дѣвочу кибалку та на ту-жь

саму намѣтку. А намѣтка — уббръ давный и поважный на Украинѣ. Хочь вона вже й выводить ся, але бабы держать ѣѣ на смерть и кажуть, що сама Богородиця ходила въ намѣтцѣ. Вбдъ чого звѣсний широкй шкуряній поясы, обкладанй чудовыми бляшками, тй чересы, що́ ихъ носять Русины въ Карпатахъ, схожй зъ поясами Хорватбвъ? А зъ лѣтописей мы знаємо, що карпатске племя Русинбвъ звало ся Хорватами. Чи не жили Сербы-Хорваты колись по за Карпатами поручь зъ карпатскими Русинами, чи не вбдтиснули ихъ на пбвдень Мадяры? Де, на прикладъ, взяли ся на пбвнбчнбй Великбй Руси на селянскихъ свитахъ, на грудяхъ нашитй смужки, зовсѣмъ якъ на венгерскихъ свиткахъ, котрй мы бачимо въ делікатнѣйшому фасонѣ на россійскихъ гузарахъ, вже якъ войсковый мундиръ? И чого тй перѣтички носять въ тыхъ краяхъ, де мѣсцевй назвища, якъ *Вологда, Вычегда* й инчй — якъ дбзнались вченй — мають въ собѣ мадярскй суффіксы? Де взяла ся въ Новгородскбй губерніи мова, дуже схожа — якъ показавъ Костомаровъ — зъ украинскою? Де взяли ся въ Тверскбй губерніи въ захбдныхъ повѣтахъ, прилягаючихъ до Новгородскои, слова и цѣлй фразы спеціяльно украинскй, якъ н. пр.: „що я кажу“ — замѣсць: „что я говорю“, а найббльше те характерне украинске: *що*, тодѣ якъ уся Бѣлорусія й Чорна Русь вживає: *што*? [Дивись: „Этнографическій Сборникъ“ — Сказки Тверской губ.] Намъ трапляло ся бачити солдатбвъ зъ Новгородскои губерніи й розмовляти зъ ними.

Вони вчинили въ насъ таке вражѣня, якъ и въ покôйного Костомарова, своею схожостью зъ Украинцями: вымова въ ихъ велико-рускôмъ языцѣ чисто украинска; багато формъ языка такъ само украинскихъ: вони говорять такъ якъ Украинцѣ, котрî недавно вывчились по велико-руски, якъ-разъ такъ, якъ говорять по велико-руски солдаты зъ Украинцѣвъ; ихъ типъ, темнî невеличкî очи, темнувата фарба тѣла, ихъ плавка не хапвá ґестикуляція — все чисто скидаєть ся на Гроднянского або Волыньского Украинця, такъ, що мы спытали мимохôть, чи тî солдаты часомъ не зъ Гроднянскои або Волыньскои губерніи? Зъ-вôдкôль выйшла така схожôсть?

Порôвнююча етнографія може показати ту стежку, котрою посувалось Псковско-Новгородске племя зъ Пôвденнои давнои Руси до самого Новгорода, а вôдъ Новгорода пустило колонiи й селитьбы по далекôй пôвночи въ Архангельскôй, Вологодскôй, Вятскôй та Пермскôй губерніяхъ. Сю стежку вже й теперь назначає порôвнююча етнографія й антропологія, хочь вона ще дуже слаба. Украинске племя найдалѣ посунулось вызубнемъ на пôвнôчь въ Гроднянскôй губерніи, де воно доходить по-за Слонимъ до Бѣлостока. Гроднянскî Украинцѣ носять чорну свиту и чорну низеньку смушеву шапку зъ суконнымъ синимъ або чорнымъ закругленымъ вершкомъ. Заразъ за ними на пôвнôчь наступають Чорнорусы въ Виленскôй губерніи та въ Новогрудскому повѣтѣ Минскои губерніи зъ такимъ самымъ смугловатымъ типомъ, зъ такимъ самымъ темнымъ

костюмомъ, якъ и Гроднянскій Украинцѣ, але вже зъ *дзеканямъ* въ вымовѣ, хочь ихъ лексіка въ мовѣ бо̂льше украинска, нѣжь въ Бѣлорусо̂въ Могилѣвскои губерніи; вони переходять захо̂дню Двину и доходять до Псковщины, де вже стежка до Новгорода, и на по̂вно̂чь по-за центральною Великороссіею до Урала вся обсыпана украинскими словами вже въ велико-рускому языцѣ, нѣбы якимись послѣдками й скаменѣлостями давнього языка сього краю, чого мы не примѣчаемо въ центрально̂й Великороссіи, въ давно̂й земли Суздальско-Ростовско̂й та Московско̂й. Треба подивитись на списъ такихъ архаичныхъ сло̂въ, приложеныхъ до збо̂рника по̂вно̂чныхъ „Былинъ“ выданыхъ Гильфердингомъ, де вы стрѣнете таки спеціяльни украинскій слова, якъ н. пр.: „скриня“, „вехоть“, „віхоть“ и т. д. Якъ говорять самовидцѣ, що̀ пробували въ тыхъ краяхъ, типъ людности тыхъ краѣвъ темнуватый, зъ темнуватыми по̂вденными очима, и навѣть можна примѣтити, де сей типъ сходить ся зъ центральнымъ велико-рускимъ, неначе неоднакова вода зъ двохъ рѣчокъ зливаеть ся до-купы. Звѣсный велико-рускій цыклъ „былинъ“ дуже давныхъ, записаный Рыбниковымъ та Гильфердингомъ, зберѣгъ ся на далеко̂й давно̂й Новгородско̂й земли мѣжь ѣ давными колоністами въ Архангельско̂й та Вологодско̂й губерніи. А въ сихъ „былинахъ“ оповѣдаеть ся про давній Кіевъ, про князя Володимира, про його дво̂ръ, про його дво̂рскихъ богатиро̂въ, про Добриню Никитича й инчихъ. Хочь Влад. Стасовъ и инчи вчени

доказують, що въ тыхъ былинахъ Кіѣвъ выходить якійсь мітичный, и що въ нихъ багато де-чого, перенятого зъ пѣсень сибѣрскихъ Татаръ, але все-таки видно, що грунтъ въ былинахъ — историчный, що въ нихъ выспѣвують ся героѣ, записанѣ въ лѣтописяхъ, що колись прапредки Новгородцѣвъ та Архангельцѣвъ жили въ Кіѣвщинѣ, бачили двѳръ князя Володимира, його теремы, його пиры, и, зайшовши на далеку пѳвнѳчь, вдержали до нашого часу сѣ неначе-бъ археологічнѣ скаменѣлости, котрѣ може колись утворились коло давнього Кіѣва, занесенѣ вѳдъ Кіѣва на пѳвнѳчь. Такъ то треба сказати, що порѳвнююча етнографія та антропологія багато дала-бъ и для науки и для насъ Украинцѣвъ цѣкавыхъ и користныхъ добуткѳвъ. Антропологи недавно выслѣдили, на прикладъ, що въ Віртемберзѣ въ нѣмецкѳй расѣ ѳ два антропологічнѣ типы: одинъ типъ черепѳвъ тевтонскій, нѣмецкій, а другій римскій.

Въ Великопольщи на прускѳй граници, надъ рѣчкою Просною пѳдъ Калишемъ въ недѣлю або въ свято стрѣчаѣте вы парубкѳвъ: на нихъ суконный жупанъ, чисто такій, якій носять на Украинѣ; на головахъ смушевѣ сивѣ высокѣ шапки зъ маленькими суконными чорными вершечками, а зъ-верху пришитѣ червонѣ стрѣчки якъ-разъ такъ, якъ пришиваютъ на весѣляхъ на Украинѣ въ Кіѣвщинѣ стрѣчку до шапки бояре. Насъ такъ вразила ся схожѳсть, що намъ здало ся, що то украинскѣ бояре десь въ Кіѣвщинѣ вертають ся зъ весѣля. Тымчасомъ въ сьому краю чоловѣки

скрôзь зъ-дебôльшого носять на головахъ нѣмецкѝ картузы. И рядомъ зъ парубками, бачимо, йдуть велико-польскѝ молодицѣ въ синихъ суконныхъ юбкахъ зъ выкладчастыми широкими комѣрами, зовсѣмъ въ такихъ, якѝ носять молодицѣ въ Кіевщинѣ та на Волынѣ, де сѝ юбки звуть ся на Украинѣ жупанами або юбками зъ вусиками, се-бъ то зъ чорными шнурками, нашитыми зъ-заду по лініяхъ розрѣзôвъ звѣсного сѣртука. И сей характерный костюмъ разомъ переносить вашу думку на Украину... Цѣкаво знати, якъ широко розповсюдненый сей костюмъ въ Великопольщи, въ самому осередку Польщѣ, мѣжь тымъ якъ зъ краю Польщѣ на сходѣ Мазуры, прилягаючѝ до Украинцѣвъ по усѣй ихъ етнографічнôй граници, носять звѣснѝ кожному угластѝ конфедератки зъ чотирма рôжками. На Кракусахъ бачимо звѣсный краковскій жупанъ зъ полами, пôдбитыми чорною або бѣлою матерією, а Седлецкѝ Мазуры всѣ носять сѣрый чисто нѣмецкій довгій до пятъ сѣртукъ зъ гузиками на грудяхъ и зъ заду. За Кракусами та Мазурами йде смугою высока галицка та седлецка русинска смушева шапка, котра въ Седлецкôй губерніи зъ синимъ суконнымъ верхомъ а зъ-заду розрѣзана на двоѣ, такъ що кôнцѣ, неначе вуха, вôдстають вôдъ шапки и звѣшують ся въ-низъ. А далѣ за Брестомъ врѣзуєть ся клиномъ ажь до Житомира повстяна магерка, бѣло-рускои формы, тôльки темно-рудого кольору; ся магерка въ Овруцкому повѣтѣ вже бѣла, такъ що Овруцкій Украинець, при мовѣ чисто у-

краинскôй, своєю бѣлою свитою та магеркою схожій на Минского Бѣлоруса, щó за Припетью вже вôнъ *дзекає* по бѣло-рускому.

Украинскй добровольцѣ, щó побували въ Сербіи и бачили сербскй оселѣ та хаты, писали, що сербскй хаты та дворы зовсѣмъ схожй на украинскй: передъ хатами въ квѣтникахъ пôдъ вôкнами садять навѣть любистокъ, руту та мяту, а въ хатахъ передъ образами висять папѣровй голубы на ниточкахъ, причепленыхъ до стелѣ, зовсѣмъ на украинскій ладъ. Двôръ, забудуваня, хата въ Сербôвъ мѣсцями, якъ писали добровольцѣ, такй схожй на украинскй, що можна було помылитись, приймаючи сй господарскй обставины за украинскй. Дѣвоцкій болгарскій убôръ зновъ дуже схожій зъ убôромъ украинскихъ дѣвчатъ: на головахъ вони носять вѣнки зъ квѣтокъ и такй самй шерстянй хвартухи чи попередницѣ, тôльки ще пестрявѣйшй нѣжь украинскй, носять такои самои формы запаски чи плахты. Сй болгарскй запаски чи плахты, картатй зъ взорцями на квадратики, такъ схожй зъ украинскими, що вони на Басарабіи и навѣть въ Кіѣвѣ продають ся на базарахъ, якъ украинскй плахты, и вживають ся якъ шерстянй килимки. Ихъ привозять зъ Болгаріи и розносять на плечахъ та продають по украинскихъ городахъ, мѣшаючи зъ мѣсцевыми украинскими выробами. И ще цѣкавый фактъ, що кольоры сихъ болгарскихъ плахотъ близчй не до пôвденно-кіѣвскихъ, де плахты темнѣйшй, а до пôвнôчно-украинскихъ полѣськихъ, чернигôвскихъ та могилѣвскихъ зъ кольорами яснѣйшими, червонуватыми та бѣлу-

ватыми... Зновъ на Днѣпрѣ коло Бендеръ намъ траплялось на колоністахъ Болгарахъ бачити довгій свиты, якъ отъ нашій звѣснй кобеняки чи кереѣ, облямованій й обшитій на станѣ й на краєчкахъ пôлъ вузкими синими стьожечками. Ся розмальована болгарска свита зновъ пригадала намъ розмальованy свиту галицкихъ Русинôвъ, тôлькн въ Галичинѣ вживають ся для обшиваня стьожки не синій, а червонй. Смушеву чорну шапку высоку, трохи гостроверху, яку носять Украинцѣ на Подолѣ та на Басарабіи, вживають и Болгаре. Типічну украинску бѣлу хатку зъ вôкнами на чотири шибки намъ траплялось бачити и въ Великопольщи на прускôй граници, мѣжь звычайными хатами въ Польщи зъ вôкнами на шѣсть шибокъ, и навѣть зъ вôконъ ваґона мы заглядали ѣѣ въ Псковскôй губернiи.

Украинска пѣсня йде на пôвнôчь далѣ чистои украинскои етнографічнои границѣ. Зъ збôрникôвъ бѣло-рускихъ та чорно-рускихъ пѣсень Шейна, Романова, Безсонова, Запольского, Зинаиды Радченко, Янчука — мы бачимо, що въ середнôй Минщинѣ, въ Виленщинѣ та въ пôвденнôй Могилѣвщинѣ йде майже вся лірична пѣсня, колядка, щедрѣвка й приказка, навѣть весѣльна пѣсня чисто украинска; а далѣ на пôвнôчь Бѣлорусіи ѣѣ ще набереть ся добрыхъ двѣ третины, и тôльки за захôдньою Двиною до епічныхъ формъ та вѣршѣвъ украинскои пѣснѣ цѣкаво примѣшують ся й приплѣтають ся епічнѣ формы й вѣршѣ велико-рускои не рифмованои пѣснѣ. А далѣ на пôвнôчь въ Новгородскôй, Вологодскôй,

Вятскôй губерніи розсыпались въ велико-рускôй мовѣ чисто украинскѣ слова зъ характернымъ украинскимъ *і* замѣсць *ѣ* — геть ажь до Бѣлого моря и до Уральскихъ гôръ. Сю змѣну *ѣ* на *і* мы бачимо и въ Хорватôвъ..

Такъ то мы бачимо, приклавши методъ порôвнюючои етнографіи, сказати-бъ, тôльки летомъ, кидкóмъ ока, що етнографічнѣ прикметы украинскои расы розкинутѣ далеко ширше вôдъ самои гряницѣ украинскои расы, — що вони, якъ тоненькѣ корѣнчики, розкинули ся широко кругомъ Украины по-за ѣѣ етнографічною границею, йдуть далеко й надто далеко кругомъ неи, и сѣ прикметы такѣ, котрѣ становлять въ самôй Украинѣ дуже выразнѣ й орігінальнѣ вôдмѣны украинскои народности та національности. Се все показує, що украинска національнôсть давня самостôйна, самобутна, коли характернѣ прикметы ѣѣ мы примѣчаємо й теперь въ далекихъ вôдъ неи краяхъ Славянщины розсыпанѣ на далекому й широкому просторѣ неначе радіюсы. Тутъ мы бачимо не мертву лѣтопись на мертвôй мовѣ, — хочь и въ мертвыхъ лѣтописяхъ багато слѣдôвъ украинского языка, — тутъ мы бачимо цѣкаву живу лѣтопись, зъ живыми формами украинскои національности, котрои нѣякѣ переписчики та орударѣ вынародовлѣня не мають змоги й силы попсувати. И намъ чудни забаги, на прикладъ, польскихъ шовіністôвъ и ихъ претенсіи на полонізацію украинского племя, сього нѣбы-то паростка польского племя, сього паростка, котрый въ-двоє бôльшій за саме польске племя, не прилѣчу-

ючи до нього навѣть Бѣлорусовъ та Чорнорусовъ. Чудными здають ся намъ забаги на „обрусеніе“ Украинны велико-рускихъ славянофіловъ и ихъ усякі теоріи, гадки та выгадки, не маючи навѣть нѣякого научного грунту.

Чи залѣгъ въ велико-рускої расѣ „дикій Фіннъ“, чи не залѣгъ, якъ каже д. Пыпинъ, а выходить, що д. Огоновскій, йдучи за Костомаровымъ, все-таки правѣйшій. Фінско-татарска раса, сусѣдня зъ велико-рускою зъ давныхъ давенъ, увогналась въ Велику Русь вызубнями, клинами та оазами, а усяке сусѣдне племя зробить доконечне свої вплывъ на друге, и расовый и идейный, чи добрый, чи поганый. Се скрозь такъ буває й бувало зъ давныхъ давенъ: перейманщина мѣжь сусѣдными народами скрозь буває, чи буде ся перейманщина самохотна, а то й приневольна часами...

Великоруссамъ дуже не подобаєть ся чогось ся примѣшка, не подобаєть ся навѣть, коли въ ихъ присутности говорять про сю примѣшку, такъ що мы знаємо про сю ихъ слабость и въ ихъ присутности у насъ принято за незвычайность навѣть говорити про те. Се є прикмета національнои гордости та якось національнои чести, а може инча форма національнои нетерплячости, якась историчня... Для Украинцѣвъ байдуже, коли при нихъ говорять за примѣшку до ихъ расы усякихъ Торковъ, Берендѣвъ, Половцѣвъ. Украинцѣ и въ исторіи вызначувались своєю національною терплячостью — якъ каже Костомаровъ, и теперь вони тымъ самымъ вызначують ся, бо вони зъ давныхъ давенъ бачили въ себе дома

людей усякои національности и давно оговтались зъ ними. Така нетерплячôсть въ Великороссахъ до фінско-татарского племя и навѣть нехтуваня нимъ може повстала вôдъ того, що се племя було не христіянске та й теперь воно не все христіянске, на пôвночи ще й справдѣ дике, а Татаре, якъ звѣсно, ще й до того довго гнобили Московску Русь, якъ вороги.

Намъ навѣть чудно, що чистôсть племя вважаѣть ся якъ його якась достойнôсть. Въ Европѣ нема чистыхъ расъ, окрôмъ може Бѣлорусôвъ та Литвы. Мы навѣть не розумѣемо, що то за честь бути чистымъ Славяниномъ? Хиба не все одно, вôдъ кого-бъ и вôдъ якихъ складаныхъ етнографічныхъ елементôвъ не повстало племя, абы воно було путне, й гуманне, й культурне. И въ англійскôй расѣ є свôй „дикій Фіннъ“ — се Кельтъ, що лѣгъ въ грунтѣ англійского теперѣшнього племя, до котрого примѣшались нѣмецкои расы Англы, Саксы та Норманы. Сей „дикій Фіннъ“ ще й теперь вдержавъ ся на пôвдни Англіи въ пôвденному Валлісѣ чи Уельсѣ. И въ основѣ теперѣшньои французкои расы лѣгъ „дикій Фіннъ“, той самый Кельтъ та Ґаллъ, що недавно ще офранцузивъ ся навѣть коло самого Парижа, и сей Кельтъ ще живе й доси й розвиває навѣть свою літературу въ Нормандіи та Бретанѣ. А вже въ Италіи того „дикого Фінна“ й не перелѣчити: тутъ були й Етруски, й Вольски, й Ґоты, й Лонгобарды и навѣть Греки и Арабы въ Сицилии та Неапольскому краю. Одначе про се все Англичанамъ, Французамъ та Италіянцямъ зовсѣмъ

байдуже, вони становлять національну честь въ своєй культурѣ та... въ поважаню инчихъ національностей, а не въ чистотѣ своєи расы та своєи національности. Вони й не сердять ся за сю примѣшку и не обиджають ся. И справдѣ, скôльки-бъ то прийшлось выпустити того гнѣву та пересердя, на прикладъ, Италіи та Испанiи, вôдповѣдно пропорціи складовыхъ елементôвъ — тыхъ усякихъ „дикихъ Фінôвъ“ ихъ національностей? Италіи прийшлось бы вôдъ напруги тією амбіцією давно луснути. Франція та Англія мусѣли-бъ дôйти до зневѣрености въ свою высоку культуру, а Испанія зъ такои причины черезъ свою звѣсну гордовитôсть давно-бъ здурѣла, и ѣѣ прийшлось бы посадити въ Кіевѣ въ Кириллôвске, въ домъ для збожеволѣлыхъ...

Великороссамъ зовсѣмъ таки не годилось бы дуже нехтувати тією фінско татарскою расою ще й тому, що вони вôдъ сіви расы взяли и самый принціпъ царизма, котрый давъ имъ спроможнôсть утворити велику державу. Якъ показуе Костомаровъ [Историч. монографіи т. I, ст. 237], доконче въ тôй земли Ростово-Суздальско-Муромско-Рязаньскôй въперше въ давнôй Руси выникъ початокъ инчого порядку въ выбираню князѣвъ. Въ 1157 роцѣ ся земля сама обôбрала собѣ за князя Андрѣя Юрієвича Боголюбского и сама выгнала його братôвъ, настановивши його однодержавнымъ княземъ Ростовско-Суздальскимъ. Ся нечувана въ давнôй Руси подѣя пôшла зовсѣмъ навпаки проти давныхъ порядкôвъ на Руси и проти самого звычаю Рюриковичѣвъ,

норманскихъ князѣвъ – дѣлити землю и удѣлы мѣжь усѣма сынами та братами. Сю форму князѣвства, не громадского, вѣчового та выборового, а, сказати-бъ, расового мы й теперь бачимо въ Астраханскихъ Калмикôвъ та въ Киргизôвъ, котрѝ мають свого одного князя на все колѣно, якъ патріярха цѣлого племя. Такими ханами чи царями цѣлого монгольского племя були звѣснѝ монгольскѝ ханы Батый, Тохтамишь, Тамерланъ. Вôдъ сихъ ханôвъ Золотои Орды, якъ звѣсно, давнѝ московскѝ царѣ перейняли усѣ атрібуты й права однодержавнои власти и присвоили ихъ собѣ, — на прикладъ право хана яко властивця усіеи землѣ, усѣхъ маѣтностей своєи державы, право хана не дѣлитись властью нѣ зъ кимъ. И справдѣ Иванъ Грôзный нехтує вже боярами та боярскою думою, омежовуючою власть царя, вытинає бояръ и зве ихъ своими „холопами“, а то й просто своими „мужиками“. Татарскои крови багато вплыло въ жилы велико-рускои аристократіи. Не будемо втомлювати читалника цѣлою низкою фамілій велико-рускихъ аристократôвъ татарского родоводу. Скажемо тôльки, що й звѣсный письменникъ Державинъ, и Аксаковы, и навѣть Тургеневъ — якъ показує Слонимскій въ „Вѣстнику Европы“ [1869 р., кн. 11 и 12] въ своѣй статьѣ „Націоналізмъ въ политикѣ Россіи“ — були татарского роду. И нехтувати татарскою кровью зовсѣмъ не годить ся, бо й то кровь людска, а не котяча, ще й де-чимъ добрымъ стала въ пригодѣ для Великороссіи. Та й теперь въ Россіи сучаснѝ Татаре всла-

вились своєю незвычайною чесностью: татарскихъ слугъ въ Россіи цѣнують трохи не на вагу золота за ихъ чесноѣсть. Петербургъ ѣсть звѣсне „чухонске масло“, а слово „чухна“ вважає якъ найпоганѣйшу лайку, хочь Чухонцѣ своєю фінляндскою культурою нѣякъ не низчій воѣдъ Великороссоѣвъ. Часъ бы вже перестати потрѣпувати Чухонцѣвъ и не-Чухонцѣвъ „чухнами“, а поводитись зъ ними якъ зъ людьми, по-европейскому...

По нашоѣй думцѣ Россія повинна-бъ позаводити школы на усякихъ чужородскихъ языкахъ и симъ способомъ розповсюднювати мѣжь чужородцями просвѣту й культуру, а не ждати часу, доки вони обрусѣють и приймуть ажь зъ россійскимъ языкомъ европейску культуру... Але мы въ системѣ розповсюдненія велико-рускихъ шкоѣлъ въ Сибѣри и на Украинѣ вбачаємо не сю идею культуризаціи. Треба глянути на ляндкарту гімназій, выдану попереднымъ попечителемъ одеского округа Голубцовымъ въ роѣкъ якогось чудного „пятнадцятилѣтного“ ювілея графа Толстого. На тоѣй ляндкартѣ зумысне познаковани червоными значками класичнѣ й женьскѣ гімназіи та прогімназіи, заведенѣ Толстымъ за часы його міністрованія, щобъ то показати його невсипучу дѣяльноѣсть на нивѣ просвѣтнои культуры. Тутъ мы бачимо, що на самыхъ далекихъ краяхъ Сибѣри, икъ поѣвночи, въ Якутскоѣй земли, на поѣвноѣчь икъ Вымойску и скроѣзь рябѣють довгимъ разкомъ червонѣ значки, назначаючѣ новѣ женьскѣ гімназіи, и все тоѣльки женьскѣ, неначе тамъ въ тыхъ гіперборей-

скихъ краяхъ и чоловѣкôвъ нема, щобъ для нихъ заводити школы, неначе се край якихсь якутскихъ та тунгускихъ амазонокъ... А дѣло выходить зовсѣмъ просте: тутъ проглянула затаєна думка Толстого швидче обрусити Якутôвъ та Тунгусôвъ, се стôйне, тверде й запопадисте племя, мѣжь котрымъ якутять ся та тунгусять ся самî Великороссы. И чудне дѣло! сî самî збытки на женьскî прогімназіи мы бачимо на тôй ляндкартѣ и на центральнôй Украинѣ: починаючи вôдъ пôвденнои Курскои губерніи, сî червонî значки женьскихъ прогімназій густенько рябѣють икъ пôвдню черезъ Полтавщину и частину Харкôвщины, и трохи сягають черезъ Днѣпро въ Кіѣвщину, вганяючись клиномъ въ саму центральну Украину. Нѣ, не дурно графъ Толстой выучувавъ и навѣть выдавъ книгу про Єзуитôвъ! Очевидячки якутскî та тунгускî дамы йому сподобались, и вôнъ зъ ввѣчливостью европейского кавалера пôднѣсъ имъ букетъ обрусѣня. Видно, що й нашî Украинки тежь припали йому до серця..

Се залицяня до дамъ та панѣвъ побитыхъ та завойованыхъ народôвъ нагадало намъ ще одного такого дамского кавалера: арабского каліфа Омара — його систему конфіскаціи женщинъ у завойованыхъ народôвъ и поліґамію въ його вôйску зъ політичною цѣлью вынародовлѣня. Вôнъ разъ вылаявъ свого фельдмаршала Абу-Обсіда, сього арабского суворого Запорожця, за те, що вôнъ въ Сиріи та въ Антіохіи не дозволивъ своєму вôйску въ часъ вôйны забирати й возити зъ собою

женщинъ. Омаръ вылаявъ його за сю суворость и звелѣвъ своимъ воинамъ-Арабамъ забирати чужородскихъ женщинъ, якъ контрибуцію, и женитись зъ ними. И справдѣ, ще трохи бôльше якъ черезъ одно поколѣня зъ пôвнôчнои Африки каліфови оповѣщали, що такихъ податкôвъ молодицями та дѣвчатами вже можна й не брати, бо всѣ дѣти, щó родились въ тôмъ краю, були вже магометанами и говорили арабскимъ языкомъ. „Нація — каже Дреперъ — можэ поправитись вôдъ конфіскаціи ѣѣ провінцій, ѣѣ багатства, вôдъ конбрибуцій, але вона не може поправитись вôдъ найстрашнѣйшого акта вôйны — вôдъ конфіскаціи ѣѣ женщинъ...“

Що сьому правда, се добро зазнала Украина, зъ котрои брали такй контрибуціи та податки Татаре, Польща, бере й Россія. Хто не знае, якъ Єзуиты переманювали въ католицтво и сполячення попередъ усього женщинъ нашихъ давныхъ панôвъ, тыхъ усякихъ княгинь Аннъ-Алоизъ Острожскихъ и инчихъ, и черезъ нихъ переманили до себе ихъ дѣтей, се бъ то волыньску, подôльску, бѣло-руску та галицку шляхту... Таку саму роль на Украинѣ мають усякй велико рускй женьскй институты та прогімназіи, щó правдивои науки й просвѣты дають трошки, за те-жь, якъ усѣ середнй велико рускй школы на Украинѣ, дають великорускій языкъ та повеликорусѣня черезъ матерѣ украинскихъ сѣмьей. Треба пригадати типы тыхъ Гапочокъ й инчихъ героинь старыхъ романôвъ Нарôжного, котрй, вернувшись зъ петербурского института, нехтують вже украин-

скимъ языкомъ, нехтують, що ихъ „бѣлую чудную *кожу*“ звуть на Украинѣ *шкурою* и чванять ся такою французчиною: „Ma chère сестриця! regardez, вôдкôля дымъ иде?“

Сказати правду, каліфъ Омаръ и його фельдмаршалы й усякі арабскі обрусителѣ були люде далеко жертводатнѣйші, нѣжь нашій обрусителѣ, коли були готовій навѣть женити ся зъ чорными Африканками ради идеи арабізма та исламізма. Мы радили-бъ и нашимъ обрусителямъ, и всякимъ пройдисвѣтамъ зъ братôвъ Славянъ, усякимъ редакціямъ „Кіевлянина“, тымъ якимсь „Неизвѣстнымъ“, тымъ „И-о“ й инчимъ — присвятити себе на такій жертвы: выйти цѣлою армією въ гіперборейскій край, въ Якутію та Тунгусію, и поженитись зъ Якутками та Тунгусками. И черезъ одно поколѣня... выйшло-бъ щось страшно моральне... Тôльки маю застерегти сихъ ново-Арабôвъ, що тамъ не родючій та плодючій землѣ Башкиріи, Кавказа та „Юго-западнаго края“, а щось далеко мокрѣйше й холоднѣйше вôдъ полѣськихъ мочарѣвъ та болотъ, и въ кишенѣ тамъ багато не перепаде зъ тыхъ нивъ. И чертоги якутскій не золотоверхî, навѣть не соломяноверхî, а й доси крытâ землею та дерномъ... хочь тамъ сотнѣ лѣтъ уже порають ся россійскій культуртреґерній губернаторы та исправники. И тій Якутки та Тунгуски зовсѣмъ не схожій своєю красою на Мільоску Венеру: въ нихъ лице плысковате, нôсъ якъ картоплина, ротъ вôдъ уха до уха, очи наче осокою прорѣзанî. Але якъ и тій кавалеры познимають тамъ передъ дамами свои

машкары и покажуть имъ правдиве моральне лице своєи душѣ, гôрше за лице якутскихъ красунь, ще й чорнѣйше вôдъ сажѣ, — то й примітивнѝ Якутки перелякають ся... ще, чого доброго, й якутского гарбуза пôднесуть... А якъ не пôднесуть, то смѣливо можна запевнити, що вôдъ нихъ выйде поколѣня зъ такими гнилыми моральными болячками та выразками, таке прокажене поколѣня, якого трудно и въ исторіи вышукати. И сѝ самѝ субєкты, сѝ „Неизвѣстные“, сѝ „Ил—ки“, „П - и“, сѝ зайшлѝ Славяне, и нашѝ й усякѝ обрусителѣ своєю моральностью и ихъ прокажене поколѣня може на смерть перелякати исторію, и исторія, чого доброго вжахнеть ся, заслабне та й умре зъ переляку. И тодѣ прийдеть ся ѣй хиба зновъ родитись въ другe, ждати якогось нового Нестора...

Сказати щиру правду, намъ ся стара система арабізаціи та ісламізаціи дикихъ Омарôвъ, Абу-Обсідôвъ, Моавій та инчихъ подобаєть ся багато бôльше, нѣжь новѝ системы Бісмаркôвскои германізаціи та московского обрусѣня. Вона не така шкодлива що-до моральнои проказы и ѣѣ послѣдкôвъ на будущѝ поколѣня й на довгѝ часы. Ся арабскои масти ґанґрена ѣсть тôльки одно поколѣня. А вжетѝ европейскѝ та єзуитскѝ системы, тонкоумнѝ, хитрѐ, обережненькѝ, щó пускають въ дѣло ту-жь арабску чуму й проказу, тôльки малесенькими дозами, прищѣплюють сю штуку прищикъ за прищикомъ, выразку за выразкою, — сѝ системы псують до останнього мускула цѣлѝ ряды поколѣнь завойованыхъ и самохôть

пôддавшихъ ся народôвъ инчои національности та инчои вѣры. Ихъ автономію, ихъ вѣру, ихъ языкъ розхолѣтують по-маленьку, по-тихеньку, смыкають и высмыкують зъ живого тѣла нервъ за нервомъ, мускулъ за мускуломъ, доки не розхитають такъ, що воно впаде, — доки не розбмнуть такъ, що се тѣло можна проглинути, якъ проглинає удавъ свôй добутокъ, а потôмъ всисають жизньовый сôкъ його въ свôй організмъ, сôкъ вже нездоровый, заразливый, якъ отрута. Чого тôльки не пускають въ дѣло сй хірурги й операторы? И пôдкупы, и подарунки, и землѣ, и привілеѣ, и сытй уряды, и хрестики для покôрненькихъ, и тюрмы, й переполохъ, и жандармскй струсы и всякй заборoны для твердыхъ и стôйкѣйшихъ. А въ результатѣ — страшна проказа деморалізаціи є шкодлива для того й другого боку. Провинникъ и попсованый чоловѣкъ и той хто продаєть ся, и той, хто купує його. А хто разъ продаєть ся, той може продатись и два и три разы комусь инчому, дужчому. И гоити тй болячки, прищѣ та выразки приходить ся народамъ довгй й довгй часы, бо звѣсный державный укладъ, звѣсна державна система може й пôдняти высоко честь и моральнôсть народôвъ, може й принизити ѣѣ до самои землѣ и.... навѣть знищити ѣѣ. Якй паскудній, противній, чисто звѣрячй та біологічній процесы приходить ся намъ наглядати и.. переживати!

Якось таки велико-рускôй єрархіи вдало ся переложити службу Божу и Євангелію на деякй чужородскй языки народôвъ въ Сибѣри та на Волзѣ, але се стало ся ще до пануваня

гр. Толстого. Се спасенне дѣло теперь не можна було-бъ зробити, бо теперь, на прикладъ, на Украинѣ обрусеніе становлять высче вôдъ интересôвъ христіянства й православія, неначе вôдъ нього залежить и саме небо и самый рай: проповѣдей по украински не можна говорити, хочь усѣ добре знають, и попы и єрархи, що штунда розповсюджуєть ся и черезъ те, що народъ не чуе й не знає зрозумѣлои для себе проповѣди. Той давнѣйшій вчинокъ єрархіи, вже ради місійного христіянства, и дає причину обрусителямъ ще й выставляти сей фактъ передъ Европою, якъ знакъ и проявокъ великои національнои и релігійнои терплячости Россіи Звѣсный Побѣдоносцевъ навѣть величавъ ся й чванивъ ся тымъ вчинкомъ въ Кіевѣ на празднику тысячолѣтного ювілея хрещеня Кіева. Вôнъ и забувъ ся, що ся нѣбы велика терплячôсть Россіи й доси не стерпѣла украинского та бѣло-руского перекладу Євангелія. И ся чваньковитôсть сказана въ промовѣ на березѣ Днѣпра, въ Кіевѣ, въ самому серци Украины!...

III.

Д. Огоновскій въ передньому словѣ, — якъ мы вже згадали попереду, — робить такій вывôдъ, що руско-украинска література мае усѣ умовины на самостôйный розвитокъ, дякуючи багатому народньо-поетичному грунтови, тôй народнôй поезіи, тымъ козацкимъ думамъ, якими не може похвалитись нѣ одинъ славянскій народъ. Д. Огоновскій прирôвнює

украинскій языкъ въ його вôдносинахъ до велико-руского, до шведского, датского, або до романскихъ языкôвъ и — якъ каже д. Пыпинъ — зъ гидливостью зрѣкае думкй тыхъ людей, котрй узнають украинскій языкъ говôркою и прирôвнюють його роль и вартôсть до ролѣ й вартости низче-нѣмецкого, котрымъ теперь пише, на прикладъ, Фріцъ Рейтеръ и инчй. Д. Огоновскій каже, що украинскій языкъ маѳ тôльки три говôрки [и то — додамо мы — двѣ зъ нихъ, полѣська й карпатска, дуже малй по численности людности и обсягу своѳи территоріи], тодѣ якъ нѣмецкій языкъ маѳ багато провінціялізмôвъ и, якъ літературный языкъ, вôнъ утвореный зъ усѣхъ нѣмецкихъ говôрокъ ще Лютеромъ.

Д. Пыпинови не подобаѣть ся така думка д. Огоновского. Вôнъ не каже просто, що украинска мова, въ рôвнѣ зъ велико-рускою мовою, се все одно, що низче нѣмецка мова въ рôвнѣ зъ нѣмецкою книжньою мовою, се бъ то загальною нѣмецкою мовою; не каже вôнъ сього, якъ багато де-чого въ своѣй статьѣ вôнъ не договорюѳ, не доводить до кôнця своихъ выводôвъ зъ колючостью московскихъ славянофілôвъ, але за те вôнъ трохи насмѣшкувато поглядаѳ на думку д. Огоновского про паралельнôсть сѣмьѣ языкôвъ руского племя зъ сѣмьѣю языкôвъ англо-саксонскихъ та романскихъ. Д. Пыпинъ каже: О. Огоновскій наче-бъ то и справдѣ серіозно высловлюѳ таку думку. Вôнъ не подумавъ одного: що, на прикладъ, Французы, Испанцѣ, Італіянцѣ и т. д. нѣколи не були однымъ народомъ, не склада-

лись въ одну державу, а тымчасомъ Пôвденна и Пôвнôчна Русь колись були одно племя и одна держава и мали одинъ літературный язы́къ.

Тутъ и намъ прийдеть ся въ свою чергу наставити знакôвъ здивуваня та запытаня—!!?? Се выпадаѣ такъ: щобъ якомусь тамъ гуртови усякихъ народôвъ мати одну літературу, одну мову, треба тôльки, щобъ тѣ усякѣ народы и народцѣ коли-небудь и якъ-небудь, хочь бы й ще до потопа, були одно племя и складали одну державу!? Стаючи на грунтѣ сього принціпа, прийшлось бы наробити багато літературного шелесту въ историчному житю народôвъ, прийшлось бы тымъ групамъ народôвъ чи народцѣвъ калѣчити свои языки, утворяти якѣсь языковѣ та літературнѣ волянюки и, само по собѣ, прийшлось бы имъ мати тяганину зъ чимсь мертвымъ, заплѣснѣлымъ, и навести таку мертвоту та гнилятину и на свôй живый прогресивный розвитокъ... або прийшлось бы слабкѣйшому дати себе на жертву дужчому, щó мы бачимо въ Россіи, де й справдѣ сей принціпъ доводить ся вже до практики: де обсягла державна гряниця Россіи, тамъ хотять завести одну літературу и одинъ языкъ.

Въ поглядѣ д. Пыпина проглянувъ принціпъ державности въ літературѣ, черезъ котрый вôнъ поглядаѣ въ своѣй статьѣ на літературный рухъ въ Галичинѣ та на Украинѣ. Черезъ сей принціпъ и дзвенять та гудуть въ його статьяхъ про украинску літературу тѣ діссонансы, то переносы, то недоносы въ то-

нахъ, про котрѝ мы вже попереду згадували. Мы такъ само можемо сказати д. Пыпинови, що вонъ неначе зумысне забувъ про одно: що германске племя, хочь воно одно суцѣльне племя и маѥ одинъ літературный языкъ и одну літературу, нѣколи не вкладалось въ одну державу, и було розбите на десятки королѣвствъ та усякихъ герц-перц-дерц-герцоґствъ, и теперь вкладаѥть ся въ двѣ державы: пруско-германску та австрійску, — тымъ часомъ якъ романске племя колись було одно латинске племя, мало одну римску державу и мало навѣть довго й довго одну латинску літературу и въ Италіи, и въ Франціи, и въ Испаніи, и въ Провансѣ и навѣть въ Англіи. Д. Огоновскій каже правду: паралель языкова, літературна й расова мѣжь рускимъ племямъ и нѣмецкимъ не годить ся, бо сѝ паралелѣ не припадають одна въ другу, — тымчасомъ паралелізація мѣжь рускимъ племямъ и латинскимъ выходить правдиво и припадаѥ дуже добре.

Мы не знаѥмо, де д. Огоновскій начитавъ про се прирѻбнюваня украинского языка та літературы до нѣмецкого plattdeutsch-а та нѣмецкихъ пробъ въ літературѣ писати на сьому *плятдайчъ**). Въ велико-рускѻй літературѣ мы не знаходимо такои думки и такого погляду. Въ теперѣшнѝ часы въ велико рускѻй бѣ-

*) Прирѻбнюванье украинского языка та літературы до нѣмецкого plattdeutsch-а — дуже въ модѣ у галицкихъ москвофілѻвъ. Тымъ прирѻбнюваньемъ воювавъ дуже часто звѣстный о.

жучôй літературѣ мы часто натыкаємось на узнаня нашого украинского языка за окремный языкъ. Самъ д. Пыпинъ якось минає се прирôвнюваня, хочь и не зрѣкає його нѣякими поглядами та доказами. Мы скажемо, що й справдѣ сй прирôвнюваня, ся паралелізація зовсѣмъ невдатна и неправдива.

Въ нѣмецкому языцѣ єсть деякй вôдмѣны въ вымовѣ. Найвартнѣйшу вымову можна зауважити у Швабôвъ на Рейнѣ, въ Баденѣ, Віртемберзѣ, Ельзасѣ, Лотарінгіи та ще въ нѣмецкôй Швейцаріи, сѣй нѣмецкôй Гуцульщинѣ, хочь зъ сихъ Швабôвъ повстали найвысчй геніи Германіи. Шіллеръ бувъ родомъ зъ Віртемберга, а Ґете зъ Франкфурта на Майнѣ. Одначе ся вôдмѣна швабскои мовы вôдъ нѣмецкои зовсѣмъ не може ставати въ паралели зъ вôдмѣною украинского языка вôдъ великоруского: вона не бôльша, якъ вôдмѣна галицко-рускои мовы вôдъ украинскои. Не вважаючи на таку вôдмѣну, германске племя все таки дуже суцѣльне и расовымъ фізичнымъ типомъ и прикметами національно-психічными. Вôдъ краю до краю Германіи мы бачимо того самого, однакового Нѣмця, практичного, економного, хозяйновитого, флегматичного, але цупкого и стôйкого. Сей повсюдный національный типъ выявивъ ся въ дуже выразныхъ прикметахъ: въ релігіи — помѣрнымъ раціоналізмомъ, въ філософіи

Ив. Наумовичь, воюють усе й редакторы москвофільскихъ ґазетъ галицкихъ. — [*Прим. Ред. „Дѣла“.*]

трансцендентальностью, потягомъ до идеалістичного умогляду, въ поезіи — потягомъ до идеалізму часомъ філософского, и взагалѣ выявивъ ся нездатностью до жарту й гумору въ літературѣ въ легкôй и серіозноô формѣ, яку мы примѣчаємо ще въ велико-рускôй літературѣ. Въ додатокъ сього ще скажемо, що вôдъ краю до краю Нѣмеччины Нѣмець пьѧ пиво, любить ѣсти ковбасы, ѣсть солодкѝ стравы, тѝ солодкѝ габеръ-зупы, вôдъ котрыхъ насъ верне на нудоту. Вôдъ краю до краю Германія спѣваѥ Wacht am Rhein, а Нѣмкинѣ скрôзь зъ-роду практичнѝ й хозяйновитѝ, але ладнѝ зôтхати й охати при свѣтѣ мѣсяця, слухаючи щебетаня соловейка. Тутъ мы бачимо вôдъ краю до краю одну національноôсть, и до Германіи, поки що, нѣякъ не можна прикласти принціпа Костомарового твору „Двѣ русскія народности“, бо сихъ народностей поки ще въ Германіи тôльки одна, хочь Германія була не разъ и не два пошматована на десятки царствъ усякои масти й великости, хочь вона маѥ вôдмѣну въ мовѣ на Рейнѣ въ Швабіи. Тымчасомъ, — якъ казавъ Костомарôвъ, — тôльки поставте рядомъ Украинця й Великоросса, и вы зъ разу на свои очи постережете й побачите „двѣ русскія народности“.

Тымчасомъ паралель мѣжь Украинцями та Великороссами, а зъ другого боку мѣжь романскими народами припадаѥ зовсѣмъ вповнѣ, и мы покажемо сю паралель.

Захôдня и Схôдня Европа, обидвѣ половины Европы, перебули фазы свого историчнього життя дуже схожѝ мѣжь собою. Захôдъ Ев-

ропы далеко ранѣйше почавшій жити историчнымъ житямъ, перебувъ тѝ фазы далеко ранѣйше; славянскій и властиво рускій Схóдъ Европы пóзнѣйше тóльки повторивъ такѝ самѝ фазы. Умовины, щó утворили исторію й культуру усієи Европы, були однаковѝ, и мы на Сходѣ Европы тóльки побачили ту саму драму на сценѣ историчнього житя, тóльки вóдграну въ-другe, хочь зъ менчимъ артизмомъ и зъ слабкѣйшими результатами историчнього вплыву та вражѣня.

На заходѣ Европы, на земляхъ якихсь примітивныхъ расъ — Етрускóвъ, Вольскóвъ, Ґаллóвъ та усякого племя Кельтóвъ, попередъ усього въ Италіи осѣло ся племя Латинцѣвъ, вóдтиснувши або поглинувши своихъ Скитóвъ та Сарматóвъ — тыхъ Етрускóвъ та Вольскóвъ та ще инчѝ дрóбнѝ народцѣ. Латинска раса залюднила Италію, утворила Римске царство и швидко захопила й пóдгорнула пóдъ свою власть краѣ европейскихъ Фіннóвъ, европейскои Ижоры, Весѣ, Мерѣ, Мордвы, Мещеры — се-бъ то Ґаллóвъ, Кельтóвъ, Бріттóвъ и т. д. — се бъ то теперѣшню Францію, Испанію, Португалію, Руминію та Рейнску землю. Латинска колонізація почала выливатись черезъ край Италіи, посунулась за Альпы, въ землѣ Ґаллóвъ, Кельтóвъ, Дакóвъ, Бріттóвъ, Піттóвъ и инчихъ народцѣвъ, и все розсовувалась далѣ на пóвнóчь и на захóдъ, втягуючи въ себе й латинізуючи сѝ примітивнѣ народцѣ Захóдньои Европы. Само по собѣ, що вóдъ перемѣшки Латинцѣвъ зъ инчими народцями и вóдъ кліматичньои змѣны вже рано тамъ зародили ся

національнѣ вôдмѣны одного загального латинского пня: латинска раса мала вже тамъ своихъ Полянъ, Древлянъ, Кривичѣвъ, Радимичѣвъ; мала навѣть свою Тмуторокань въ дикôй Дакіи, тôльки не пôдъ Кавказомъ, а пôдъ Карпатами, се-бъ то въ теперѣшнôй Руминіи; мала далекихъ Улучѣвъ та Тиверцѣвъ ажь въ Брітаніи та за Рейномъ. Въ додатокъ схожости сіеи Захôдньои Славонiи береги ѣѣ надморскихъ краѣвъ були обнизанѣ грецкими дуже давными колоніями въ Сиціліи, на пôвдни Италіи, Франціи, Испаніи якъ-разъ такъ, якъ и въ насъ було по надъ Чорнымъ та Азовскимъ моремъ. Сѣ усѣ латинскѣ вѣтки римского дерева мали свôй центръ — Римъ, и входили въ одну римску чи латинску державу, мали одну вѣру попереду языческу а потôмъ христіянску, мали одну літературу церковну, літературу отцѣвъ церквы. Тôльки Римъ, сей нѣбы-то велико-княжій Кіѣвъ латинщины, мôцнѣйше державъ въ рукахъ вѣжки свого урядованя и не попускавъ ихъ зъ своихъ рукъ, якъ нашѣ великѣ князѣ, бо въ латинскôй расѣ були звычаѣ и порядки свои, а не нашѣ славянскѣ та норманскѣ-удѣловѣ.

Латинска раса посувалась все далѣ та далѣ на пôвнôчь теперѣшньои Франціи. Попереду йшли завойовничѣ римскѣ легіоны и завойовували новѣ краѣ, вступаючи побѣдниками въ далекѣ землѣ Кельтôвъ. Легіоны йшли долинами рѣчокъ Роны, Саоны, Луары, Сены та Рейна и — якъ каже Елізе Реклю въ своѣй Географіи Франціи — де були довгочаснѣ стôйки и вôдпочинки римскихъ легіо-

нôвъ, въ тыхъ мѣсцяхъ выникли й заснувалисъ великî латинскî городы Ліонъ, Лютеція чи Парижь, Бордо; де були коротшî вôдпочинки, тамъ стали менчî городы С. Етьенъ, Діжонъ, Руанъ и т. д. Навѣть въ земли Тевтонôвъ заснувалисъ латинскî кольонiи Віндобона чи Вѣдень, Кельнъ, Ахенъ и инчî колонiи по Рейну. Въ Испанiи латинскî колонiсты обсажували попередъ усього побережнî смуги по-надъ Середземнымъ моремъ. За легiонами йшли римскî колонiсты. На далекôй вôдъ Риму пôвночи, на берегахъ Сены засновуѣть ся новый историчный центръ латинскои расы, Парижь — сей Владимиръ на Клязмѣ чи Москва, въ сѣй земли французкои Мерѣ, Весѣ, Мещеры та Мордвы, — се-бъ то въ земли Кельтôвъ, пôвнôчныхъ Ґаллôвъ та Тевтонôвъ Ельзаса й Лотарингiи. Латинцѣ перемѣшують ся зъ усякими народцями й латинізують ихъ. Въ саму Италію наплывають Вест-Ґоты та Лонгобарды и примѣшують ся до латинскои расы. Въ IX. и X. вѣкахъ зъ одного римско-латинского пня вже выразно выникають романскî сучаснî національности: італіянска, провансальска, французска та испанска.

На сей латинскій миръ впало своє монгольске ярмо: то було звѣсне велике переселѣня народôвъ, щó шубовснули зъ Азiи въ Захôдню Европу. Тевтонска раса й Гунны та усякî Авары та Аланы вôдограли на Заходѣ роль Монголôвъ та Литвы для Руси, — вони стрясли Римску имперію и вôдъ того потрясу вона впала. Германцѣ розшматували ѣ й подробили на частки. Въ V. вѣцѣ Бургунды за-

воювали землѣ по Ронѣ та Рейну и заснували Бургундске королѣвство; Атаульфъ заснувавъ Вестготске королѣвство въ пôвденнôй Ґалліи та въ Испаніи. Въ 476 роцѣ Однакръ, приводець Герулѣвъ, що служили въ Римѣ въ найнятôй дружинѣ, скинувъ зъ престола римского императора Ромула-Августула и назвавъ себе королемъ Італіи, а потôмъ остготскій приводець Теодорихъ Великій въ 493 роцѣ побѣдивъ Одоакра, выгнавъ його зъ Равенны, а потôмъ убивъ, а послѣ того утворивъ зъ Італіи Остготске королѣвство, хочь не на довго: въ 568 роцѣ Альбоинъ, приводець Лонгобардôвъ, завоювавъ пôвнôчну Италію, а потôмъ и середню до Неаполя. Франки вôдчахнули вôдъ Рѣму Францію зъ Парижемъ. Сй Тевтоны не мали вплыву на змѣну національности тыхъ краѣвъ, якъ и нашй Литовцѣ та Монголы. Вони тамъ златинились, якъ нашй литовскй князѣ та монгольскй князѣ зрусчились въ давнôй Руси, — вони вкинули тôлькы сотень двѣ слôвъ въ італіянскій языкъ, трохи въ испанскій, та 60 слôвъ въ французскій, якъ на прикладъ Норманы й Татаре вкинули въ украинскій та велико-рускій языкъ кôлька слôвъ, — що показавъ звѣсный філологъ Я. Гротъ [н. пр. „тынъ“, „щирый“ и т. д. — слова норманскй; „лошадь“, „áлый“, „могоричь“, „харчь“ — татарскй].

Сй латинскй національности мали навѣть своихъ Половцѣвъ, Печенѣгôвъ та кримскихъ Татаръ, — то були Арабы, що завсѣгды нападали на Испанію, Сицілію, Італію и навѣть 846 року напали на самый Римъ, пограбували

передмѣстя и славный храмъ св. Петра, забрали зъ храма срѣбный алтарь св. Петра и вôдвезли въ Африку. Чисто — кримска Татарва, що несподѣвано въ XV. вѣцѣ напала на Кіѣвъ и спалила навѣть Лавру, а потôмъ кримскій ханъ Девлетъ-Гірей напавъ ажь на Москву за царя Ивана Грôзного въ 1571 роцѣ и спаливъ Москву, а 100.000 душь погнавъ у Кримъ въ неволю.

Въ IX-ôмъ а найбôльше въ X-ôмъ вѣцѣ вже вызначують ся сформованѝ латинскѝ національности. Италія, а найбôльше Провансъ припадає въ паралель зъ Украиною, а пôвнôчна латинска гилька, Франція — въ паралель зъ Московскимъ царствомъ. Зъ руинъ та пожежѣ пôсля варварского нападу зновъ выникає середньо-вѣкова культура й просвѣта. Карлъ Великій заводить школы у себе въ Парижи та на Рейнѣ и выкликає вченыхъ до свого двору, зновъ скрôзь поновляють ся городы й манастирѣ. Не вважаючи на окремнѝ новѝ латинскѝ національности, у нихъ у всѣхъ панує старый латинскій языкъ въ школахъ, въ науковыхъ утворахъ, — якъ у насъ на давнôй Руси панувавъ церковно-славянскій. Сѝ латинскѝ духовнѝ вченѝ переходять зъ одного далекого краю въ другій и скрôзь чують себе ще якъ дома, бо скрôзь була одна наука — схолястика, одинъ языкъ церковный латинскій. Такъ Карлъ Великій въ VIII. вѣцѣ выкликає до себе въ Парижь звѣсного вченого Алкуина, котрый родивъ ся въ Британіи въ 735 р. въ благороднôй сѣмьѣ англо-саксонскôй, въ Іорку Нортумберлендскому. Алкуинъ

— сей Петро Могила латинского свѣта — стає вчителемъ въ парижскôй школѣ, а потôмъ аббатомъ въ Турѣ. Павелъ Діяконъ Лонгобардъ зъ Ломбардіи переходить зъ Италіи на покликъ та на запросины Карла Великого въ Парижъ. Въ кôнци IX. вѣку императоръ германскій Оттонъ запросивъ ученого Италіянця Гунцо вчителемъ въ Сентъ-ґалленску школу въ Швейцарію... Дѣялось тамъ зовсѣмъ такъ, якъ у давнôй Руси, коли монахи Кіѣвскои Лавры переходили на пôвнôчь въ землю Ростовско-Суздальску, коли за Петра Великого вченѣ зъ Украины переходили на пôвнôчь, якъ св. Димитрій Ростовскій перейшовъ зъ Кіѣва въ Ростовъ и писавъ тамъ церковною мовою свôй „Розыскъ“ проти старовѣрôвъ, котрѣ такъ само писали тією-жь старою книжною мовою, а Симеонъ Полоцкій перейшовъ до московского царя Олексѣя Михайловича вчити його дѣтей. Та чи мало-жь просвѣченыхъ Украинцѣвъ зъ Кіѣво-Могилянскои академіи запрошували въ Москву Олексѣй Михайловичь та Петро Великій? За Петра I. и пôсля нього усѣ архіереѣ въ Великороссіи були зъ Украины, заводили тамъ школы и розпочинали просвѣтнôсть того краю. И диво! за те теперь маємо дяку въ здачу: заборону украинскои літературы та школы. Чудна вдячнôсть!.. Але мы трохи звернули въ бôкъ. Вернемось до речи.

Зъ X-го вѣку выникають вже національнѣ літературы въ латинскихъ народôвъ на живыхъ языкахъ. Попередъ усього выникла література въ Провансѣ: то була звѣсна поe-

тична лірична література трубадурôвъ. Найдавнѣйшй памятники провансальского языка — се окремнй фразы провансальскй, щó трапляють ся въ латинскихъ грамотахъ вôдъ 960 року, — чисто такъ, якъ у Нестора въ церковнôй мовѣ проглядають украинскй слова й формы, — а потôмъ вôдъ кôнця X-го вѣку зôставъ ся урывокъ поезіи зъ 258 вѣршевъ пôдъ заголовкомъ „Боецій“, се-бъ то про долю Боеція, замученого въ Италіи злымъ королемъ Теодерихомъ... Зъ початку XII-го вѣку вже зъявилась провансальска гарна поема „Жераръ Руссільонскій“, — се нѣбы романске провансальске „Слово о полку Игоревѣ“, тôльки написане языкомъ провансальскимъ*). Въ Испаніи, а потôмъ въ Франціи національна поезія труверôвъ на взорець трубадурôвъ и епосъ про Сіда й Карла Великого почали ся на одинъ вѣкъ пôзнѣйше: зъ XII-го вѣку провансальскй трубадуры рознесли свои пѣснѣ по всѣй Франціи, а XIV. та XV. вѣки були

*) На соборѣ въ Арлѣ 813 року, дякуючи вплывови Карла Великого, духовенству порадили говорити проповѣди народньою провансальскою мовою, вôдъ чого клиръ переставъ нехтувати симъ языкомъ и почавъ приладжувати його до выслову абстрактныхъ идей. [„Всеобщая исторія литературы“ пôдъ редакцією В. Корша, выпустъ XIV., стор. 383.] Въ Россіи, на жаль, и до сього часу ще не зъявивъ ся такій Карлъ Великій, щобъ подавъ таку добру раду... Въ Галичинѣ вже траплялись принаймнѣ хочь трохи схожй въ сьому дѣлѣ на Карла Великого. [*Прим. Авт.*]

часомъ розцвѣту провансальскои літературы, але потôмъ черезъ историчнѝ умовины, що утворили центры політичнѝ въ Парижи та Мадридѣ, провансальска література починаѣ пôдупадати. Въ Парижи двôръ Людовика XIV. въ часы псевдо-класицизма ставъ центромъ французскои літературы, и центромъ ѣѣ розцвѣту, — якъ въ Петербурзѣ двôръ Катерины II. притягъ до себе письменникôвъ и утворивъ літературный центръ, куды потягли ся вже й нашѝ Украинцѣ, якъ Гнѣдичь, Богдановичь, Гоголь, Перовскій. Звѣсного Мольера, що бувъ деріжеромъ придворного театра, Людовикъ XIV. шанувавъ и посадивъ разъ зъ собою за стôлъ обѣдати, — такъ само Катерина II. садовила поручь зъ собою въ дворци поета Державина. Поеты псевдо-класики довго бренькали оды французскимъ королямъ. Псевдо-класики въ Франціи Корнейль та Расінъ выхваляли королѣвску власть та вѣру. Але въ новѣйшѝ останнѝ часы зачали ся инчѝ літературнѝ тенденціи, инчій літературно-народній та національный рухъ: теперь прокинувъ ся Провансъ, — якъ прокинулась и Украина.

Такъ то мы повиннѝ сказати, що д. Огоновскій зовсѣмъ не на жарты й смѣшки ставить въ паралель языки рускаго давнього корѣня зъ латинскими. Треба-бъ поставити въ такôй паралели усю Славянщину, та тôльки повного припаданя не выйде: частка Славянщины: — Польща, Чехія, Словаки, Хорваты прийняли католицку вѣру вôдъ Рима, а зъ вѣрою церковный та науковый латинскій языкъ, — вони пристали до латинскои групы народôвъ,

прийнявши латинску культуру того часу, схоластичну школу зъ латинскимъ языкомъ. Натомѣсть одна частка латинского племя, Молдаване чи Румины, вôдстали вôдъ латинского гурту народôвъ и, прийнявши православну вѣру, культурно пристали до Славянщины: вони прийняли церковный славянскій языкъ а потôмъ и давный украинскій языкъ якъ культурный, такъ що родичь ясского господаря, Петро Могила, перейшовъ до Кіѣва, вже знаючи тодѣшній украинскій языкъ. И навѣть Литва зъ початку була примкнулась до давньои Руси: ѣѣ першî князѣ були православнî, а при дворѣ Гедеминовичѣвъ въ Вильнѣ вживавъ ся давный украинскій книжный языкъ. Литовскій Статутъ, якъ звѣсно, написаный бѣлоруско-украинскимъ языкомъ. Одна тôльки пôвденна Славянщина, Болгарія та Сербія, пôдходить пôдъ показану нами паралель, при чому Болгарія, якъ тѣсно примкнута до Візантіи, сукупно зъ Візантією, черезъ свôй релігійный та книжный вплывъ вôдôграла для давньои усієи Руси роль давнього Рима вôдносно латинскихъ расъ.

Паралель мѣжь латинскими языками й народами та рускими, а найбôльше мѣжь Провансомъ та Украиною, мѣжь Францією та Московщиною — примѣтивъ д. А. Кирпичниковъ въ своєму творѣ „Средневѣковыя литературы Западной Европы и Византіи“ [гл. „Всеобщая исторія литературы“ пôдъ ред. В. Корша, вып. XIV, стор. 380, 381.]. Д. Кирпичниковъ каже: „Въ той часъ, коли на мѣсци сьогочасного Парижа стояло кôлька рыбальскихъ земля-

нокъ, въ Провансѣ Арль, Нарбонна, Бордо, Тулюза були вже густо заселеными багатыми мѣстами и блыщали вôдъ римскои роскошѣ й цивілізаціи [якъ Кіѣвъ въ давнѝ часы до-монгольскѝ, — додамо мы]. Римска наука на свѣжому грунтѣ давала бôльшѝ збытки овощѣвъ, якъ у себе дома. Провансальскѝ римскѝ школы були лѣпшими въ свѣтѣ. Въ Тулюзѣ выховувались браты императора Константина... Въ житіи святого Мартина, написанôмъ Сульпіціємъ Северомъ, говорить ся про одного пôвнôчного Ґалла, котрого розпытують Аквітанцѣ-Провансальцѣ. Ґаллъ попереду нѣжь розпочати розмову, просить выбаченя й каже: „Коли я подумаю, що я, Ґаллъ, обертаюсь до васъ, Аквітанцѣвъ, мене бере вжахъ, щобъ моя грубовата мова не обидила вашого дуже делікатного вуха.“ Въ 1000 роцѣ одинъ пôвнôчный лѣтописець зъ докоромъ говорить про багацтво та роскôшь уборôвъ дуже выпещеныхъ провансальскихъ баронôвъ зъ Аквітаніи, щó приѣзджали зъ молодою короля Роберта. Зъ Пôвнôчною Франціею, зъ людьми языка *oïl*, люде языка *d' oc*, бароны Прованса, мали такъ мало спôльного, якъ багатѝ сполячены паны Малороссіи кôнця XVI. вѣку зъ Московскими боярами.“

Мы бачимо, сукупно зъ д. Кирпичниковымъ, не тôльки паралель Украины та Великороссіи зъ Провансомъ та Пôвнôчною Франціею въ мовѣ й літературѣ, але навѣть въ самôй ходѣ культурности й посуваню ѣѣ зъ пôвдня на пôвнôчь. Треба пригадати багацтво, заможнôсть, торговлю й блыскъ старого Кіѣва,

його веселе роскôшне житя, щó такъ подобало ся въ тй часы чужоземцямъ и притягувало ихъ до Кіѣва, — якъ про се говорить Костомаровъ. Въ часъ боротьбы Святополка зъ Ярославомъ, коли пôдъ Кіѣвъ пôдступили Новгородцѣ, Кіѣвскій воєвода назвавъ ихъ зъ нехтуваньемъ „хоромниками й теслями“, и говоривъ, що присилує ихъ будувати для Кіянъ хоромы. [Историч. монографіи Костомарова, т. I., стор. 79.] Се бувъ выявокъ й выразокъ не войовничій, а бôльше выразокъ запанѣлого чоловѣка, звыкшого до догôднього житя. На се сибаритство, роскôшь, принаду житя, ласкавôсть та принадноôсть Кіянокъ показує Костомаровъ говорячи, що вôйско польского короля Болеслава Хороброго та Болеслава Смѣливого, зайшовши въ Кіѣвъ, забуло про своихъ жѣнокъ, и про свои дворы та господарство, вôдъ роскôшного сибаритского житя въ старому Кіѣвѣ. Давній Кіѣвъ бувъ для польского вôйска своєю Капуою. Великій князь Ярославъ I., самъ звѣсный якъ письменникъ, написавшій „Русскую Правду“, повыдававъ за-мôжь своихъ дочокъ за европейскихъ королѣвъ: одна його дочка була за французкимъ королемъ, друга за венгерскимъ, третя за шведскимъ. Свою сестру вôнъ выдавъ за польского короля Казимира, а сына свого Всеволода оженивъ зъ дочкою грецкого императора Константина Палеолога. Се показує, що чутка про самого Ярослава I. далеко розôйшла ся по Европѣ, далеко розôйшла ся чутка и про старый багатый вôдъ торговлѣ Кіѣвъ. Ярославъ збудувавъ багату церкву святои Софіи въ Кіѣвѣ,

прикрасивши ѣѣ роскôшными мозаиками та розмалювавши фресками. Давня Кіѣво Печерска Лавра того часу була бôльша вôдъ теперѣшньои и, якъ показавъ П. Л. въ своѣй исторіи Кіѣво-Печерскои Лавры [въ „Кіевскôй Старинѣ“], була дуже багата дарами князѣвъ та бояръ, котрî жертвували на неи вражаючу масу срѣбла та золота, та дорогихъ ризъ.

Французскій критикъ Еміль Дюранъ, пишучи свою статью про Шевченка „Le poèt national de la Petite Russie Chewtchenko“ [въ Revue des deux mondes, 1876 р., за червень, стор. 15.] такъ само знаходить, що Украина зъ своимъ языкомъ та літературою вôдповѣдно Великороссіи займаѥ таке мѣсце, якъ Провансъ до Франціи.

IV.

Д. Огоновскій каже, що украинска література маѥ всѣ умовины для самостôйного розвитку, розумѣючи при сьому багатый народньо-поетичный грунтъ, якимъ не може похвалитись нѣ одно славянске племя. Сî умовины, по думцѣ д. Огоновского, самî сутьнî, якъ воно й справдѣ ѥ, бо скрôзь у всѣхъ народôвъ, де бувъ багатѣйшій сей природный грунтъ літературы, тамъ выникла й швидче розвилась робляна культурна широка література. Одначе д. Пыпинъ закидаѥ проти сього. Вôнъ каже, що умовины для розвитку украинскои літературы далеко непогоджаючî сьому розвиткови: „нема, каже вôнъ, умовинъ дер-

жавныхъ [условій государственности], котрѣ тутъ сутьнѣ [существенны]"

Д. Пыпинъ и справдѣ, — якъ побачимо далѣ, — наддае сьому принціпови державности якусь сутьню вартôсть въ историчнôй культурности, наддае велику роль въ самому розвитку культурного типа, яку наддавали йому старѣ славянофѣлы Кирієвскій, Хомяковъ, Аксаковы й инчѣ. На сей разъ д. Пыпинъ выявивъ себе прихильникомъ принціпа державности, хочь не такимъ скрайнымъ, якими були славянофѣлы, але за те, сказати правду, не такимъ яснымъ та выразнымъ, якѣ були славянофѣлы. Се й попсувало його ясный поглядъ на дѣло и допровадило до выводôвъ и неправдивыхъ, и якихсь трохи каламутныхъ...

И справдѣ, сей скрайный принціпъ державности, и державности россійскои, страшенно централістичнои, багато чинить шкоды, на котру вже вказавъ Щедринъ, якъ се мы сказали попереду. Шкодить вôнъ и Великороссамъ, бо заваджае имъ просто й ясно дивитись на дѣло и мати на все щирый, правдивый поглядъ. Россіянинъ, навѣть самый ліберальный, попереду всього начепить на нôсъ якѣсь державнѣ окуляры и черезъ нихъ вже поглядае на усѣ проявки суспôльного й громадского жития и въ насъ на Украинѣ, и въ себе въ Великороссіи, и въ Польщи, и въ Фінляндіи, и въ Грузіи. Чи треба, на прикладъ, заснувати въ Кіѣвѣ географічне товариство, чи завести историчній музей, — попереду надѣнуть тѣ державнѣ окуляры и дивлять ся на дѣло. Окуляры скажуть: не треба! — и дѣло стало.

Чи треба завести на Украинѣ, въ Бѣлорусіи, на Басарабіи школы на народныхъ языкахъ,— попереду глянуть черезъ окуляры. Окуляры дають вôдповѣдь негативну и школы заводять ся на державнôй велико-рускôй мовѣ, хочь зъ нихъ користи, якъ зъ козла молока. Чи треба выкинути „твердый знакъ“ зъ украинскои правописи и завести кулѣшѣвку? Окуляры кажуть: не треба! — и той „твердый знакъ“ на вô-щось фігуруе въ книжкахъ украинскихъ, а россійскій „чиновники“ заводять украинску правопись, щó зовсѣмъ до нихъ не належить, бо то дѣло вченыхъ та филологôвъ. Чи треба дати бôльшій права земствамъ? Окуляры кажуть: треба зменшити ще й данѣ права, а не збôльшати, а то й зовсѣмъ бы скасувати земства! — и земства обчикрижують по-маленьку. Словомъ сказати, скрôзь приступають до дѣла, роблять дѣло не ради сутя дѣла, а ради побôчнього принціпа, и выходить въ результатѣ Прокрустове лôжко.

Те-жь саме трапилось и зъ д. Пыпиномъ. Сій самій державній окуляры показали йому, що украинска література не може бути и не повинна бути широкою, а тôльки зôстатись въ узкихъ рамкахъ якогось провінціялізму. Що се за проява, — мы навѣть добре не розумѣемо, бо исторія знае тôльки взагалѣ усякій літературы и не дѣлить ихъ на провінціяльнй та центральній, и скрôзь трактуе ихъ якъ літературы однаковѣсѣнько. А тутъ нá тобѣ нову форму літературы! Историки літературы ще можуть вôдъ сього схарапудитись, якъ схарапудились уже Славяне... Старій славяно-

Філы зъ Катковымъ встоювали, що треба повеликорусити сорокъ чотири народности въ Россіи до останнього чоловѣка на користь пануючои сорокъ пятои, — д. Пыпинъ вже трохи попускаѳ и каже, що треба повеликорусити тôльки вершки: панство та буржуазію, якъ се робилось ще за царя Миколая І., коли пащанного мужика ще не шанували якъ чоловѣка, и вôнъ ще тодѣ не сподобивъ ся школы та науки. Выходить трохи мякѣйше, а все-таки Щедринске Прокрустове лôжко для украинскои літературы: замкнувши ѣѣ въ рямы провінціялізму, д. Пыпинъ заступаѳ ѣй дорогу до нормального й вôльного розвитку та прогресу.

И справдѣ, въ нашѝ часы въ Европѣ державнôсть для літературы не ѳ сутьнье, а тôльки сила погоджаюча або непогоджаюча літературѣ. Вона може допомогти літературѣ не простымъ, а тôльки поббчнымъ способомъ: засновуючи школы, академіи наукъ и штуки, літературнѝ товариства, выдаючи літературнѝ субсідіи на выданя усякихъ науковыхъ та літературныхъ творôвъ, попускаючи въ цензурѣ, — може зробити й навпаки, якъ у насъ на Украинѣ: не пускати въ школы украинского языка, выдавати усякѝ приказы й забороны, робити усякѝ претичины, щобъ спиняти розвитокъ украинскои літературы, хочь теперь вже державнôсть не може вбити ѣѣ на смерть... Те, щó зветь ся властиво літературою, — не ѳ школа та наука. Якій змѣстъ буваѳ звычайно въ кожнôй исторіи літературы въ нашѝ часы? якѝ матеріи входять въ неи? Въ исто-

ріи літературы входить поезія, беллетристика, драматичнѣ утворы, потѣмъ критика сихъ утворѣвъ, та ще естетика й по-троху философскѣ, пануючѣ въ звѣсному часѣ, идеѣ та напрямки, котрѣ мали вплывъ на поезію, котрѣ давали якій-небудь новый напрямокъ поетичнѣй літературѣ. Властиво наука, чи медицина, чи исторія, чи усякѣ альгебры та латинскѣ граматики не входять въ исторію літературы. Д. Пыпинъ, дивлючись черезъ свои окуляры, якъ державникъ та ще й велико русвій, перемѣшавъ до купы тезісы: школа, языкъ, и языкъ літературный украинскій, наука й література, и замѣсть тезіса „література“ поставивъ тезісы: школа, наука та языкъ. Само по собѣ, що выйшла добра плутанина. Державнѣсть може приспѣшити и розповсюднити тѣльки шкѣльну просвѣту, заводячи усякѣ школы, може ѣѣ розповсюднити широко, а зъ тымъ и свѣй урядовый языкъ, але державнѣсть не маѣ спроможности й силы нѣ вбити на смерть, нѣ утворити літературу й навѣть правдиву науку. Вона може натворити силу чиновникѣвъ, якъ цегольня выкидаѣ силу цеглы, може навѣть субсідіями та подарунками наплодити одописцѣвъ и книжкогрызѣвъ, та насадовити на університетскѣ катедры нѣкчемныхъ професорѣвъ, але не може помогти, щобъ натворити літературныхъ справдѣшныхъ письменникѣвъ и талановитыхъ. Літературнѣ таланты творить сама натура, се-бъ то, можна сказати, народъ та національный геній, се-бъ то національно-психічна сила, щó крыѣть ся въ масахъ звѣсного племя. На грунтѣ народа и народньои

поезіи сама натура часомъ породить велитня-генія, якъ часомъ, буває, мѣжь верболозомъ та лозами въ лузѣ надъ рѣкою натура выжене такого высокого явора, листомъ широкого, гилямъ высокого, що вонъ стає красою луга й гордо й высоко пôдносить свôй верхъ. Великій творы, якъ „Іліяда“, „Одиссея“, „Едда“, великій геніи, якъ Шекспіръ, Мицкевичь, Шіллеръ, Ґете, Шевченко, Пушкинъ зросли й выкохались на грунтѣ народньои поезіи. Украина не має своєи державы, але за те має народъ, національнôсть, дуже багату національну поезію, а се й є грунтъ поезіи та книжнои літературы дужчій й багатѣйшій для поетичнои літературы. Маємо сей грунтъ, — маємо й будемо мати свою літературу и безъ своєи державности.

Звѣсный французкій вченый Тенъ вже давненько доказавъ творчу силу расы и єи вартôсть для літературы. поезіи й культурности народôвъ взагалѣ. Въ передньому словѣ до своєи „Исторіи англійскои літературы“ [Histoire de la litterature anglaise par H. Taine, т. I., Introduction, стор. XXVII] Тенъ показавъ велику вартôсть расы въ утворѣню первопочатковыхъ, якъ вонъ каже, формъ мысли та чутя въ историчному та літературному розвитку народôвъ. Вонъ каже: „Трое неоднаковыхъ джерелъ погоджають сьому початковому розвиткови: р а с а, о с е р е д и н а [le milieu — се-бъ то кліматичнѣ та географічнѣ умовины та сусѣдство зъ инчими народами] и м о м е н т ъ ч а с у. Те, що зветь ся р а с о ю, се природженый й наслѣдчій напрямъ, котрый чоловѣкъ приносить зъ собою на свѣтъ и ко-

трый звычайно буває сполученый зъ вôдмѣнными напечатками въ темпераментѣ та въ самому укладѣ тѣла. Вôнъ вôдмѣнный въ кожного народа. Є въ людей неоднаковости вже зъ-роду, якъ є неоднаковй волы та конѣ: одни народы смѣливй й розумни другй боязкй, инчй не кидають ся идей и вынайдѣнь примітивныхъ, первопочатковыхъ, а деякй приспособленй партикулярно до звѣсного дѣла и обдарени багатѣйше деякими инстинктами.“ Далѣ Тенъ каже, що хочь безмѣрно давни часы и дають намъ спроможнôсть постерегати повставаня расовыхъ типôвъ, хочь и не вповнѣ и въ неясному свѣтѣ, але все-таки историчнй подѣ доволѣ таки освѣчують попередни историчнй становища, щобъ выяснити майже непохитну мôцнôсть, яку мы примѣчаємо въ Арійця, въ Єгиптянина, въ Китайця бо кожна животина, коли вже вона живе, приспособляєть ся до своєи осередины: вона дыше инакше, инакше поновляєть ся, инакше порушуєть ся въ наслѣдокъ того, що повѣтря, харчь, температура бувають инчй. Людина, присилувана держати себе въ рôвновазѣ зъ обставинами, выроблює собѣ темпераментъ та характеръ, котрый ѣй вôдповѣдає, и ѣѣ характеръ, ѣѣ темпераментъ та ѣѣ усякй придбаня тымъ бôльше стають мôцнѣйшй, що знадвôрнй впечатки всысають ся въ неи черезъ безлѣчнй повторѣня и передають ся черезъ давню наслѣдчôсть... Таке то складаєть ся перше й саме багате джерело тыхъ пануючихъ здатностей, зъ вôдкôль выплывають историчнй подѣ, и заразъ стає видно: коли джерело дуже, тодѣ воно не

є просте джерело, але якъ бы озеро та глибокій резервуаръ, куды инчй джерела въ плывѣ множества вѣковъ, стѣкали, вливаючи свои власнй воды.

Говорячи нѣбы взагалѣ про велику вартость трьохъ елементовъ — расы, осередины та моменту звѣсного часу въ историчному житю народовъ, Тенъ ставить сей розповѣдокъ якъ передне слово до „Исторіи англійскои літературы“ и маѣ тутъ на думцѣ найголовнѣйше выявки літературныхъ расовыхъ прикметъ творчости народовъ, — що вонъ показавъ и въ инчихъ своихъ книгахъ. Мы зъ сього погляду значного французского вченого довѣдуємось, яку велику жизньову вартость въ літературѣ вонъ даѣ расѣ, се-бъ то національности, въ котрій тольки й може выявитись расовый характеръ народовъ, чи зъ большою, чи зъ менчою силою та выразностью.

Мы, Украинцѣ, маємо багатый національный грунтъ, багату народню орігінальну поезію, и на сьому расовому грунтѣ розвивалась и буде далѣ розвиватись украинска література, навѣть безъ усякои помочи россійскои державности. И справдѣ, мы вже бачимо цѣкавый проявокъ літературного натурального украинского зросту. Россійска державность пригнобляѣ украинску літературу. потягуѣть ся ѣѣ задушити, а вона, якъ зумысне, росте та й росте. Десь беруть ся таланты, десь береть ся охота й енергія въ тыхъ талантовъ писати доконечне своимъ языкомъ, десь береть ся глибоке пересвѣдченя въ правотѣ свого дѣла, своихъ тенденцій. И вони сходять й стигнуть

безъ школы, безъ шкôльнои выробки языка, безъ шкôльнои выправы стиля, не вважаючи на державну неласкавôсть и усякй державнй претичины та притиски. Мы бачимо на самому дѣлѣ, на живыхъ фактахъ нашои літературы, що Тенъ правдивый въ своихъ поглядахъ на вартôсть та роль расы въ расовому психічно-національному розвитку народôвъ, якъ живои й живучои та родючои творчои силы. Державнôсть въ сѣмъ разѣ провадить боротьбу зъ самою натурою, якъ звѣсный Щедринскій Угрюмъ-Бурчеєвъ боровъ ся зъ рѣкою, задумавши повернути ѣѣ назадъ, щобъ вона проти натуры текла назадъ. а не въ-передъ. Вôнъ загативъ, запинивъ рѣку, а вона прорвала греблю и все таки потекла своимъ натуральнымъ корытомъ...

Коли въ літературѣ та науцѣ не буде справдешныхъ талантôвъ, то й державнôсть нѣчого не поможе и література буде впадати, бо й погоджати не буде кому й чому. Прикладомъ сього може бути сучасна великоруска література, котру можна назвати широкою, але нѣякъ не можна сказати, щобъ вона була дуже могутня та глибока идеями. Треба ще додати, що державнôсть буває й дуже шкôдливою для літературы, вважаючи на те, яка державнôсть. Державный абсолютизмъ и въ Россіи та й скрôзь въ инчихъ царствахъ часомъ дуже шкодивъ и заваджавъ розвиткови такихъ высокихъ літературныхъ талантôвъ, якъ Шіллеръ, Шевченко, Вольтеръ, Пушкинъ. Мицкевичь. Усяка державнôсть пускає літературу охôтнѣйше въ шири-

ну а боить ся пускати ѣѣ въ глибочѣнь, ще й часомъ покропить ѣѣ такимъ кипяткомъ та огневымъ дощемъ Везувія, що вôдъ нього посохнуть усякî сады й виногради идей та принціпôвъ прогресивнои літературы. Державнôсть маѣ свою выгоду й невыгоду для літературы. Д. Пыпинъ знаѣ се дуже добре...

Державнôсть маѣ силу розширити тôльки форму, а не духа и сутя літературы, бо державнôсть сама по собѣ ѣ тôльки форма, а національнôсть въ широкому розумѣню слова ѣ жива сила и маѣ силу утворяти самый змѣстъ, самый духъ літературы, бо вона въ своѣй натурѣ ѣ якась жива, творча сила, сила жизньова, якъ жизньова сила натуры, котра невѣдомыми для насъ способами зъ своихъ жизньовыхъ невычерпныхъ джерелъ по вѣки вѣчнî утворяла живî сотворѣня, живî сущости, живî рослины и живî квѣтки. На живому грунтѣ національно-народньому сходять й ростуть роскôшными пахучими квѣтками орігінальнî поемы, высокî поезіи, орігінальнî музичнî мелодіи. И де бôльшій и дужчій сей грунтъ, тамъ и роскôшнѣйшî й пахучѣйшî й орігінальнѣйшî квѣтки поезіи та музики; де-жь література защѣплюѣть ся на мертвому, стародавньому, або на чужому пнѣ, тамъ вона выходить суха, робляна, й швидко сама вяне й посыхаѣ, не маѣ живого широкого вплыву, живои розбуджуючои силы. Украинска література выникла просто й безпосередно зъ сього живого грунту, вона й теперь маѣ пôдъ собою сей грунтъ, живый, повный усякого заживку, и вже, можна смѣливо сказати, не

збочить зъ нього, не втратить його. Украинского народа, — якъ мы полѣчили його за минувшій рокъ въ календаряхъ, — въ Россіи 22,000.000. Въ Австріи його 3,000.000. Мы маємо 25 міліонôвъ украинского народа безъ Бѣлорусôвъ. Се не якійсь оазъ Мордвы або Мещеры середъ велико-рускои людности, и вôнъ не розтопить ся й не розплыветь ся.

Роль державности въ державѣ вôдносно до літературы може бути тôльки въ тому, щобъ попускати або не попускати ѣѣ вольного розвитку важкими умовинами цензуры. Бôльшои ролѣ державнôсть для літературы не може мати. Дозволивши, на прикладъ, украинскому языкови стати органомъ середньои й высчои школы, державнôсть могла-бъ постановити погоджаючй умовины для розвитку й выробки украинско-літературного языка та розбуркати въ суспôльности бôльшій интересъ до украинскои літературы, — якъ теперь, на прикладъ, велико-рускй гімназіи въ Россіи розбуджують интересъ до велико-рускои літературы, бôльше силою, нѣжь доброхôть, бо въ гімназіяхъ просто таки силують школярѣвъ выучувати, ще й на память, и оды Державина, и урывки зъ поезій Пушкина, и байки Крылова, загадують читати и Гоголя и Лермонтова и Пушкина для даныхъ лекцій. Якъ скрôзь на свѣтѣ, въ Россіи багато де-чого въ школахъ силою вбивають въ головы ученикамъ, бо половина зъ нихъ такй, що самй доброхôть нѣчого не читали-бъ, навѣть Пушкина та Гоголя. Державнôсть маѣ силу зробити се саме и для украинскои літературы, але тôльки се, та й

годѣ. Збо̂льшити число читаючои публичности вона не маѣ силы, бо, на прикладъ, якъ мы бачимо на дѣлѣ, не вважаючи на свою школу, Великороссія читаѣ мало, менче нѣжь Украина.

Але не можна сказати, що се доконечне ѣ умовины, безъ котрыхъ не выробить ся нашь языкъ и не выникне широка література. Мы бачимо, що се дѣло ставть ся и безъ помочи державности, и навѣть при ѣѣ заваджаню й претичинахъ. Венгры й Чехи розвили свою літературу й літературно выробили свой языкъ и безъ умовинъ державности, навѣть въ тѣ часы, коли австрійска державно̂сть ставала имъ впоперекъ на дорозѣ. И якъ то̂льки право сякои-такои автономности народностей трохи погодило Венграмъ та Чехамъ, зро̂стъ ихъ языко̂въ та літературы по̂йшовъ у передъ, навѣть ще безъ середныхъ та высчихъ національныхъ шко̂лъ. Те жь саме треба сказати про австрійскихъ Русино̂въ. Болгаре такъ само выробили сво̂й языкъ и розвили літературу по̂дъ чужою державою, то̂льки треба сказати правду, що турецкій режімъ бувъ гараздъ бо̂льше погоджаючій для національности й літературы Болгаръ, нѣжь режімъ россійскій и навѣть въ давнѣйшій часы режімъ австрійскій. Турецкій рядъ бо̂льше налягавъ на христіянску вѣру Болгаріи, а не шкодивъ національности, бо въ Турціи для літературы не було й цензуры.

Та, окро̂мъ того, треба додати, що выроблювати высчѣ новѣ літературнѣ языковѣ формы було трудно може для першихъ культурныхъ народо̂въ въ свѣтѣ, для Грекôвъ та

Римлянъ. Тодѣ ся выробка була затяжна й загайна, бо тодѣ языкъ рѳсъ разомъ и сукупно зъ розвиткомъ мысли, а людска мысль, людскій розумъ росте по-маленьку разомъ зъ нешвидкою ходою розвитку релігіи, поезіи й науки. Теперь инчѝ часы. Мысль въ насъ, и въ Славянъ и въ Провансалѳвъ вже попередила языкъ, и пѳдтягти та пѳднести языкъ пѳдъ формы готовои розвитои мысли зовсѣмъ нема великои труднаціи. Окрѳмъ того, и въ самѳй россійскѳй державѣ мы бачимо рядомъ зъ широкою россійскою літературою ще другу, польску, таки доволѣ широку. Мы не розумѣемо, чому-жь не може бути въ Россіи ще третя широка література, украинска? Та й чому, справдѣ, не може стати колись широкою література усякои націи, хочь-бы й література турецка, арабска, перска? Хто се вгадає, якъ воно буде? И чи можна забѣгати впередъ зъ пророкуванямъ? И чомъ не можна сказати, що й теперѣшня украинска література не сильна, не широка та не дужа... провѳдными идеями, хочь и не знадвѳрнымъ обсягомъ? Чому-жь на прикладъ Пушкинъ, Лермонтовъ належать до широкои й дужои літературы, а Шевченко до не широкои и не дужои, коли другій томъ Шевченкового „Кобзаря“ далеко ширшій и глибшій провѳдными й прогресивными идеями, нѣжь усѣ творы Пушкина та Лермонтова? До якои літературы треба прилѣчити, на прикладъ, „Енеиду“ Котляревского та сучасныхъ украинскихъ та галицкихъ беллетристѳвъ та поетѳвъ? — чи до широкои, чи неширокои?

Широкôсть и дужôсть літературы — се тезісы дуже неомежованй, бо часомъ знадвôрнй прикметы обсягу приймають ся за змѣстъ та идейнôсть літературы. Ми справдѣ боимось, що вôдъ россійскихъ поглядôвъ на літературу и справдѣ схарапудить ся исторія літературы. Д. Петровъ въ выводахъ въ своѣй „Исторіи украинскои літературы“ ставить ѣѣ хвостикомъ велико рускои, д. Пыпинъ ставить ѣѣ вже не хвостикомъ, а якимсь провінціялізмомъ, се-бъ то прихвостнемъ велико-рускои, хочь сей хвôстъ, сказати правду, выходить дуже довгій, вже надто довгій, бо починаѣть ся просто таки вôдъ самои головы: вôдъ лѣтописи Нестора, Слова о полку Игоревѣ, йде неперерывчатою лінією черезъ лѣтописи удѣлового періоду, черезъ козацкй думы, козацкй лѣтописи, черезъ кіѣвскихъ полемістôвъ XVII та XVIII вѣку, доходить до Котляревского й Шевченка. Щось и справдѣ выходить таке, що зъ того хвоста стаѣ цѣле органічне тѣло. Нѣ! загальна исторія всесвѣтнои літературы колись вытрѣщить очи на таке диво, якъ коза на вовка. Та й тй, що запроваджують такй теорій, намъ здаѣть ся, й самй не ймуть вѣры имъ, якъ певно въ Россіи не йме вѣры самымъ собѣ багато утворникôвъ усякихъ державныхъ и своихъ власныхъ теорій та поглядôвъ, на взôрець свого праотця, англійского мораліста XVIII вѣку лорда Болінґброка, котрый самъ нѣ въ що не вѣрывъ, а писавъ, що релігія добра й правдива рѣчь якъ... державна гнуздечка... для чорноты та бѣдноты. Россійскй Болінґброки ще й якусь філософію знайдуть на

сей разъ, щобъ пôдперти свои теоріи, ще й якогось премудрого абстрактного туману напустять, на взорець фiлософского туману славянофiлôвъ Хомякова та Кирiєвского. Знайдуть ся, мовь, дурнѣ на Украинѣ, що й поймуть вѣры, або хочь затуманять собѣ мôзокъ, або може ще й пересвѣдчать ся та горою стануть за сей туманъ... Отъ и добре! Гнуздечка грає свою роль. И справдѣ буває й такъ, бо середня интелiгенція не дуже то критично розбирає те, що читає, и може йняти вѣры усякôй нѣсенѣтници, ще й нѣбы то вченôй, закутанôй въ премудрѣ фразы, закутанôй въ ученый туманъ*), а ще й бôльше вôдъ того, якъ кажуть петербурскѣ вченѣ, що на Украинѣ высчѣ верствы вже, нѣбы-то, органiчно зли-

*) Мы пригадуємо такiй вченый туманъ въ рецензiи „Московскихъ Вѣдомостей“ въ той часъ, коли въ-перше трупа Кропивницкого та Старицкого грала въ Москвѣ украинскѣ оперетки. Резензентъ, розбираючи пiесы та оцѣнюючи музику д. Лисенка, правда, оцѣнивъ симпатично й правдиво пiесы и дуже похваливъ музику Лисенка, але додавъ, що, само по собѣ, не можна думати, що зъ украинскои музики та пѣснѣ може выникнути украинска опера... И рецензентъ далѣ поперъ якусь премудру фiлософiю зъ сiєи причины, котрои не може зрозумѣти нѣякiй людскiй мôзокъ, така вона чудна. Вôнъ и не знавъ, що вже є Лисенкова опера „Рôздвяна нôчь“. А може — додамо мы — тымъ не може бути украинскои оперы, що Украина не має умовинъ свого „государства“ ?! — [*Прим. Авт.*]

лись зъ велико-рускими, значить ся, здатнѣ й прихильнѣ приймати той туманъ и усяку московску дурѣсть...

V.

Въ кѣнци своѣи критики на передне слово д. Огоновского д. Пыпинъ каже: „И скажемо тѣльки одно: література дужа, незалежна, здатна до самобутного розвитку, утворяѣть ся не тамъ тѣльки, де ѣ окремный языкъ та окремне племя, але тамъ, окрѣмъ того, де ѣ окремный, исторично-проявленый типъ культурного житя та державнои спѣлки [государственнаго союза]. Сього останнього и нема въ пѣвденнои рускои [украинскои] народности..." Колись вона жила въ загально-рускѣй державѣ [государствѣ] и культурнѣй спѣлцѣ. Потѣмъ вона зъ XIV-го вѣку пѣдпала пѣдъ Польщу и польску культуру, втратила высчѣ панскѣ верствы, що прийняли католицку вѣру, въ деякѣй частцѣ прийняли унію, котра не належить до споконвѣчныхъ елементѣвъ рускои народности...

Якъ бачимо, поглядъ д. Пыпина на утворѣня расами літературы и культурного историчного типа и неясно омежованый, и трохи славянофільскій, и взагалѣ неправдивый та дуже тенденційный. Усяка література, чи широка й дужа, чи маленька й слабенька, выникаѣ доконче тамъ, де ѣ окремне племя, окремный языкъ. Такъ воно було скрѣзь, де живе людске племя. Якъ мы вже говорили, література природнымъ способомъ выникаѣ зъ

расы, зъ національности, якъ зъ природного грунту. Се выразнѣйше видно въ першихъ стародавныхъ расъ, въ котрыхъ утворила ся самостійна література: въ Єллинівъ, Китайцѣвъ, Индусівъ, Семітівъ и т. д., въ котрыхъ зачала ся й самобутно розвила ся література. На сьому-жь природному расовому грунтѣ выникли и самобутнї историчнї культуры, типы, въ котрї література й поезія скрізь входить, якъ одинъ зъ коаґентівъ культуры, самый примѣтный и самый пышный, якъ примѣтнї кущѣ роскішныхъ трояндъ та червони калины середъ зеленого дерева та зеленого листу.

Що-жь то за велико-рускій самостійный типъ культурного житя та ще й якось „державнои сполки“, про котру говорить д. Пыпинъ? Якї його прикметы? якї його сутьнї відмѣны хочь-бы тамъ відъ европейского, чи що? Про се, на жаль, д. Пыпинъ нѣчого не каже. Про сей культурный самобутный велико-рускій типъ часто люблять говорити вченї Великороссы въ журналахъ та газетахъ, величатись нимъ, але тільки нѣхто зъ нихъ не взявъ ся докладно выясняти його... И воно выходить якось тільки сама фраза, хочь голосна й гучна, але фраза безъ усякого розумного змѣсту и навѣть, якъ побачимо, безъ усякого мізку.

Якъ довѣдуємось зъ погляду д. Пыпина на відсутність сього самобутного типа культуры на Украинѣ, д. Пыпинъ приймає елементъ державности за якусь не тільки сутьню прикмету культурного типа, але навѣть

трохи не за першу, найголовнѣйшу и навѣть основну. Въ сьому вôнъ дуже збиваѣть ся на поглядъ старыхъ славянсфілôвъ на культурный велико-рускій типъ, котрый, по ихъ думцѣ, складаѣть ся зъ трьохъ коаґентôвъ: зъ православія, самодержавности та велико-рускои народности. Не дурно-жь д. Пыпинъ и унію назвавъ споконвѣчнымъ ненароднымъ елементомъ рускои народности. Значить ся, вôнъ уважаѣ православіѣ споконвѣчнымъ елементомъ велико-рускои народности?! Тôлькн замѣсть тезіса: самодержавнôсть — вôнъ ставить свѣжѣйшій и загальнѣйшій тезісъ — просто державнôсть [государственность].

Сей культурный самобутный велико-рускій типъ, якъ його розумѣли старѣ й новѣ славянофілы, вже добре выяснено въ великорускôй літературѣ. Рокôвъ зъ тридцять попереду славянофілъ Кирієвскій написавъ статью: „О необходимости и возможности новыхъ началъ для философіи“. Вôнъ показавъ тѣ новѣ основнѣ початки [начала] велико-рускои новои філософіи въ трьохъ елементахъ: православія, самодержавности та велико-рускои народности. Потôмъ славянофілы додали до нього ще новый філософскій принціпъ: боярску давньо-московску думу, сей парламентъ давньо-московского царства, вже на спосôбъ англійского парламента. Звѣсно, що навѣть колись давный „Русскій Вѣстникъ“ Каткова въ тѣ часы слабувавъ сіею англоманіею, якъ казали про нього. Такъ склавъ ся потôмъ славянофільскій поглядъ на велико-рускій самосталый культурный типъ, котрый славянофілы

выставляли, якъ орігінальный и самостбйный, проти культурного типа Европы, того непріємного для нихъ „Заходу“, котрый, зъ ихъ погляду, вже давно гніе и таки швидко зовсѣмъ зогніе. Звѣсный велико-рускій письменникъ Достоєвскій въ промовѣ на празднику поставлѣня памятника Пушкинови въ Москвѣ вже сказавъ, що „все-человѣкъ — это русскій!“ се-бъ то Великороссъ. Тутъ мы вже бачимо претенсію на національный мессіянізмъ, схожій на польскій мессіянізмъ въ Товіянского та Мицкевича, тбльки ще претенсіознѣйшій, зъ забагами на всесвѣтнбсть. Нѣхто ббльше „Вѣстника Европы“ и самого д. Пыпина не воювавъ проти сього велико рускаго культурного типа. Цѣла література выникла зъ сіви сварки та змаганя за оборону европейского культурного типа та вартости европейскои культуры для Россіи. Вл. Соловьевъ въ „Вѣстнику Европы“ [1888, кн. XI й XII.] показавъ, що славянофіли саму свою систему, самый поглядъ про три елементы велико-рускаго культурного типа взяли въ Єзуитбвъ за часбвъ Великои французскои революціи. Французскій Єзуиты, обороняючи старій историчній погляды та старе становище дѣлъ въ Франціи, ставили проти революціи три принціпы: католицтво, королѣвску власть та народъ, якъ мертву, робочу й пассивну масу, а мѣжь королемъ та сією масою ставили дворянство якъ праву руку короля, якъ посередникбвъ мѣжь королемъ та народомъ, якъ помагачѣвъ короля, але не якъ державныхъ орударѣвъ. [Зовсѣмъ те, що боярска дума въ славянофі-

лôвъ.] Костомаровъ показавъ, що привціпъ самодержавности взятый московскими царями вôдъ ханôвъ Золотои Орды и освяченый візантійствомъ. Православіе очевидячки й само по собѣ не національна московска релігія, бо прийнята вôдъ Візантіи. Церковна велико-руска газета „Благовѣстъ“ доказувала торбкъ проти славяноôілôвъ, що православіе высче вôдъ усякои національности, бо воно є „одкровення“ и принесене зъ неба. Выходить, що славяноôілы для своєи нѣбы то самобутнои культуры обôкрали землю, ще й хотѣли обôкрасти небо, та вже якось попы заступились...

Тôльки й зôсталось свого въ славяноôільскому культурному типови, що великоруска народнôсть, котра нѣчого самостôйного для культурного типа не дала й не дає окрôмъ тôльки грунту, формы... се-бъ то свого языка, котрый такъ завзято пропагують славяноôілы... А се выходить тôльки „обрусеніе“ трохи не всього свѣта, се-бъ то сама примітивна й груба форма поглинаня, расовои ассіміляціи инчихъ народностей. Одна достойнôсть сіеи славяноôільскои гордовитои тенденціи — се ѣѣ яснôсть та выразнôсть. Поглядъ д. Пыпина въ омежуваню культурного велико-руского самостôйного типа слабує на неяснôсть: вôнъ трохи скидаѣть ся на славяноôільскѣ старѣ погляды, тôльки трохи вже мякѣйшій: замѣсть самодержавности, се-бъ то державного абсолютизма, вôнъ ставить просто державнôсть, и державнôсть велико-руску; ще до того трохи збиваѣть ся на православіе, якъ на народній елементъ. Але найголовнѣйша помылка въ йо-

го поглядѣ та, що вôнъ наддає велику вартôсть принціпови державности въ историчному самостôйному культурному типови, ставить його сутньою прикметою культурного типа, навѣть найголовнѣйшою.

Тымчасомъ державнôсть навѣть не є сутня прикмета культурного типа, а тôльки знадвôрня, чисто формальна. Не зъ сієи прикметы розвила ся сила культуръ, черезъ котру усѣ культурнѣ національности дôйшли до высокого розвитку.

Якѣ сутньѣ прикметы культурныхъ типôвъ тыхъ найдавнѣйшихъ національностей, що розвивались самобутно й самостôйно безъ усякого побôчного вплыву, на прикладъ єллинского, китайского, давньо-єврейского, индуского и инчихъ? Въ сихъ народôвъ, якъ у кожного давнього народа, першій проявокъ культурного життя починавъ ся звычайно зъ самостôйнои релігіи и зъ сполученои вкупѣ зъ нею релігійнои морали; за релігією йшла слѣдкомъ поезія, лірична й епічна, мітологічна чи героична; далѣ слѣдкомъ за поезією наступала філософія, філософічна мораль, а потôмъ критика й наука. Отсе расовѣ сутньѣ прикметы кожного историчного культурного типа самостôйныхъ и самобутныхъ національностей. Се той змѣстъ культуры, та основа, на котрôй розвиваєть ся уся культура, котра утворює усю ѣѣ сукупнôсть, увесь ѣѣ обсягъ, вплыває на усѣ проявки цѣлого ѣѣ обсягу, доводить націи до усѣхъ здобуткôвъ и придбаня въ сферѣ життя розумового, літературного й практичного.

Кожне культурне племя розвиваєть ся зъ самого початку въ якôйсь формѣ державности. Само по собѣ, що й сей принціпъ державности выйшовъ зъ людского розуму, якъ джерела й утворника культуры. Але треба сказати, що, на прикладъ, и спôдницю й штаны не вкравъ же якійсь Прометей въ богôвъ Олімпа та не принѣсъ ихъ зъ неба на землю людямъ. И спôдниця й штаны, и навѣть горшки й миски, рогачѣ й кочерги, и Венеры Мільоскй, и навѣть гарматы Круппа — усе выскочило зъ людскои головы, зъ людского розуму. Але хто-жь скаже, що сй прикметы культуры сутьнй? Не можна вважати умѣня будувати хаты та храмы, ставити твердинѣ та насыпати валы чи выливати гарматы — за сутя культуры, за саму орудуючу силу культурну. Се тôлькы дрôбнй здобутки розвитого культурного сутя, розвитыхъ сутнихъ силъ культурнои потенціи.

Якй головнй функціи усякои державности? Обороняти націю вôдъ знадвôрнього нападу инчихъ народôвъ, давати ѣй безпешнôсть у себе вдома, щобъ вона могла вôльно жити и розвиватись, не боятись за безпешнôсть своєи особости и своєи маѣтности; потôмъ давати порядокъ въ державѣ, доглядъ и оборону членôвъ суспôльности вôдъ злочинцѣвъ усякого заводу и утворяти правосудъ; въ кôнци усього стерегти й захищати самый культурный укладъ въ державѣ, приспѣшати його й погоджати єго зростови. Найголовнѣйша-жь функція державности, якою вона скрôзь була въ исторіи и теперь є, — се знадвôрня оборона

державы вôдъ ворогôвъ: вôйско й вôйны та битвы, вôйны та вôйско — симъ повна уся исторія державности й державъ вôдъ початку исторіи ажь до найновѣйшихъ часôвъ. Се, сказати-бъ, сутя усякои державности. Треба тôлькн заглянути въ бюджетовѝ списы кожнои державы и зауважити трату половины державного доходу на вôйско, а якусь тамъ маленьку частку на просвѣту, на высчѝ та середнѝ школы и нѣкчемну часточку на народнѝ школы. Сѝ бюджеты скажуть усю правду; вони то й є мѣрило головнои функціи державности.

Принціпъ державности натуральнои первопочатковои нѣгде не вдержавъ ся въ народôвъ: вôнъ повставъ скрôзь вôдъ войовничого нападу якого-небудь хижого чужого народу. Державнôсть майже скрôзь заводили усякѝ завойовники та побѣдники. Въ Европѣ державностей натворили найбôльше хижѝ Норманы та усякѝ Вест-Ґоты, Ост-Ґоты та Франки, се-бъ то Германе. Сей принціпъ державности якось прищеплювавъ ся до народôвъ усе зъ-боку, зъ-надвору. Се вже доказъ, що вôнъ є знадвôрня прикмета культурного типа, а не духова й сутьня, бо й цѣлъ ѣѣ була чисто войовницка, навѣть грабôвницка, якъ на прикладъ въ Монголôвъ та Туркôвъ, и державнôсть потôмъ вже пôдъ вплывомъ культуры ставала розумною, й моральною и користною силою. Самый принціпъ державности, де вона йшла натуральною стежкою розвитку або спокôйною довгою ходою, выроблювавъ ся й державъ ся не самостôйно й самобутно, а все стоявъ пôдъ вплывомъ высчихъ духо-

выхъ и культурныхъ коаґентôвъ: релігіи й фі-лософіи.

Вôдъ самого початку, сказати-бъ — вôдъ зáродку примітивныхъ культуръ въ давныхъ народôвъ державнôсть була сполучена зъ жрецтвомъ: жрецѣ були разомъ и царями и правили народомъ. Потôмъ державнôсть переходила въ руки вôйсковои касты, а по бôльшôй частцѣ, якъ мы вже сказали, въ руки чужихъ хижихъ завойовникôвъ. Але й тодѣ державцѣ почувались, що вони самѝ по собѣ не мають ще найвысчого авторітета для народа и скрôзь самѝ себе пôдгортали пôдъ сей головный коаґентъ культуры и користувались його великимъ импонуючимъ вплывомъ на масы, щобъ и собѣ набратись силы, сказати-бъ, зъ неба, якъ самои мôцнои та вплывовои силы. Свѣтска державнôсть всюды потягуєть ся освѣтити себе святощами релігіи, горнеть ся до релігіи й храмôвъ. Такъ римскѝ императоры, покоряючи народы й царства, забирали ихъ богôвъ неначе бъ то въ полонъ, звозили въ Римъ, ставили въ Пантеонѣ, ще й поважали й кланялись имъ. Вони, просто сказати, черезъ се нѣбы вôдбирали въ народôвъ саме сутя ихъ силы, ихъ высчихъ протекторôвъ, але й самѝ вони горнули свôй авторітетъ пôдъ ихъ силу, бо, якъ знаємо, шанували ихъ. Римскѝ императоры, хочь и мали велику державну силу въ своихъ рукахъ, а все-таки довели до божеского апотеоза свою цезарску величнôсть: звѣсно, що пануючимъ цезарамъ були поставляни въ Римѣ храмы и олтарѣ, де жрецѣ й люде молились императорамъ, якъ бо-

гамъ, и приносили на ихъ нѣбы божеске ймена жертвы. Очевидячки, що цезары вважали на сю свою нѣбы божеску силу, якъ на высчу вôдъ императорскои и бôльше поважливу для народа. Въ Візантійскôй имперіи державна власть императорôвъ спералась на христіянску релігію, якъ на высчій авторітетъ, прийнявши вôдъ неи церковне посвячѣня й обрядъ коронаціи. Франкскй королѣ та германскй императоры часто запобѣгали ласки въ римскихъ папъ, часомъ приймали зъ ихъ рукъ корону и, щобъ наддати бôльше силы своєму державному авторітетови и мати бôльше вплыву, прийняли звѣсный титулъ: „Божіею милостію“.

Такъ само принціпъ державности пôдпадає въ исторіи культуры пôдъ высчій культурный коаґентъ — пôдъ філософію й науку, котра навѣть мала въ XVIII. вѣцѣ въ Захôднôй Европѣ великій вплывъ на нього и вчинила велику змѣну въ самôй державности, якъ высча сила й дужчій культурный принціпъ. Пôдпадавъ вôнъ въ найдавнѣйшй часы ще до Христового Рôздва на прикладъ въ Китаю та Греціи пôдъ погляды китайскихъ та грецкихъ філософôвъ.

Такъ китайска найдавнѣйша книга исторіи „Шу-цзінъ“ Конфуція вже пôдводить пôдъ філософію державнôсть, такъ що ся книга є разомъ и исторія, и книга державного праворядства. [„Всеобщая исторія литературы“ пôдъ ред. Корша, вып. IV., стор. 560, 561.] Въ одному выдѣлѣ ѣе „Да-сьо“, въ сѣй шкôльнôй книжцѣ, сьому китайскому катехизисѣ, що

першій даєть ся въ руки школярямъ въ школѣ, говорить ся о рядѣ, о достойностяхъ та обовязкахъ потрѣбныхъ для императора й урядниковъ, бо въ китайскихъ філософовъ та вченыхъ, якъ отъ въ Конфуція, принціпъ державного правлѣня завсѣды дуже мѡцно сполученый зъ філософскою моралью и выводить ся зъ ѣѣ законовъ.

Грецкій філософъ Платонъ пѡдъ вплывомъ своєи філософскои системы написавъ свѡй утвѡръ „Республику“, взнаючи сю форму державности найлѣпшою формою. Вѡнъ выходивъ зъ тыхъ основныхъ тезісовъ своєи філософіи, що въ найвысчѡй Идеи споконъ-вѣку сутьнѣють цѣлѝ хоры менчихъ идей, живыхъ и мыслячихъ, якъ заживковъ и будущихъ зародковъ усього живого на земли, усѣхъ людей. Арістотель, утворивши систему своєи філософіи, поставивши зъ-верху усього довгого ряду сотворѣня й свѣтовыхъ причинъ свого Нерушимого Рушителя, якъ першу свѣтову причину, бѡльше прихилявъ ся въ своѣй „Політицѣ“ та ще въ „Етицѣ“ до монархічнои державнои формы, пѡдводячи принціпъ державности пѡдъ систему своєи філософіи.

Въ IV. вѣцѣ пѡсля императора Константина Великого, котрый самъ прийнявъ христіянску вѣру, смѣливо спераючись на христіянску партію, и пѡсля того, якъ христіянство доволѣ вже широко розповсюднилось по Римскѡй имперіи, тодѣ й Римска церковь набралась силы и почала пѡдводити пѡдъ свѡй філософско-релігійный поглядъ принціпъ державности якъ низчій за релігійный. Поча-

токъ сього напрямку поклавъ Блаженный Августинъ въ IV. вѣку въ своєму трактатѣ De Civitate Dei, въ котрому вôнъ выставляє якъ идеалъ „Царство божеске“ и становить його проти людскои „Державности“ якъ темного царства Сатаны. Причины для такого порôвнаня, невыгôдного для людскои „Державности“, було въ св. Августина и тодѣшныхъ христіянъ таки чи-мало. Римска держава, римскî императоры, а найбôльше римскî „чиновники“ усякои масти дуже нашкодили христіянскôй вѣрѣ, разъ-у-разъ пôднимали на христіянъ усякî пригнобленя та притиски, пролили багато крови мученикôвъ за вѣру. Тертуліянъ написавъ свою „Апологію христіянства“ прямо таки проти притискôвъ державныхъ римскихъ урядникôвъ. Св. Августинъ засудивъ на смерть саму „Державнôсть“.

Зъ початку V. вѣку римскî императоры вже жили въ Міланѣ та въ Равеннѣ, щобъ було легче та зручнѣйше обороняти Италію вôдъ заальпійскихъ ворогôвъ, Ост Ґотôвъ та Вест-Ґотôвъ. Тодѣ то въ 410 роцѣ на Римъ впала така страшна катастрофа, якъ на давній Кіѣвъ та Суздаль въ XIII. вѣцѣ вôдъ Монголôвъ. Вест-ґотскій король Алярихъ вступивъ зъ своєю ордою въ Италію и просивъ императора Гонорія прийняти його зъ усією вест-ґотскою ордою на службу. Гонорій, проживавшій тодѣ въ Равеннѣ, не згодивъ ся на се. Тодѣ Алярихъ рушивъ на Римъ, покинутый императоромъ и навѣть папою Иннокентіємъ. Довго стояли Вест-Ґоты пôдъ стѣнами Рима и таки присилували Римлянъ черезъ голодъ зда-

тись Аларихови. Вест-Ґоты ввôрвались въ Римъ, запалили його зъ усѣхъ бокôвъ. Буря рознесла огонь по городу. Вдаривъ грôмъ, блыскавка потрапляла въ языческй храмы та въ идолôвъ на форумѣ. Вест-Ґоты були вже тодѣ христіянами; вони руйнували и грабували бôльше язычникôвъ и языческй храмы, а не зачѣпали церковъ та христіянъ. Римъ вôдъ того часу вже фактично впавъ а римска державнôсть ледви ще держалась та чеврѣла.

Само по собѣ, що христіянамъ не було причины дуже журитись та побиватись, що Римска та языческа державнôсть падала та завалювалась. И пôсля того св. Августинъ [попереду професоръ риторики въ Міланѣ а потôмъ епископъ въ Гіппонѣ въ Африцѣ] написавъ свôй трактатъ въ 12 книгахъ De Civitate Dei, въ котрому вôнъ не тôльки не жалкуѳ за Римомъ та його державностью, але засуджуѳ на смерть и людску державнôсть, и саму языческу культуру, и вѣру; римску державну величнôсть, славу, побѣднôсть, усесвѣтне панування, усѣ прикметы и тенденціи людскихъ державъ вôнъ вважаѳ за нѣкчемнôсть, вважаѳ ихъ навѣть шкодливыми.

Першій закладачь и основникъ першого земного царства — каже св. Августинъ — бувъ Каинъ, братоубійникъ. Вôнъ почавъ будувати городы и поклавъ основу й початокъ людскои державности. Каинъ ѳ типічный першій образъ закладачѣвъ земныхъ державъ. Черезъ таке саме братоубійництво бувъ закладеный городъ Римъ, щó ставъ потôмъ столицею свѣта и сполучивъ въ одну державу всѣ

царства свѣта. Призначеня земного царства є вдержуваня спокою та правосуду. Земный миръ та спокôй — се велике добро и для царства божеского, але вôнъ добуваєть ся дорогою цѣною важкихъ вôйнъ. А безъ правосуду та правдивости — що-жь таке земнй царства, якъ не *magna latronica* — великй розбôйництва? Земнй царства заснованй на самолюбствѣ та властолюбствѣ, вони добувають ся славы та власти надъ инчими народами. Нѣкчемна слава та щастя въ широкости державы та въ власти тôльки для нечестивого чоловѣка здаєть ся щастямъ.

Усяковôсть мовъ — каже св. Августинъ — се велике лихо, бо вона вôдрôзняє людей и розспôльнює народы нарôзно одныхъ вôдъ другихъ. Люде [Римъ] потягують ся розширяти гряницѣ царствъ и накидати побѣдженымъ народамъ не тôльки своє ярмо, але й свою мову. Але скôльки для досягненя такои цѣли приходить ся мати важкихъ вôйнъ! Скôльки черезъ се пропадає людей, проливаєть ся крови! А коли цѣль досягнута, то по-за грянцями царства знаходять ся ще инчй ворожй народы; а коли въ кôнци всього царство розширено до велитеньскои мѣры, то въ його власныхъ гряницяхъ выникають новй вôйны, нова каламутня. Усѣ сй лиха такй великй, що про нихъ не можна й думати безъ великого жалю, а хто се зможе зробити, объ тому варто ще бôльше жалкувати, бо такій чоловѣкъ втративъ розумнôсть людскои натуры.

Пôдвѣвши пôдъ такій поглядъ принціпъ людскои державности, св. Августинъ стано-

вить проти неи идеалъ божеского царства на небѣ, въ ангельскому свѣтѣ, потомъ на земли, въ церквѣ давныхъ патріярховъ, а вконци всього — въ христіянствѣ, а найбольше въ чернецтвѣ та въ манастирскому аскетичному житю. Поглядъ св. Августина на супротилежность идеала божеского та людского царства, на величность першого и нѣкчемность другого — по нашому пессімістичный, але вонъ не минувъ въ исторіи безъ слѣду та вплыву. Идеалъ Августинового божеского царства выникъ потомъ, коли Римскій папы прийшли до великои силы, коли взмогання ихъ власти стало въ ровновазѣ зъ державностью, а часами и въ перевазѣ надъ державною властью Франкскихъ та германскихъ императоровъ. коли папы стали царями и заступниками Христа на земли и роздавали королямъ короны зъ своихъ рукъ, се-бъ то коли принціпъ мирскои державности подпавъ подъ принціпъ высчій и дужчій: подъ принціпъ релігійный та церковный.

Въ XVIII. вѣцѣ въ-перше въ Англіи вольній мыслѣники выводили принціпъ державности зъ принціпа позитивнои Філософіи Локка. До того часу въ Англіи панувавъ давній принціпъ повставаня власти державця водъ Бога. За часовъ ряду Кромвеля та ріґористовъ пуритановъ, сихъ „войсковыхъ святыхъ“, — якъ ихъ звали тодѣ за те, що вони позамыкали театры, трохи не зробили зъ Англіи якогось манастиря, назирали черезъ поліцію за норовами городянъ, якъ игумены за ченцями, и трохи не заглядали въ горшки, що тамъ варять городяне, и въ конци всього всѣмъ

обридли, — Фільмеръ въ тѣ часы написавъ для обороны монархізма свою книжку „Патріярхъ“, въ котрѣй говоривъ, що Адамъ и патріярхи були першѣ й справдѣшнѣ державцѣ на земли, и тымъ то власть державна, королѣвска, йде вѣдъ самого Бога. Проти нього выступивъ Локкъ и найбѣльше пѣсля нього графъ Лейстерскій Сідні. Локкъ выводивъ въ своѣй позитивнѣй системѣ філософіи, що въ людскѣй душѣ нема нѣчого природженого, що душа зъ-роду не бѣльше, якъ tabula rasa, бѣлый листокъ паперу, або темный закутокъ, на котрому, якъ на дзеркалѣ, вѣдбивають ся знадвѣрнѣ напечатки, а потѣмъ черезъ рефлексъ въ мозку вже вытворяють ся усякѣ мысли й идеѣ. Тымъ то й усяка идея чи розумова, чи моральна, попередъ усього вытворяєть ся въ самѣй людскѣй душѣ пѣдъ вплывомъ досвѣду та знадвѣрныхъ впечатквѣвъ и, само по собѣ розумѣєть ся, що й идея державности та ще й абсолютнои зароджуєть ся въ людскому розумѣ, а не вложена въ нього зъ-роду и, само по собѣ, не йде вона вѣдъ Бога. Сідні выяснивъ сей поглядъ въ своѣй книжцѣ „Розмовы про праворядъ“. Вѣнъ доказавъ, що державна власть веде початокъ не вѣдъ біблійныхъ патріярхѣвъ, не вѣдъ патріярхальнои власти батька въ сѣмьѣ надъ дѣтьми и не вѣдъ Бога, а маєь свѣй початокъ въ народѣ, въ народньому людскому грунтѣ, и вѣнъ дѣйшовъ до такого выводу, що республика є найбѣльше натуральна й правдива форма державности.

Слѣдкомъ за Локкомъ та Сідні пѣшли

потôмъ французькй мыслéники XVIII. вѣку Монтескіе, а найбôльше Руссо. Монтескіе въ своєму „Духу законôвъ“ уже дôйшовъ до такихъ тезісôвъ, що державне право й власть повинні належати до усього народа и выходити вôдъ нього, се-бъ то зъ-низу, а не зъверху, вôдъ королѣвъ, бо въ основѣ державы повинна бути „Рôвнôсть и Свобода“ усѣхъ людей, сей, якъ звѣсно, девізъ Вольтера. Пôсля Монтескіе выступивъ далѣ Руссо ще зъ гострѣйшою критикою въ своѣй „Соціяльнôй умовѣ“. Руссо въ сьому утворѣ уложивъ систему, що люде, выходячи зъ примітивного дикого становища, постановляють мѣжь собою умову державности, не покидаючи своєи природженои свободы и омежовуючи себе й свою свободу взаимными уступствами. Такимъ побытомъ верховенство власти въ державѣ повинно належати до народа, и усякй верствы, на котрй дѣлить ся суспôльство, не природне, бо воно доводить до порушеня свободы й правъ низчои верствы, народа. Власть въ державѣ доконче повинна бути, але право законодатне й право законоздѣйстнюючe не повинні сполучатись въ одныхъ и тыхъ самыхъ рукахъ, бо законодатна власть може натворити законôвъ тôльки на свою користь, а не на добро усѣмъ, а потôмъ, маючи въ рукахъ фактичну знадвôрню силу, може ихъ здѣйстнювати, якъ схоче, а се допроваджує до зловжитків та до тираніи. Вплывова сила Філософіи англійскихъ позитівістôвъ та французскихъ мыслéникôвъ була така велика, що вона, якъ звѣсно, змѣнила въ Захôднôй Евро-

пѣ абсолютнй монархіи на монархіи конституційнй и на республики.

Такъ само и въ філософскому умоглядѣ Геґеля мы бачимо залежнôсть принціпа державности вôдъ його системы пантеистичнои філософіи, по котрôй зъ „Абсолюта“ чи зъ „Абсолютнои Идеи“ выникає по-неволи усей розвитокъ природы й людскости поступѣньово, ступѣнь за ступѣнемъ вôдъ низчои до найвысчои формы, и державнôсть выникає, якъ невыпручна́ форма людского розвитку, але не найвысча, бо, якъ думає Геґель, высча за неи форма розвитку Абсолютнои Идеи въ людскости є фазісъ науковый та філософскій.

И въ найновѣйшй останнй часы принціпъ державности пôдводять пôдъ критично-філософскй погляды. Такъ вѣдомый французскій мыслéникъ та историкъ Ипполитъ Тенъ въ своéму найновѣйшому утворѣ „Les origines de la France contemporaine. Le regime moderne. T. I. 1891“ пôдвѣвъ пôдъ гостру исторично-філософску критику принціпъ державности, не вважаючи навѣть на те, що въ Франціи панує державнôсть республиканска. Критикуючи програму Якобинцѣвъ въ часы Великои французскои революціи [пôсля 1789 р.], Тенъ доходить до погляду на державнôсть, дуже омежовуючого ѣѣ централістичну сферу дѣяня. Вôнъ каже, що одна леґальна сфера, одно и єдине призначеня державности въ тому, щобъ вона обороняла державу вôдъ знадвôрныхъ ворогôвъ а въ суспôльствѣ обороняла людей одныхъ вôдъ другихъ. Держава — каже Тенъ — се сторожка́ собака; розширити ѣѣ компетен-

цію далѣ за натуральну ѣи межу — значить ся обернути собаку въ вовка. Держава ѣ попередъ усього — жандармъ та солдатъ. Тымъ то держава повинна й пильнувати одного и не дуже вмѣшуватись въ усякѣ сферы суспѣльности, не тыкати скрѣзь свого носа, куды не слѣдъ, та ще й безъ усякои потребы. Що-до церкви, науки, штуки, промысловости, що-до провінцій, громадъ, сѣмьѣ, до добродѣйныхъ закладѣвъ, то державѣ тутъ подобаѣ тѣльки одно: назирати, щобы правуючѣ ними законы не суперечили сутьнимъ цѣлямъ державного та суспѣльного житя и здѣйстнювались безъ порушеня чинхъ-небудь правъ. Якъ тѣльки держава ступаѣ далѣ за сю межу, вона оступаѣть ся вѣдъ свого прямого обовязку и показуѣ себе доконечне поганымъ здѣйстникомъ додатковои роботы. Замѣсць того, щобъ забезпечити свободу поодинокои дѣяльности, держава омежовуѣ ѣѣ або силою направляѣ ѣѣ до накинутои для неи цѣли. Зъ другого боку — прибѣльшивши безъ потребы число своихъ завдань, держава перестаѣ займатись деякими зъ нихъ, якъ дуже важкими и дуже дорогими для неи, або ще й змѣняѣ й перекручуѣ ихъ натуру, експлуатуѣ ихъ ради якоись однобѣчньои теоріи або не знать якого, не добре зрозумѣлого державного интереса, а хочь часомъ воно выйде й добре, то увиваѣть ся зъ нимъ сякъ-такъ, невдатно й невмѣливо. Въ державы нема тыхъ могутныхъ рушителѣвъ, пѣдъ вплывомъ котрыхъ дѣють приватнѣ суспѣльства, поодинокѣ люде; нема въ неи мѣсцевого патріотизма, любови до ближнихъ, релігійного

вѣруваня, науковои цѣкавости. Тымъ то держава показуєть ся негодящимъ и промысловникомъ, и купцемъ, и хлѣборобомъ, середнымъ адміністраторомъ провінціи та громадъ [зовсѣмъ якъ у насъ въ Россіи], нетямущимъ направилникомъ та руководникомъ церкви й школы, штуки й науки. А тымъ часомъ якъ розповсюднюєть ся державна дѣяльнѣсть, слабшає поодинока й суспѣльна ініціятива. [Зовсѣмъ якъ у насъ на Украинѣ впала вона пѣсля знесеня автономіи Гетьманщины.]

Такъ то мы бачимо, що д. Пыпинъ, збившись на старе славяноѳільство, помыляєть ся, наддаючи принціпови державности вже надто велику суттьову вартѣсть и думаючи, що велико-руска державнѣсть була причиною та ще й головною того, що въ Великороссіи утворивъ ся якійсь окремный, самостѣйный историчній культурный типъ, якого нема на Украинѣ. Ся помылка и славяноѳілѣвъ и инчихъ выйшла не бѣльше, якъ зъ гордовитости и гордуваня своєю великою державою, а не зъ правдивого разумѣня основныхъ сутьнихъ прикметъ культурного типа народностей та расъ.

Треба ще додати до сього усього, що державнѣсть неразъ въ исторіи выступала ще якъ ворожа сила усіѣи сукупности сутьнихъ коаґентѣвъ культуры, се-бъ то самои культуры. Читаємо жь въ исторіи, що за панування такого чи сякого короля впала просвѣта й культура, а за такого примѣчаємо пѣднесеня ѣѣ. Пѣсля деякихъ вѣйнъ та ще й довгочасныхъ, яка була, на прикладъ, тридцятилѣтня вѣйна, мы примѣчаємо, що вѣдъ самои куль-

туры зоставались тôльки цурпалки культуры, котрî годились тôльки на насѣня дальшого розвитку культуры. И багато письменникôвъ та вôльныхъ мыслéникôвъ, якъ заступникôвъ идей тіеи высчои й прогресивнои культуры мусѣло выпручуватись зъ рукъ державности и тѣкати вôдъ неи трохи не за тридевять земель въ инчî царства, спасаючи насѣня культуры. Такъ, на прикладъ, Шіллеръ, бувши ще въ медицинскôй школѣ въ Віртемберзѣ и написавши своихъ „Розбôйникôвъ“, не выдержавъ деспотизма герцоґа Віртембергского и мусѣвъ зъ скарбового пансіона втѣкати, та ще й пѣшки. Вольтеръ та Монтескіе, якъ звѣсно, втѣкали въ Англію. Въ 20 тыхъ рокахъ XIX вѣку за Реставраціи сатирикъ Курье, сей французскій Щедринъ, мусѣвъ утѣкати въ Бельгію и звôдтôль розкидавъ летючими листками свои сатиричнî „Памфлеты“. Англійскій письменникъ Сідні, хочь и подававъ голосъ проти смерти Карла I. за панування Кромвеля, мусѣвъ прожити, якъ выгонець, сѣмнадцять рокôвъ въ Италіи, Франціи та Швейцаріи. Політичнî та релігійнî творы Мільтона були въ Англіи спаленî рукою ката Шевченко за свои прогресивнî утворы бувъ засланый на десять рокôвъ въ Сибѣръ. Пушкинъ бувъ выгнаный зъ Петербурга на Басарабію, Лермонтовъ — на Кавказъ. Испанскій Щедринъ, сатирикъ Лара, въ 30-тыхъ рокахъ теперѣшнього вѣку, черезъ притиски ряду, та ще езуитского, повѣсивъ ся зъ горя та вôдъ зневѣрености. Ся мартірологія культурникôвъ така довга та велика, що ѣѣ усю й не списати. Словомъ ска-

зати: державнôсть — се така культура, що часто пригноблює й вбиває саму культуру, се мечь зъ обохъ бокôвъ гострый, а такъ якъ державнôсть має въ своихъ рукахъ знадвôрню силу, то й держить въ рукахъ высчй культурнй коаґенты, пôдводить ихъ пôдъ свои погляды та свои власнй интересы.

Такъ въ теперѣшнй часы и нашй чисто культурнй украинскй тенденціи пôдведенâ черезъ якусь помылку чи цькуваня Каткова пôдъ якйсь державнй интересы, и культурне спасенне дѣло на Украинѣ та въ Бѣлорусіи мусить загамуватись и загальмуватись...

Д. Пыпинъ помыляєть ся и въ тому, що исторія не погодила Украинѣ утворити свôй историчный культурный типъ, якъ вона погодила Великороссіи, бо Украина, якъ каже вôнъ, пробувши зъ-початку въ загальнôй державнôй рускôй сѣмьѣ, ще зъ половины XIV вѣку була вôдôрвана вôдъ сіви сѣмьѣ, десь тынялась пôдъ Польщею, тодѣ якъ Великороссія мала завсѣды свою державу, де сей самостôйный культурный велико-рускій типъ выстоявъ ся, сформувавъ ся й утворивъ ся.

Д. Пыпинъ трохи чудно орудує фактами украинскои исторіи: вôнъ якось бгає ихъ жмутами, кидає на всѣ боки по своѣй вподобѣ, не вважаючи на ихъ осередній змѣстъ. Якъ докладно полѣчити роки й вѣки нашои украинскои исторіи, то выходить; що й мы довго й чуже довго жили своимъ историчнымъ житямъ.

Вôдъ часу Рюрика, се-бъ то вôдъ 862 року, звôдкôль звычайно починають исторію Руси, Украина жила „спôльнымъ житямъ“,

се-бъ то своимъ власнымъ, не до 1386 року, се-бъ то до сполученя зъ Польщею за Ягелла та Ядвиги, — якъ каже д. Пыпинъ, — а довше, ажь до 1452 року, се-бъ то до смерти Свидригелла, князя волынского, и до 1471 року, се бъ то до смерти Симеона Олельковича, останнього князя кіевского, останнього пбвденно-руского князя, пбсля котрого вже бачимо перетятокъ удѣлового княжого укладу нашои исторіи. Пбсля його смерти польскй королѣ вже правили на Украинѣ, ще одначе не зовсѣмъ злитбй административно зъ Польщею. Се выходить вбдъ Рюрика 608 рокбвъ удѣлового княжого періода для Украины, а для кіевского удѣла ще й ббльше, бо Олелько Володимировичь володѣвъ Кіевомъ, Житомиромъ та Овручемъ до своеи смерти, до 1455 року, а пбсля нього кіевскимъ княземъ бувъ сынъ його, Симеонъ Олельковичь, котрый бдбудувавъ и поновивъ Кіево-Печерску Лаврску велику церкву, а другій сынъ, Михайло Олельковичь, бувъ княземъ въ Слуцку та въ Копилѣ. Симеонъ Олельковичь до смерти своеи въ 1471 княжилъ въ Кіевѣ, а вже по смерти Симеона Казимиръ поставивъ въ Кіевѣ воєводою Мартина Гаштольда, Симеонового тестя.

Пбсля того ще до Люблинскои уніи, до 1569 року, Украина мало пбдпадала пбдъ державный польскій административный вплывъ, бо, якъ звѣсно, до Люблинскои уніи ще багато значныхъ княжихъ фамілій на Украинѣ було неспольченыхъ и непокатоличеныхъ, якъ князѣ Острожскй й инчй, ще тодѣ Поляки не мали права посѣдати на административныхъ по-

садахъ на Украинѣ, не мали права купувати землѣ й маетности и заводити католицтво на украинскôй теріторіи, хочь вже й трапляли ся сй выпадки и до того часу, але якъ выняткови. Вôдъ 1471 року Украина пробувала пôдъ польскимъ панованямъ до 1652 року, се-бъ то до Богдана Хмельницкого и його Зборôвского трактата: всього припадає 181 лѣтъ чужого панованя на Украинѣ. Мы вже поминаємо монгольске ярмо, котре Украина носила всього 80 рокôвъ а Москва 243 роки, и тодѣ коли въ 1452 роцѣ ставъ перетятый княжій періодъ на Украинѣ, московске царство ще не скинуло монголского ярма, котре знявъ зъ нього ажь царь Иванъ III въ 1480 роцѣ, прогнавши ханскихъ послôвъ и порвавши ханску грамоту.

Пôсля 1652 року Гетьманска та Козацка Украина, хочь и пôдъ властью Московскихъ царѣвъ, жила повнымъ автономічнымъ, самостôйнымъ житямъ. Въ Гетьманщинѣ, якъ каже Костомаровъ, воскресла давня удѣлова Русь зъ ѣѣ вѣчовымъ выборчимъ укладомъ, зъ ѣѣ народоправствомъ. Козацкй рады — то були давнй удѣловй вѣча; гетьманъ ставъ на мѣсци великого князя. Запорожска Сѣчь — се бувъ давній Новгородъ та Псковъ, тôльки вôйсковый, а не купецкій. Въ Сѣчи найдовше додержавъ ся давній славянскій укладъ демократичный и широко-народнй, зъ широкою свободою особости. Сей козацкій періодъ тягъ ся вôдъ 1652 до 1762 року, до знесеня Гетьманства за Катерины II., и до 1775 року, до зруйнуваня Сѣчи. Въ гетьманскій періодъ

зновъ Украина жила своимъ, вповнѣ своимъ давнымъ историчнымъ житямъ, и жила самостойно, вôдносно до самого укладу й характеру историчного. Зновъ выходить 110 рокôвъ власного историчного житя Украины. Примѣтимо, що хочь Гетьманщина обсягала не усю Украину, але вона обсягала самый осередокъ Украины: Кіѣвъ, Черниговщину, Полтавщину, Запорожскй землѣ — теперѣшню Херсонску та Катеринославску губернѣ. Праве крыло Украины зôсталось пôдъ Польщею, але й тамъ ще довго були гетьманы: Юрій Хмельницкій, Дорошенко, Ханенко, Тетеря, Гоголь, а потôмъ Семенъ Палѣй правувавъ якъ гетьманъ, а пôсля нього вôдъ 1714 року до самого роздѣлу Польщѣ йшла Гайдамаччина, тягли ся повстаня народа. [Дивись „Изслѣдованіе о гайдамачествѣ“ В. Антоновича. По актамъ 1700—1768 г. выдане 1876 року.] И тамъ Украина не подавалась а ворушилась, якъ живе, а не мертве тѣло. Вôдъ 1762 року, якъ Украина зовсѣмъ стала злита адміністративно зъ россійскою державою, вже минуло 128 рокôвъ.

Мы бачимо, що зъ 1028 рокôвъ историчного житя Украины вона жила своимъ давнымъ державнымъ самостôйнымъ житямъ 718 рокôвъ! Не вже сього періода мало, щобъ за сей часъ на Украинѣ не утворило ся нѣякои историчнои культуры, тодѣ якъ зайвыхъ историчныхъ 310 рокôвъ, для Великороссіи якихсь магічныхъ чи що, чогось утворили въ Великôй Руси навѣть самостôйный культурный типъ!?

Ще до сього треба додати, що Украина, привернута Богданомъ до Москвы, мала вже культурный вплывъ на Московске царство... Зъ неи пôшли въ Московске царство и письменники, й архіереѣ й навѣть выѣхали зъ Кіѣва „тріє пѣвцы“ въ Москву, пôшли и вчителѣ, и школьнû книжки, и Теофанъ Прокоповичь, и св. Димитрій Ростовскій... и т. д. Не вже се не прикметы культурности украинского племя?? Щось воно та не такъ...

Великороссія и россійска исторія не выробили й не утворили нѣякого самостôйного й самобутного историчного культурного типа. Сей культурный велико-рускій типъ — є таки просто чиста фраза безъ змѣсту. Въ Великороссіи самобутного культурного типа нема, нѣколи не було та й не могло бути. Йому заваджало багато исторично-культурныхъ обставинъ та умовинъ.

VI.

Мы вже попереду сказали, що д. Пыпинъ не взнає, або, просто сказати, не хоче, щобъ украинска література стала широкою й дужою, якою вôнъ вважає свою велико руску літературу, и то зъ тієи нѣбы то причины, що въ Великороссіи выробивъ ся окремный историчный самобутный культурный типъ, якого нема на Украинѣ. Симъ окремнымъ самобутнымъ культурнымъ типомъ велико-рускû письменики й теперь люблять часто величати ся, повторяючи несвѣдомо а може й свѣдомо гордовиту фразу старои славянофільскои школы.

А тымчасомъ велико-руска исторія не утворила та й не могла утворити нѣякого самостійного й самобутного культурного типа. Великороссія выступила на историчню та культурну арену дуже пізно и приймала въ себе широкій вплывъ инчихъ готовыхъ культуръ, котрі не дали сформуватись ѣѣ культурній самобутности и наддали ѣѣ культурѣ готові чужі формы.

Исторія людскости и исторія культуры не знає такого окремного самобутного велико-руского культурного типа. Мы знаємо головні, выразнѣйші й самобутні культурні типы людскости ось які: китайскій, єллинско-римскій, семітско-єврейскій та индускій. Пізнѣйше семітско-єврейскій культурный типъ пустивъ вздъ себе паростки ще двохъ культурныхъ типівъ: христіянскій, котрый зъ IV. та V. вѣку звычайно называють візантійскимъ, а потімъ зъ VII. вѣку выникъ зъ несторіянства, що вздчахнулось вздъ православія, ще одинъ культурный типъ — исламско-арабскій. Сі культурні націи, зародивши въ собѣ самобутню, культуру, зъ давныхъ-давенъ, зъ перво-початку. розвили ѣѣ въ добре омежованыхъ выразныхъ типахъ, котрі розвились зъ більшою чи меншою силою и додержались до нашихъ часівъ.

Оглянемо въ коротенькому начеркови сі найголовнѣйші въ исторіи самостійні культурні типы людскости и мы побачимо, що нѣякого велико-руского самобутного культурного типа нема, не було та й не могло бути.

Головні, сутьні прикметы кожного самостійного культурного типа, якъ мы вже по-

переду говорили, ось якѣ: релігія зъ релігійною поезією та моралью, поезія лірична й епічна, потѣмъ теософія або релігійна філософія, а въ деякихъ народѣвъ чиста філософія розуму; за нею наступає критика релігій та морального житя, філософія морали, а далѣ наступає правдива наука. Се той порядокъ сутьнихъ прикметъ культуры, та природня стежка въ руху й поступаню, котрою прямувала кожна нація, выроблюючи й розвиваючи зъ свого расового духового корѣня, зъ своєи расовои вдачѣ свѣй самостѣйный культурный типъ. Само по собѣ, що деякѣ націи де въ чому не поминули побѣчнього культурного вплыву, де-що переймали въ инчихъ народѣвъ, але перетворяли перейнятѣ идеѣ въ свою плоть, въ свѣй духъ культуры пѣдъ вплывомъ своєи расовои природнои вдачѣ, своихъ расовыхъ природженыхъ здатностей.

Китайска та єллинска культура заснованѣ на грунтѣ політеизма; семітско-єврейска заснованана на чистому монотеизмѣ; индуска — на політеистичному пантеизмѣ. Черезъ сей первопочатковый засновокъ выробились культурнѣ типы зовсѣмъ неоднаковѣ, вѣдмѣннѣ одинъ вѣдъ другого, бо сей початковый релігійный засновокъ давъ культурамъ свѣй власный, вѣдмѣнный напрямокъ, по котрому вони йшли черезъ довгѣ вѣки и склали ся въ инчѣ окремнѣ орігінальнѣ формы. Типъ культуры семітско-єврейскѣй роздвоивъ ся на два паростки: одинъ зъ нихъ прищепивъ ся на чужому грунтѣ культуры єллинскои, другій на грунтѣ культуры семітско-

арабскои. Вони прищепились на пнѣ инчихъ культуръ, схрестились зъ ними и утворили знов инчй культурнй типы, заснованй такъ само на монотеизмѣ, якъ и семітско-єврейскій. Типъ индускои культуры, заснованый на політеизмѣ, але політеизмѣ пантеистичному, що наближає його трохи до типôвъ культуры монотеистичнои, хочь вôнъ має въ собѣ багато прикметъ властивыхъ політеизмови. Се типъ культуры якійсь трохи мѣшаный, бôльше близькій, якъ потôмъ довѣдаємось, до культуры візантійско-римскои въ середнй вѣки. Инчй историчнй типы культуры, якъ вавилонскій та ассирійскій, єгипетскій, щезли зъ исторіи, не дôйшовши до повного розвитку и розцвиту, а перскій типъ не розвивъ ся вповнѣ и бувъ захопленый и перетятый въ своєму розвитку то христіянствомъ то бôльше вôдъ усього ісламізмомъ.

Найдавнѣйша релігія китайска політеистична. Китайскй вченй Лао-цзи [родивъ ся 604 р. до Христ. рôздва] и Конфуцій [родивъ ся 550 р. до Христ. рôздва] подають въ своихъ творахъ сей китайскій політеизмъ уже въ теософічнôй, обзагальняноô та впорядкованôй системѣ. Якъ показують Лао-цзи та Конфуцій, въ Китайцѣвъ зъ давныхъ давенъ було головне й верховне божество Небо чи Дао въ самому загальному й абстрактованому образѣ. Очевидячки, що китайска релігія заснована на грунтѣ сабеизма. Але въ Китайцѣвъ мы не примѣчаємо обличченя силъ неба въ ясній й выразній й нарôзній сущости божествъ, якъ у Вавилонянъ, Фини-

кійцѣвъ и инчихъ, въ котрыхъ Ваалъ чи Белъ бувъ богъ сонця погожого, сіви добродѣйнои силы натуры, а Молохъ — бувъ якъ обличчена й обтѣлена въ звѣсно̂й формѣ, шкодлива, высушуюча сила сонця; Астарта була богиня мѣсяця й плодючои силы натуры, якъ въ Картагинцѣвъ Таніта, богиня мѣсяця. Може въ Китайцѣвъ не була на сто̂льки розвита сила творчости фантазіи, щобъ обличчити сѣ̂ наро̂знѣ силы неба въ формѣ бого̂въ, а може Лао-цзи не захопивъ уже тыхъ давныхъ формъ въ житю китайскои расы, дуже давньои.

Лао-цзи, на основѣ найдавнѣйшого вѣрування китайского народа, розвивъ свою теоретичню систему про Дао чи Небо, якъ найвысчу й завершену сущо̂сть, во̂дъ котрои повстало усе, що є въ свѣтѣ. По думцѣ Лао-цзи Дао [законъ, розумъ] самъ по собѣ не маѣ нѣякого ймення, нѣ фарбы, нѣ гуку, нѣ тѣла, нѣ формы. Во̂нъ безъ початку й ко̂нця, образъ безъ образа, форма безъ формы, необсягаѣмый, безконечный и бездѣяльный; хочь черезъ нього робить ся й повстаѣ все, але самъ въ собѣ во̂нъ є безодня й порожнета. Очевидячки, що сей Дао Лао-цзи схожій на біблійный Хаосъ.

Въ сьому Дао замкнуто, якъ загальне суття, Дай-цзи. Въ своѣй натурѣ воно нерушиме й споко̂йне, але въ ньому замкнутый зародокъ усього й усяково̂ початково̂ образы усѣхъ сотворѣнь. Якъ то̂льки воно зъ становища спокою переходить въ становище руху, тодѣ воно роздѣляѣть ся на два елементы: свѣтлый, дѣяльный, мужескій, а другій — недѣяльный, темный, страдный, женскій. Во̂дъ

першого елемента выйшло Небо, вôдъ другого — Земля. Небо якъ бутя, Земля якъ мертве й нерушиме небутя. Сй два початки породили третій, се-бъ то жизньовый початокъ, дыханя. Середину мѣжь небомъ та землею становить людина. Всѣ сущости на земли повстають зъ Дао, а потôмъ вертають ся въ нього, якъ рѣчки течуть въ море. Але якъ сущости ввôйдуть въ свôй первопочатокъ, перейдуть въ небутя, Дао зновъ дає имъ жизньовый рухъ и, такимъ способомъ зробивши кругъ, вôнъ зновъ починає його.

Лао-цзи зъявляєть ся бôльше утворникомъ теоретичнои системы китайскои теософіи; Конфуцій, повторяючи теоретичну систему свого вчителя, розвивъ бôльше практичну систему про моральнôсть и розумный порядокъ. Въ його книгахъ бачимо вповнѣ выроблене й закôнчене вченя про духôвъ чи геніѣвъ. По думцѣ Конфуція є въ свѣтѣ три величности: перша величнôсть, перша верховна сила є Небо; друга величнôсть, друга верховна сила є земля; третя величнôсть є людина, бо вона надарована розумомъ и розумностью. Але найвысча творча сила є Небо, се-бъ то сонце, мѣсяць та зорѣ зъ усѣмъ небеснымъ просторомъ. Небо є батько всѣхъ сущостей, владика свѣта, найзавершенѣйшій. Въ регулярному своєму руху, въ правильнôй течѣ Неба вôдбиваєть ся вѣчный, розумный порядокъ. Воно є законъ розуму и само до найвысчого ступѣня розумне; воно усьому въ свѣтѣ дає початокъ, жизнь, усѣхъ держить, усѣхъ годує и назирає за усѣма людьми, лю-

бить доброчинныхъ людей и карає злочинныхъ.

Силы Неба — то геніѣ чи духи. Окрôмъ самого Неба, сього найвысчого духа, є ще пять великихъ небесныхъ духôвъ. Усѣ зорѣ роздѣленй на чотири системы. Надъ кожною стоить великій небесный геній. По народнôй китайскôй вѣрѣ надъ сходомъ правує Драконъ, въ його власти етиръ и весна; на пôвночи правує Лицарь, котрому пôдвладня зима й вода; на заходѣ — Тигръ, котрый панує надъ осѣнью й воздухомъ; на пôвднѣ панує Червона Птиця, въ ѣѣ власти лѣто й огонь. Пятый геній — то геній землѣ. Окрôмъ того кожна зôрка є житло духа. Духôвъ и на земли багато и усѣ пять стихій*): и моря, й рѣки й озера, и горы, державы и кожна рѣчь маєсвого духа. Вони є и зъ верху и въ-низу, и на-право й на-лѣво — се цѣлый океанъ розумный. Всѣ духи невидимй й нечуємй; вони замкнутй въ сути рѣчей та сущостей, навѣть дрôбныхъ сущикôвъ, и не можуть вôддѣлитись вôдъ нихъ. Пôдъ вплывомъ сихъ духôвъ земля родить и розвиває усякй живй сущости та сущики й годує ихъ.

Очевидячки, що сй духи чи геніѣ є не бôльше, якъ жизньова сила кожного сотворѣня на небѣ й на земли: се нерозвитй, не обличченй й не обтѣленй, сутьнѣючй тôльки въ потенціи грецкй німфы, наяды, нереиды, Атины-Паллады, Геліосы, Діяны, Афродіты, Фавны и т. д. Конфуцій зве небо розумнымъ, най-

*) Въ Китайцѣвъ пять, а не чотири стихіи: вода, повѣтря, огонь, земля й дерево та металь.

высчимъ Розумомъ. Слово Дао Нѣмцѣ перекладають словомъ Vernunft. Але не можна сього Конфуцієвого слова „Розумъ“ розумѣти такъ, якъ розумѣли його грецкй філософы, якъ психічню, розумну силу, якъ найвысчу свѣтову творчу силу. Розумъ Неба въ Конфуція є не бôльше, якъ розумъ чи νοῦς Анаксаґора, одного зъ першихъ грецкихъ філософôвъ. Анаксаґоръ першій зъ найдавнѣйшихъ філософôвъ Греціи додумавъ ся до сього принціпа, постановивши його, якъ основу усього свѣта, замѣсть Фалесовои воды, Гераклітового огню, Демокритовыхъ атомôвъ и числа Питаґорейцѣвъ. Але й сей Анаксаґорôвъ Розумъ усього свѣта, усѣхъ сотворѣнь не є ще психічна, интеллектуальна творча сила бога, а вона є бôльше фізична, динамічна сила. Такъ сю найвысчу силу свѣта розумѣє й Конфуцій. Ся розумнôсть Неба въ Конфуція є тôльки регулярнôсть, порядокъ небесного руху й небеснои течѣѣ свѣтилъ. Далѣ сього принціпа про розумъ китайска філософія и не пôшла. Розумнôсть въ натурѣ въ ихъ вченяхъ — се не бôльше, якъ добрый порядокъ та регулярнôсть: сила чисто динамічна, а не розумна.

Мѣжь небомъ та землею стоить третя величнôсть: людина. Одинъ чоловѣкъ зъ усѣхъ сотворѣнь дôставъ свѣтоносный елементъ — розумъ. Сама розумнôсть неба выявляєть ся выразно тôльки въ чоловѣкови або лучче въ народѣ, такъ що небо чує тôльки ушима народа и выявляє свою волю дѣями и вчинками людей; тымъ то чоловѣкъ чи народъ, якъ саме благородне въ свѣтѣ, одинъ може знати й

постерегати вдачу животинныхъ и ростинныхъ сущостей и симъ може помагати небу й земли въ зберeганю й розвитку сущостей. Небо дало тôльки чоловѣкови свѣтоносный елементъ розуму и черезъ те найперша воля неба въ тому, щобъ чоловѣкъ розвивавъ сей свѣтоносный елементъ. Сей розвитокъ розуму — каже Конфуцій — стоить на тому, щобъ чоловѣкъ становивъ його правиломъ моральнои дѣяльности.

Якъ бачимо, Конфуцій, якъ и усѣ китайскѝ теософы и вченѝ, поминувъ розвитокъ самого розуму, якъ психічнои силы, якъ правдиве джерело розвитку науки й широкои критики, чого не поминули давнѝ грецкѝ фiлософы — Сократъ, Платонъ, Арістотель. Конфуцій звѣвъ розумовый розвитокъ на волю, на моральне завершенство та полѣпшеня моралѣ. Яке-жь се завершенство розуму въ моралѣ, въ дѣяльности? Таке, що збуренѝ духовѝ страсти чоловѣка повиннѝ пôдгорнутись, пôддатись пôдъ свѣтоносный елементъ розуму и покоритись йому такъ, щобъ въ душѣ выйшла повна гармонія, середина. Перевага розуму надъ страстями, вдержуваня ихъ въ потрѣбныхъ граняцяхъ по-серединѣ и буде придбанямъ морального завершенства й святости.

Сю моральну середину чи гармонію чоловѣкъ черезъ свôй розумъ повиненъ утворяти и въ сѣмьѣ, и въ суспôльности, и въ державѣ. Въ сѣмьѣ дѣти повиннѝ покорятись батькови, жѣнка — чоловѣкови, менчѝ браты — старшимъ. Въ державѣ пôдданѝ повиннѝ покорятись императорови, якъ сынови Неба, низчѝ урядники — высчимъ, слуги — хозяинамъ. За

те-жь императоръ повиненъ бути добрымъ батькомъ для пѣдданыхъ. Въ суспѣльствѣ „кожный повиненъ любити ближнього, якъ самого себе, и не чинити другимъ того, чого кожный не бажае, щобъ йому чинили другѣ“.

Якъ бачимо, розумовый розвитокъ въ Китайцѣвъ повернуто на одну мораль. Въ полѣпшеню морального розвитку не показано высчого идеала, а скрѣзь бачимо середину, гармонію, спокѣй, помѣрнѣсть, скрѣзь примѣтна якась механічна, нѣбы обрядова, бѣльше житьова моральнѣсть. За добре житя, за моральнѣсть высча душа чоловѣка [въ чоловѣка двѣ душѣ по вченю Конфуція] по смерти стае геніемъ чи духомъ высчимъ [шень] и переходить на небо до высчихъ духѣвъ, а низча душа прилучаѣть ся до духѣвъ земныхъ. Щобъ змѣцнити й упорядкувати сю моральну систему въ житю суспѣльности, Конфуцій звѣвъ мораль на обрядность, закувавъ ѣѣ въ нерушимѣ формы, якъ воно дѣялось и въ инчихъ народѣвъ, — въ давныхъ Єврейвъ, въ Візантійскому періодѣ, — вѣнъ выдавъ „Книгу церемоній“, звѣсныхъ 3000 китайскихъ церемоній та обрядѣвъ та 300 усякихъ правилъ та поклонѣвъ, въ котрѣй обформованѣ усѣ вѣдносины въ сѣмьѣ: чоловѣка до жѣнки, жѣнки до чоловѣка, батька до дѣтей, дѣтей до батька, въ державѣ императора до пѣдданыхъ, урядникѣвъ низчихъ до урядникѣвъ высчихъ, приказчикѣвъ до вупцѣвъ, слугъ до хозяинѣвъ; показана уся релігійна обрядовѣсть: якѣ жертвы приносити духамъ и якъ ихъ приносити, обряды вѣнчаня, похорону, прийманя гостей, входу

до двору богдихана, форма одежи... Ся „Книга церемоній“ стала ся своимъ візантизмомъ для Китая, закувавши його на цѣлѝ вѣки въ формы обрядовои моралѣ, и не знайшла ся й не утворила ся така розумова філософія, щобъ породила такѝ смѣливѝ критичнѝ погляды, котрѝ мали-бъ силу розбити тѝ формальнѝ пута въ Китаю. Китайска культура такъ и закоцѣнѣла въ тыхъ формахъ, хочь вона по своихъ основахъ була зъ-початку дуже погоджаюча для широкого розвитку культуры.

Якъ бачимо, китайска культура заснувалась на політеизмѣ. Релігія Китая — се натуралізмъ, боготворѣня натуры, але натуры абстрактованои, обзагальнянои, зведенои въ одинъ загалъ Неба, якъ найвысчои божои силы, якъ бога. Може недостача творчои фантазіи въ Китайцѣвъ не дала имъ змоги й силы роздѣлити нарѣзно силы натуры, пообличчувати ихъ въ пышнѝ антропоморфічнѝ образы, такѝ, якъ образы грецкихъ Дѣвъ, Геръ, Афродітъ и инчихъ, якѝ утворила багата й роскѣшна фантазія давныхъ Грекѣвъ. Геніѣ и духи Неба та землѣ въ Китайцѣвъ не мають нѣякого обличчя, неоформованѝ, необличченѝ, невидимѝ й нечуйнѝ, якъ невидима жизньова сила натуры. Але все-таки сей натуралістичный політеизмъ чи натуральна релігія була дуже погоджаюча для китайскои культуры.

Въ Китаю зъ давныхъ-давенъ релігія не взяла переваги надъ свѣтскимъ елементомъ. Релігія въ Китаю такъ, сказати бъ, нечуйна й невидима, якъ и китайскѝ геніѣ та духи; вона не грала великои ролѣ въ формованю

ихъ культуры, въ ихъ житю, не задавила свѣтского елементу, житьового, природного, и давала йому простôръ для розвитку. Релігія тутъ неначе сама була поглинута свѣтскимъ житьовымъ елементомъ. Въ Китаю навѣть нѣколи не було окремнои верствы жрецѣвъ. Императоры самî приносили жертвы, не въ храмѣ, а на дворѣ пôдъ небомъ; приносили жертвы и урядники та заможнî люде.*) Ще въ найдавнѣйшôй китайскôй книзѣ Конфуцієвôй „Ші цзінъ“ чи книзѣ стихотворôвъ, пѣсень, одъ та релігійныхъ гимнôвъ, — въ гимнахъ говорить ся, що жертвы приносили царѣ та багатî, заможнî люде пôсля жнивъ та збору винограду, наробивши для жертвъ чистого вина, приносили волы, приносили рисъ, пшеницю та вино. При жертвахъ частували, годували гостей и навѣть випивались. Жертвы приносили не тôльки Небу и геніямъ, але навѣть духамъ предкôвъ. Пôсля Конфуція, якъ вже зовсѣмъ сформувалось конфуціянство, право приносити жертвы взявъ на себе китайскій рядъ. Пôдданымъ дано тôльки право робити „возливаня“ на могилахъ предкôвъ.

Пôсля того, якъ конфуціянство змôцнилось и взнано урядовою релігією, урядовою системою, почавъ розповсюднюватись буддизмъ, котрый зайшовъ зъ Индіи. Буддизмъ прийнявъ ся въ Китаю швидко й легко; йому мало протививъ ся народъ и вôнъ якось примѣшавъ ся до давнои релігіи або мирно й зливъ ся

*) „Постепенное развитіе древн. филос. ученій и языч. вѣрованій“ Ор. Новицкаго. I. ст. 83.

зъ нею безъ усякого потрясу, безъ проливаня крови, безъ усякихъ испанскихъ єзуитскихъ авто-да-фе. Буддизмъ розповсюднивъ ся въ Китаю швидко, якъ высча релігія, зъ высчою за Конфуціянску моралью. На олтаряхъ Будды скрбзь лежить буддійска книга Сатдарма Пундаріка, якъ у насъ Євангеліе. Се книга высчои моралѣ, въ котрбй говорить ся про любовь та милосердя бога, про його промыслъ, про выслухуваня богомъ теплои молитвы кожного. Ся высча мораль буддизма мала для Китая вартбсть высчои реформы релігіи, вартбсть нашого христіянства. Буддизмъ, сказати-бъ, наддавъ житя й любови китайскому богови Дао, сбй неговорячбй динамічнбй силѣ неба й землѣ, оживотворивъ його, зробивши його сущостью розумнѣйшою й прихильнѣйшою до людскои долѣ. Буддизмъ, перемѣшавшись зъ давною релігіею Китая, вкрывъ Китай манастирями, храмами, але не внѣсъ въ Китай звѣсного индуского идеала факирства чи аскетизма. Китайска вдача, нездатна до идеалбвъ, взяла перевагу, та й китайска мораль по своѣй натурѣ не здатна до якихъ-небудь идеалбвъ та жертвъ, а тымъ ббльше аскетичныхъ. Китайскй жрецѣ чи бонзы при храмахъ — то не каста духовна; бонзы — просто урядники, сыны Неба, котрй повиннй вбдбувати свою офіціяльну службу въ роли жрецѣвъ. Въ Китаю такъ перемѣшаный елементъ релігійный зъ свѣтскимъ, що китайскй вченй та філософы, якъ Лао-цзи, Конфуцій и сотнѣ инчихъ попали въ геніѣ [шень, сень], чи въ святй. Въ ихъ ймення ставлять храмы, идолбвъ на олтаряхъ, молять ся до

нихъ и приносять имъ жертвы. Въ І-ому вѣку до Христового рождва Чжан-дао-лінъ зробивъ зъ філософіи Лао-цзи релігію, а самого Лао-цзи взнавъ за бога, що нѣбы Дао втѣливъ ся въ Лао цзи для просвѣты людского племя. Мы знаємо, що тôльки за Великои французскои революціи 1789 р., коли за бога прийняли розумъ, коли Пантеонъ бувъ перероблены на храмъ Розуму. Французы внесли въ календарь святыхъ сього розуму вченыхъ та філософôвъ и самого навѣть Конфуція! Въ Китаю и въ одному тôльки Китаю въ школы заведеный катехизисъ Конфуція, хочь якъ релігійный, але вôнъ и справдѣ є горожанскій: въ ньому майже нѣчого не говорить ся про релігію, а тôльки про мораль та усякй обовязки й повинности. Про генієвъ та духôвъ тôльки тамъ подекуды згадуєть ся. Самого Конфуція взнано святымъ чи духомъ [шень].

А тымчасомъ зъ нашого погляду Конфуцій бувъ зовсѣмъ навѣть не духовною особою. Се бувъ просто вченый мужь, котрый, якъ думають китайскй вченй, першій взявши вôдъ адміністраціи та зъ архівôвъ китайскій, майже гіероґліфічный алфавитъ, трохи спростивъ його, приспособивъ до письма, звѣвши його на 6.000 значкôвъ; вôнъ першій завѣвъ въ Китаю школу, зъ котрои выйшло 3.000 ученикôвъ. и написавъ найдавнѣйшй въ Китаю книги: „Ші-цзінь“ чи книгу релігійныхъ гимнôвъ и народныхъ пѣсень, „Чунь-цю“, першу и найдавнѣйшу лѣтопись Китая, „Лунь-юй“, книгу моралѣ, чи моральнй розмовы, и „Шуцзінъ“, книгу исторіи Китая, хочь книга исто-

ріи „Шу-цзінъ“, якъ доказують теперь, не належить до Конфуція а зъявилась пôсля нього. Конфуцій бувъ просто вченый мужь, перший лѣтописець и збирачь пѣсень та гимнôвъ, и сего историка та збирача пѣсень шанують въ Китаю, якъ святого. Въ самôй книзѣ пѣсень „Ші-цзінъ“, сьому Святому Письмѣ Китайцѣвъ, змѣшанѝ до-купы звычайнѝ народнѝ лірични пѣснѣ про любощѣ зъ релігійными гимнами до духôвъ, що спѣвались въ храмахъ при принесеню жертвъ. Сього змѣшуваня до купы народныхъ пѣсень про любощѣ, лірычныхъ поетычныхъ творôвъ зъ релігійными молитвами до бога та до духôвъ, мы теперь нѣякъ навѣть не зрозумѣємо, таке воно здаѣть ся намъ чудне. И въ христіянъ и въ магометанъ сѝ два елементы въ літературѣ: свѣтскій та релігійный поставляни нарôзно въ двѣ групы и нѣколи не змѣшують ся до купы, якъ вода та олива. Вони навѣть були ворожѝ мѣжь собою въ візантійскій періодъ. Въ Китаю, де культура заснована на натуралізмѣ та політеизмѣ, сього зовсѣмъ не примѣтно. Въ Китаю є храмы, де стоять престолы на престолахъ, стоять идолы чи статуѣ Будды, Конфуція, навѣть є храмы китайского Пріяпа, де молять ся тѣ, котрѝ не мають дѣтей; въ Китаю є бонзы чи жрецѣ, що вôдправляють въ храмахъ службу богови, сидячи двома рядами передъ престоломъ и граючи на чудныхъ музычныхъ инструментахъ. Передъ идолами ставлять приносины: рисъ, пшеницю и усяке зерно въ чашечкахъ. Все въ Китайцѣвъ є, щó дотыкаѣть ся до релігіи, але сама релігія якась ледви

постерегаємa, якась свѣтска, не духовна, и бо́льше формальна, обрядна. Идеалами релігіи та моралѣ служать не духи та генія, а вченѝ й благочестивѝ моралісты та предки. Кожна заможнѣйша сѣмья въ Китаю маѣ своѐ кладовище, де ставить ся капличка, въ котро́й лежать записы про предко́въ фамілій, чи ихъ біографій. Въ тыхъ записахъ записано про доброчинки й добродѣяня деякихъ предко́въ; записано, котрый бувъ добрый господарь и якъ во́нъ провадивъ господарство, и якъ добре выховавъ сѣмью. Разъ въ мѣсяць цѣла фамілія збираѣть ся въ ту капличку и батько читаѐ тѝ біографіи, якъ у насъ читають житія святыхъ, для наслѣдуваня й навченя. Релігія не граѐ ролѣ въ державѣ, въ школѣ, въ науцѣ, не маѐ великого вплыву на суспо́льство, вплыву на напрямокъ розвитку літературы въ звѣсному тонѣ. Політеизмъ та релігійный натуралізмъ китайскои релігіи маѐ характеръ дуже погоджаючій для широкого й вольного розвитку культуры и въ сьому дуже схожій на давный культурный ѐллинізмъ, котрого культура була такъ само заснована на грунтѣ натуралістичного політеизму.

Слѣдкомъ за релігіѐю въ исторіи найдавнѣйшихъ людскихъ культуръ заразъ иде поезія та мораль. Такъ було и въ Китаю. Найдавнѣйша книга въ Китаю, — якъ мы вже сказали, — се „Ші-цзінъ“, книга пѣсень та гимно́въ. Книга „Ші-цзінъ“ не написана, а то́льки зо́брана й выдана Конфуціѐмъ, котрый зо́бравъ усякѝ пѣснѣ, оды та гимны [якъ думають въ Китаю, три тысячѣ; зъ сихъ трьохъ

тысячь вонъ выбравъ триста пѣсень, де що повыкидавъ, де-що попереробловавъ], впорядкувавъ ихъ и може деякѣ выправивъ. Книга роздѣляється ся на чотири роздѣлы: въ першому роздѣлѣ знаходять ся народнѣ пѣснѣ, въ другому й третьому малѣ та великѣ оды, въ четвертому релігійнѣ гимны. Усѣ китайскѣ вченѣ однаково думають, що сѣ пѣснѣ та гимны Конфуцій зобравъ въ удѣлѣ Лу, звідкіль вонъ бувъ родомъ, та въ царствѣ Шанъ, звідкіль родомъ були його предки. Решту гимновъ Конфуцій доставъ при дворѣ китайскихъ богдихановъ зъ династіи Чжоу. Ся книга „Ші-цзінъ“ дуже поважається въ Китаю, якъ Святе Письмо: на ѣѣ авторітетъ стыкають ся вченѣ й благочестивѣ въ тезісахъ моралѣ, въ моральныхъ відносинахъ до сѣмьѣ, до урядового свѣта, суспільства, релігіи, духовъ, бога, якъ на найдавнѣйшій и черезъ те священый авторітетъ; вѣршѣ зъ сіеи книги пошли въ народъ, якъ приказки й мудрѣ поговорки. Ся книга, якъ зборникъ побутовыхъ и релігійныхъ пѣсень, та ще й народныхъ, зборникъ самый давный и першій въ свѣтѣ, що склався може за 1000 роковъ до Христ. роздва, и самъ по собѣ для кожного мае велику цѣкавість.

Въ першому выдѣлѣ народнѣ пѣснѣ мають характеръ безперечно народній: вони картиннѣ, часомъ темнѣ для зрозумѣня; вѣршѣ въ короткихъ фразахъ, граматично не гараздъ розвитыхъ. Мѣжь вѣршами звязокъ якійсь далекій, до котрого потрѣбувались коментарѣ. Багато є сихъ пѣсень дуже наивныхъ и поэ-

тичныхъ. Є тутъ пѣснѣ весѣльнѝ, пѣснѣ про коханя, пѣснѣ жѣночѝй й чоловѣчѝй, пѣснѣ економічнѝ й хозяйскѝ та хлѣборобскѝ. Тутъ є й пѣснѣ дѣвчины, котра бажає выйти скорѣйше за-мѫжь, пѣснѣ закоханого парубка, причарованого милою, ѣѣ красою. Є тутъ пѣснѣ жалѫбнѝ, пѣснѣ покинутои чоловѣкомъ жѣнки; є пѣснѣ про довгу розлуку, що дуже часто траплялась въ тѝ часы частыхъ вѫйнъ мѣжь удѣловыми князями та походѫвъ. Є ще тутъ пѣснѣ урядницкѝ, котрѝ наврядъ чи й є де въ инчихъ народѫвъ. Въ сихъ пѣсняхъ замѣсць героѣвъ та войовникѫвъ выхваляють ся ревнѝ урядники, царскѝ слуги та послы, выхваляють ся й ревнѝ воєводы чи губернаторы. Урядники жалѣють ся на множество роботы въ дворцяхъ царя, сумують, що имъ часто доводить ся кидати на довгій часъ сѣмью й хату и розъѣзджати по усякихъ краяхъ. Урядницкихъ пѣсень найбѫльше въ выдѣлѣ, де зѫбранѝ усякѝ оды.

Огъ зразокъ пѣсень, въ якихъ епічныхъ формахъ та фарбахъ обмальовуєть ся краса китайскои дѣвчины-красунѣ :

Руки, якъ бѣлый паростокъ,
Шкура, якъ захоловшій смалець,
Шия, якъ у червяка Цю-Ці,
Зубы, якъ гарбузове насѣня,
Голова, мовь у жука,
Бровы, якъ у метелика,
Принадный осмѣхъ на устахъ !
Чорнѝ чоловѣчки пышныхъ очей ясно
выступають на бѣлкахъ.
Дарувала менѣ айву-яблуко

Я оддячивъ яшмою, —
Не подякувавъ,
А щобъ на вѣки бути въ приятельствѣ.

*

Твои ясни̂ очи̂, гарни̂ бровы,
Блыскучи̂ виски!
И справдѣ така людина —
Красуня царства!
Про кого думати?
Про красуню Мен-Цзянъ.
Закликала мене въ шовковичный гай,
Запросила на верхъ терема,
Проводила мене на рѣчку Ці!

*

Прошу хлопця:
Не перелазь въ мо̂й огородъ,
Не ламай посаженого мною дерева!
Чи стала-бъ я жалѣти?
Бою ся: люде пустять славу!
Хлопця можна любити,
Але й людского поговору страшно.

Отъ зразокъ пѣсень жало̂бныхъ жѣноцкихъ:

Мужь поганый....
Городяне знають
Пѣснями натякають —
Во̂нъ не вважае...
Хто приворожывъ мого красуня?
Серденько-жь то якъ неспоко̂йне!

Въ урядницкихъ пѣсняхъ чи одахъ урядники жалѣють ся на свою важку службу то въ дворцяхъ царѣвъ, то въ далеко̂й дорозѣ по царству.

Серце рветь ся,
Коли розъѣзджаю по царству...

. . . . . .

Выйду на сю голу гору,
Дивлюсь: чи не вгляжу батенька.
Батенько каже: Охъ!
Мôй сынъ вôдбуваѥ службу,
Нѣ въ день нѣ въ ночи не спочиваѥ.
Охъ, коли-бъ вôнъ бувъ обережный,
Коли-бъ прийшовъ, не покинувъ.
Дивлюсь, чи не вгляжу матѣнки.
Матѣнка каже: Охъ!
Мôй сынъ вôдбуваѥ службу,
Нѣ въ день нѣ въ ночи не спочиваѥ.

*

Зъ непорушнымъ шиньономъ
И день и нôчь у царя.
Въ смушевому кожушку
Зъ боку на бôкъ перевалюючись,
Вертаѥть ся зъ дворця ѣсти.
Сторожке нôчне ходѣня,
День и нôчь у царя.
Доля и справдѣ неоднакова!*)

И пôсля такихъ жартовливыхъ пѣсеньокъ книги „Ші-цзінъ“, якъ на пр.: „Ой на горѣ кущѣ, на болотѣ ненюфаръ, не бачила красуня, побачила дурня“ — наступаѥ выдѣлъ релігійныхъ гимнôвъ, такî, на прикладъ, оды про бога, якъ отся VII-а ода, въ котрôй китайска найвысча сущôсть своими прикметами пригадуѥ ѥврейского Єгову, а сама ода нага-

*) „Всеобщая исторія литературы“ пôдъ ред. Корша. В. III. стор. 463—470.

дує псалмы, де выспѣвуєть ся величнôсть та гнѣвъ найвысчои божескои сущости:
Грôзный, страшный Шанді [богъ],
Поглядає въ-низъ зъ величнôстью,
Прозырає въ своєму зерцалѣ всѣ чотири кôнцѣ свѣта,
Вышукує способы для народа.
Небесный царь, розбираючи сѝ горы,
Давъ усьому призначеня.
Небесный царь сказавъ [цареви] Вень-ванови:
Нема порушеня моихъ законôвъ — и каятя не треба;
Небесный царь сказавъ Вень-ванови:
Ты принадивъ мене своєю свѣтлою вдачею!

. . . . . .

Вень-ванъ знаходить ся въ горѣ!
Ой, свѣтить вôнъ на небѣ!
Вень-ванъ то сходить на небо, то низходить на землю,
Знаходячись то по праву, то по лѣву руку бога.*)

Въ „Ші-цзінъ“ багато одъ та гимнôвъ, въ котрыхъ говорить ся про принесеня жертвъ царями, заможными людьми. Оды були зôбранѝ Конфуціємъ при дворахъ провінціи Лу та Чжау. Въ сихъ одахъ спѣваєть ся про царѣвъ, урядникôвъ, усякихъ послôвъ: є оды на привитаня послôвъ зъ инчихъ царствъ, якъ вони вступали до богдиханôвъ въ дворець. Є й такѝ оды, въ котрыхъ выхваляєть ся елементъ бюрократичный: въ нихъ выхваляєть ся пиль-

*) „Всеобщ. истор. литер.“ п. ред. Корша. В. IV, стор. 500

ный урядникъ, що скаче скокомъ, щобы сповнити приказъ свого начальника. Въ книзѣ „Ші-цзінъ“ є навѣть народній календарь, але такій темный, написаный въ такихъ короткихъ та неясныхъ высловахъ, що самі китайскі коментаторы и езовсѣмъ однаково його выясняють и розумѣють.

Ся книга пѣсень, та ще й народныхъ, мав й справдѣ велику вартість, якъ елементъ выховання, бо у всѣхъ народівъ стародавня поезія вкупѣ зъ исторіею служили для морального й патріотичного выховання. Въ сьому Китайцѣ спільні зъ давними Еллінами та Євреями: для першихъ Іліяда, для другихъ Біблія служили книгами для выховання, котре лягло въ основѣ сьогочаснои культуры Европы.

Дальші складові елементы культурного типа Китайцѣвъ, систематична мітологія, мітологічный епосъ, героичный епосъ, філософія не розвились въ Китаю. Тутъ мы бачимо пропустъ въ розвитку культурного типа, неповність культурности усѣхъ силъ людскои душѣ. Систематична мітологія та мітологичный епосъ и не могли проявитись въ Китайцѣвъ черезъ саму вроду й характеръ и саме сутя китайскихъ божествъ, абстрактныхъ, необформованыхъ, нездатныхъ по натурѣ до дѣяня усякихъ пригодъ. Нѣ китайскій Дао, нѣ геніѣ та духи неба й землѣ не мають генетивнои исторіи, не мають усякихъ цѣкавыхъ пригодъ въ своєму житю, нѣякому зъ смертныхъ нѣколи не показувались, не мають великого вплыву безпосередно на житя людины, не грають

тіви ролѣ, яку вѳдѳгравали въ Грекѳвъ боги Олимпа, въ Германцѣвъ боги Валгаллы. Коли Дао чує людскими ушима, бачить людскими очима, то якѣ могли бути пригоды въ його житю? Вѳнъ якась мертва сущѳсть, сутьнѣюча въ становищи спокою, а геніѣ, якъ жизньовѣ силы сущостей, навѣть не можуть сутьнѣти нарѳзно вѳдъ усякихъ елементѳвъ та сотворѣнь. Нема въ Китайцѣвъ и епічного героичного епоса. Въ Китаю були въ давнѣ часы вѳйны, коли ще Китай бувъ подробленый на удѣлы, але по своѣй вдачи Китайцѣ — народъ не хижій, мирный. Вони не люблять вѳйны и певно не становлять героизмъ за велику достойнѳсть та вартѳсть и тымъ ихъ фантазія не утворила идеалѳвъ людского героизму, якѣ утворили Греки въ Иліядѣ, Германцѣ въ Еддѣ, Фінны въ Калевалѣ. Китайцѣ своєю натурою бѳльше домонтарѣ, сидуны, народъ не загонистый, любивъ сидѣти въ себе вдома, не любивъ вештатись по свѣту, розкидати свои колонія въ чужихъ краяхъ, якъ любили се Єллины та Финикійцѣ, бо ихъ край просторый та широкій, и землѣ въ нихъ було доволѣ, йому не доводилось стыкати ся въ чужихъ краяхъ зъ инчими народами, вѳдвойовувати въ нихъ землѣ для колонізації, а черезъ те й не було героичныхъ пригодъ въ житю, вражаючихъ фантазію, нема й оповѣданя про такѣ цѣкавѣ пригоды, нема й героичного епоса.

Въ Китаю, якъ и въ инчихъ краяхъ далекои Азіи, не выникла й не розвилась філософія, якъ вона розвилась въ стародавнѳй Гре-

ціи. И тутъ мы бачимо пропустъ може черезъ саму натуру китайскои расы, нездатнои до умогляду, до умопозираня, до абстрактного мысленя, слабкои на умопостереганя высчихъ абстрактныхъ идей, чимъ бувъ такъ багато обдарованый духъ давныхъ Грекôвъ. Китайскî вченî та моралісты усѣ говорять про розумъ, розумнôсть. Конфуцій зве Небо Вѣчнымъ Розумомъ, котрый давъ и людямъ свѣтоносный елементъ розуму; каже, що перша повиннôсть людей — розвивати сей елементъ розуму, полѣпшувати и завершати його розвитокъ. Але сей розвитокъ розуму Конфуцій заразъ повернувъ на моральну стежку, на моральный розвитокъ, и говорить, що кожный чоловѣкъ повиненъ полѣпшувати свôй розвитокъ моральности самъ въ собѣ, въ сѣмьѣ, а потôмъ въ державѣ *). Самъ Конфуцій показавъ неохоту до выслѣду розрѣшеня высчихъ пытань Філософіи. Въ своѣй книзѣ „Лунь-юй“ вôнъ каже: „Ты ще не навчивъ ся жити, а вже хочешь знати про смерть!“ Вôнъ найменче вôдъ усього говорить про геніѣвъ та духôвъ, якъ взагалѣ й саме конфуціянство найменче говорить и про саму релігію, про бога, про будуще житя по смерти **). Китайскî вченî та моралісты поминули выслѣды психічнои натуры чоловѣка, суття, душѣ, поминули законы мысленя людского

*) „Постепенное развитіе философ. учен.“, Ор. Новицкаго, ч. 1. Друг. в., стор. 227.

**) „Исторія всеобщ. лит.“ п. ред. Корша. В. IV, стор. 499.

розуму. При багацтвѣ ихъ літературы въ нихъ зовсѣмъ нема логики, псіхологіи та правдивои філософіи, заснованои на чистыхъ законахъ розуму, а не на релігіи. Вони не додумались до самого сутьнього въ культурѣ, до законôвъ чистого людского розуму, котре могло-бъ допровадити ихъ до критичнього погляду и на релігію Дао, и на тыхъ химерныхъ духôвъ, и на ту „Книгу церемоній“, що закувала въ формы усе ихъ житя й не допускає ихъ до прогресу, до поступового руху, котра показала-бъ имъ новй стежки, дала-бъ новый, свѣжѣйшій напрямокъ розвитку и довела-бъ ихъ до науки, и найбôльше до наукъ природныхъ, до математики, якъ довела до сього въ Греціи експеріментальна філософія Арістотеля, що проклала стежку до широкихъ выслѣдôвъ въ наукахъ натуральныхъ и математичныхъ.

За те-жь не можна зрѣкати того, що въ Китаю розвилась філософія моралѣ; що й тамъ були філософы моралісты, и було ихъ багато, такъ багато, скôльки мы бачимо ихъ хиба въ однôй Англіи, сѣй сторонѣ житьового практицизма, схожои въ сьому напрямку зъ Китаємъ. И справдѣ одна Англія, сей край расы найбôльше практичнои, дала въ XVIII вѣцѣ такъ багато моралістôвъ. Локкъ зъ погляду своеи експеріментальнои філософіи доходивъ до выводôвъ моральныхъ, а Шафтсбері, Мендсвіль, Гютчісенъ, Фергюсенъ, Гартлі, Болінгброкъ, Честерфільдъ були моралісты філософы. Въ тому-жь XVIII вѣцѣ англійска драма въ творахъ Соутерна, Конгріва, Роу, Аддісона й инчихъ була морально-навчаюча.

Такій самый бувъ и морально-навчаючій романъ того часу въ творахъ Даніеля Дефо, Свіфта, Гольдсміта [„Векфільдскій священикъ“], Фільдінга, Річардсона и инчихъ. Въ Китаю майже усѣ філософы були моралісты, починаючи зъ Конфуція, а сихъ моралістôвъ тамъ було дуже багато.

Якъ мы вже сказали попереду, пôсля книги поезіи чи пѣсень „Ші-цзінъ“ та лѣтописи „Чунь-цю“, третя книга, найдавнѣйша въ Китаю, є Конфуціева книга моралѣ „Лунь-юй“. Китайскій вченій розказують, що „Лунь-юй“ повстала зъ тыхъ замѣтокъ чи записôвъ на бамбуковыхъ дощечкахъ [на 8 дюймôвъ довжины], на котрыхъ записували ученики Конфуція якъ його учительскій высловы такъ и выклады въ школѣ. Ученики Конфуція нѣбы то завсѣды носили сій дощечки при собѣ за пазухою. Сій записы є або загальній моральній правила, або вôдповѣди Конфуція на запытаня учениковъ и розбираня ихъ гадокъ та думокъ, а то часто въ книзѣ провадять ся и цѣлій розмовы про мораль мѣжь самыми учениками Конфуція.

Мы вже коротенько згадували про моральне вченя Конфуція, про його філософскій поглядъ на мораль. Моральна завершенôсть въ Конфуція — то є середина мѣжь розумомъ та страстями. Зъ одного боку въ чоловѣка стоить розумъ, якъ высчій даръ неба, Дао, а зъ другого — натуральній страсти, котрі тягнуть чоловѣка до землѣ, до переступаня нормальнои межѣ доброго дѣяня та добрыхъ вчинкôвъ. Вдержуваня черезъ силу розуму тыхъ

збуреныхъ страстей — є моральне завершеня чоловѣка, котре вонъ повиненъ розвивати и самъ въ собѣ, въ своѣй особости, и въ сѣмьѣ, и въ державѣ, держачи скрозь усе на серединѣ, се-бъ то въ гармонїи та въ доброму порядку. Се моральне пробуваня чоловѣка въ серединѣ є його призначеня и його найвысче благо. Якѣ-жь блага сполученѣ зъ симъ моральнымъ завершенямъ? яка нагорода за доброчинне житя по вченю Конфуція? Пять благъ сполучено зъ доброчинкомъ: довге житя, багацтво, спокой, любовь до самого доброчинку и щаслива смерть... И тодѣ тѣло чоловѣка пойде въ землю, а душа його зойде на небо и вона буде сутьнѣти на вѣки въ образѣ небесного якогось генїя.

Мы бачимо въ сѣй фїлософїи Конфуція вондсутность моральныхъ высчихъ идеалонъ и евдемонїзмъ. Нагорода за добро є просто таки користь, якъ н. пр. багацтво та спокойне житя, мабуть на прикладъ таке, що доброчинного чоловѣка не тягати-ме нѣхто по судахъ та на позвахъ.

Схоже зъ симъ моральне вченя мы знаходимо и въ англїйскихъ моралістонъ XVIII вѣку, н. пр. въ Фергюсона, Крістлі, и найбольше въ Гютчісона, та й у матеріялістонъ усякого сутѣнку, котрѣ зводили мораль на евдемонїзмъ, чи догодне житя въ свѣтѣ, а то таки просто на користь вондъ доброчинку якъ для себе такъ и для другихъ.

Такихъ фїлософонъ моралістонъ въ Китаю було багато. Мы запинимось ще на одному зъ нихъ, Мен-цзи, якъ дуже орігінальному

мыслѐникови. цѣкавому не для одного тôльки Китая. Въ Китаю, якъ державѣ дуже консервативнôй, Мен-цзи выдаѣть ся якъ великій прогресистъ и навѣть радикалъ. Його тонъ вченя рѣзкій, палкій, енергічный, нагадуе тонъ давныхъ пророкôвъ Юдеи. Мен-цзи живъ черезъ сто лѣтъ пôсля смерти Конфуція и бувъ ученикомъ Цзи-си, ученика Цзендъ-цзи, а сей останній бувъ ученикомъ Конфуція, якъ запевняють китайскй вченй. Д Васильевъ въ своѣй праци про китайску літературу думае, що Мен цзи живъ багато таки пôзнѣйше пôсля Конфуція, бо його можна читати безъ коментарѣвъ, такій языкъ въ його простый въ порôвнаню зъ языкомъ найдавнѣйшихъ утворôвъ Конфуція. Головнй пункты його філософскои моралѣ: о повставаню моралѣ зъ людскои натуры, о способахъ выховувати чоловѣка морально и о неморальности урядникôвъ, багатирѣвъ, князѣвъ та царѣвъ, котрй пригноблювали простый нарôдъ.

Въ своѣй філософіи Мен цзи выступае зъ полемікою проти гадки декотрыхъ вченыхъ моралістôвъ сучасныхъ зъ нимъ, якъ на прикладъ Гао-цзи. Гао-цзи проводивъ таку думку про повставаня моралѣ зъ людскои натуры, що натура чоловѣка зъ-роду нѣ добра нѣ зла, що натуру можна зробити и доброю и злою, що людска натура вôдносно моральности схожа на вербу, зъ котрои роблять миски: такъ само и зъ натуры людины добувають гуманнôсть та правдивôсть. Въ сѣмъ поглядѣ мы неначе чуемо думку англійского філософа XVIII вѣку, Локка, котрый потôмъ, бôльше

якъ черезъ 2000 лѣтъ, выявивъ таку саму думку, що моральнѣсть не природжена въ чоловѣка, якъ нѣчого нема въ людскѣй души природженого; моральнѣсть въ чоловѣка є елементъ придбаный въ житю вѣдъ знадвѣрнихъ житьовыхъ впечатковъ та знадвѣрнього досвѣду. Сіви думки держалось багато моралістовъ англійскихъ. Сю думку наслѣдувавъ и знаменитый Вольтеръ, котрый говоривъ, що моральнѣсть не природжена въ людей, що нема властиво нѣ абсолютного добра, нѣ зла, бо що на свѣтѣ въ одного народа вважаѣть ся за добро, — въ другого те-жь саме вважаѣть ся за зло.

Мен-цзи держить ся тіви думки, що людска натура маѣ зъ роду потягъ до гуманности й правдивости, коли чоловѣкъ вчиняѣ зло, робить злочинки, то се не зъ причины його матеріялу. Всѣ люде зъ роду, каже вѣнъ, надараванѣ спѣвчутямъ, соромомъ, пошануванямъ, гуманностью, правдивостью, звычайностью та розумомъ: се все не прийшло до насъ зънадвору, а воно въ насъ самыхъ. Инакшѣсть буваѣ вѣдъ того, що люде не можуть покористуватись часомъ своимъ матеріяломъ. Народъ въ урожайный годъ буваѣ моральнѣйшій, добрый, а въ неурожайный буваѣ лихій, неморальный. Зъ сього нѣякъ не годить ся выводити, що Небо поклало неоднаковѣсть въ натурѣ чоловѣка. Зъ ячменю все вродить ячмѣнь, хочь часомъ выходить неоднаковый чи вѣдъ грунту, чи погоды, чи догляду. Коли въ людей смакъ, слухъ, зрѣня однаковѣ, не вже жь серце въ нихъ неоднакове? Ще Лун-

цзи [давній Філософъ] казавъ: коли хто робить черевикъ, хочь и безъ мѣрки, все таки зробить черевикъ, а не кошикъ...

Сей поглядъ Мен-цзи на природженість въ людей идеи добра та правдивости дуже схожій зъ поглядомъ лорда Шафтсбері, англійского мораліста XVIII вѣку, котрый доказуввъ, що идея добра й доброи моралѣ природжена въ людей, якъ идея высчои красы.

Выходячи зъ свого принціпа моралѣ, якъ вкладенои зъ-роду въ людску натуру, Мен-цзи доходить до тіеи мысли, що всѣ люде однаковѣ й рѣвнѣ, що скрѣзь повинна бути братерска любовь, вѣнъ выступае ревнымъ оступникомъ за народъ и оборонцемъ права народа проти усякихъ правителѣвъ, удѣловыхъ князѣвъ та, якъ можна думати, губернаторѣвъ, а потѣмъ и самыхъ царѣвъ, выступае зъ ревностью, зъ запаломъ давнихъ пророкѣвъ Єрусалима. Всѣ люде рѣвнѣ, тѣльки вони роздѣляють мѣжь собою усяку працю, тѣльки зайнятя ихъ не однаковѣ, вѣдъ того выходять люде великѣ й малѣ. Правителѣ й царѣ не шануют народа, пригнобляють його, загадують робити на себе, самѣ живуть въ великѣй роскоши та въ догодѣ и навѣть обдирають народъ на свою користь, — каже Мен-цзи. „Коли въ панѣвъ на кухни соковитѣ мяса, на стайнѣ сытѣ конѣ, а народъ маѣ нужденный вѣдъ голоду видъ, а на поляхъ валяють ся трупы людей, пропавшихъ вѣдъ голоду — хиба се не все одно, що стати въ-купѣ зъ дикими звѣрами на поѣданя людей? Коли звѣры поѣдають одинъ другого, то й то гидко

людямъ дивитись; коли-жь правитель, якъ батько народа, сполучаєть ся зъ звѣрами для пожираня людей, — якъ же на нього вважати якъ на батька народа?... Въ правителя грають музики; въ народѣ, почувши гукъ дзвониковъ та барабановъ, тоны флейтъ та дудокъ, говорять одинъ до другихъ, хитаючи слабою головою та насупивши бровы: „Якъ нашь начальникъ любить музики! А на во-що вонъ довѣвъ насъ до такои бѣды? Батько не бачить ся зъ сыномъ, браты, жѣнки, дѣти розкиданы, розлученыи... Коли не знати бережности до того, що собакъ та свиней будуть годувати такою стравою, яку вживае чоловѣкъ; коли не пускати хлѣбъ зъ коморъ тодѣ, якъ трупы водъ голоду будуть валятись по дорогахъ, — хиба-жь се не все одно, що, заколовши чоловѣка, сказати: Се не я [заколовъ] а оружя! Теперѣшнѣ князѣ беруть усе въ народа, якъ розбишаки!“

Мы не можемо не зауважити, що сей тонъ Мен цзи проти панôвъ, правителѣвъ дуже пригадуе рѣзкій та правдивый тонъ нарѣканя та докору нашого Іоанна Вишеньского, котрый такъ само докорявъ польскимъ та й нашимъ покатоличенымъ панамъ XVII вѣку за пригнобленя простого народа, за те, що паны водять навѣть своихъ слугъ въ шовкахъ та саетахъ, а зъ мужикôвъ здирають останню свиту; що въ панôвъ скринѣ трѣщать вôдъ талярôвъ, а мужики вôдъ голоду пухнуть.

„Теперь, каже Мен цзи, правителѣ люблять вбивати народъ, а тымчасомъ народъ всього дорожче, пôсля нього стоять духи зе-

млѣ [ше-цзі], а вже ажь потôмъ царь...“ Такимъ самымъ рѣзкимъ тономъ Мен цзи говорить и про удѣловыхъ князѣвъ та й самыхъ царѣвъ. „Дорогоцѣнностей въ царя три: земля, народъ и праворядъ. Є податѣ полотномъ та шовкомъ, є подать хлѣбомъ, є подать натуральною повинностью. Царь, вымагаючи одну, вôдкладає двѣ другî; коли-жь вôнъ вымагає двѣ разомъ, то будуть пропащî вôдъ голоду, а разомъ при всѣхъ трьохъ батько розлучаєть ся зъ сыномъ. Народъ дорожче вôдъ усього... Добре правуваня не такъ принаджує народъ, якъ добра просвѣта... Добрый праворядъ наводить на народъ тôльки страхъ, а добру просвѣту народъ любить... Теперь усѣ правителѣ люблять вбивати народъ... Древнî царѣ, помыляючись, поправлялись,— теперѣшнî уперто стоять въ своихъ помылкахъ... та ще й выгадують для себе оправданя!“

Разъ Мен-цзи сказавъ Сюань-вану [цареви]: „Якъ бы хто небудь зъ урядникôвъ, доручивши свою жѣнку й дѣтей другому, поѣхавъ вандрувати, а вернувшись, знайшовъ ихъ голодными й холодными, — що имъ робити?“ Царь вôдказавъ: Покинути! — „Коли начальникъ урядникôвъ не справить ся зъ ними — що робити?“ Прогнати [начальника]! „А коли буває въ царствѣ не впорядковано?“ Царь глянувъ на-право й на-лѣво и завѣвъ розмову про щось инче...

Сюань-гунъ разъ пытавъ Мен-цзи про те, якій повиненъ бути першій міністеръ. Мен цзи пытає: „Ты про якого міністра пытаєшь? Про того, щó веде свôй родовôдъ вôдъ твоихъ

значныхъ родичѣвъ, чи вôдъ сторонньои побôчнои фамíлiи? Коли царь черезъ мѣру провинить ся, то родичь мíнiстръ його всовѣщує, а коли царь не слухає неодноразныхъ вговорювань, то скидає його зъ престола... Якъ мíнiстръ — не родичь, то самъ оступаєть ся. Коли царь вважає на своихъ вельможь, якъ на свои руки та ноги, то й вельможѣ будуть вважати на нього, якъ на своє черево та серце; а коли вôнъ буде вважати на нихъ, якъ на собакъ та коней, якъ на грунтъ та траву, — то й вельможѣ будуть вважати на нього, якъ на розбôйника.“

Такъ говорить Мен-цзи, той самый, що говорить въ другому мѣсци своєи книги: „Безъ царя та батька значить ся бути птицею та звѣремъ.“

Такимъ рѣзкимъ тономъ Мен-цзи говорить и про бюрократôвъ та урядникôвъ: „Теперь тî служащî въ царя, котрî говорять, що вони розширять царство свого царя и сповнять скарбъ, вважають ся довѣрными мíнiстрами, а въ давню давнину ихъ звали народными розбишаками... Тî, котрî говорять, що вони можуть добути спôлникôвъ своєму цареви для выграня побѣдъ, теперь вважають ся чесными мíнiстрами, а въ давнину ихъ звали народными розбôйниками... Той, хто каже: я здатный розставити вôйско, здатный воювати, — той найбôльшій переступникъ; коли царь любить гуманнôсть — то не може мати ворогôвъ въ свѣтѣ.“

Мен-цзи дуже поважає чинъ вченого мужа й ставить його трохи не въ-рôвнѣ зъ царемъ: „Му-гунъ [богдиханъ] часто бачивъ ся

зъ Цзи-си [вченымъ], але обидивъ ся, якъ той спытавъ його, чи можливе приятельство царя зъ своимъ пôдданымъ? Цзи-си — каже Менцзи — мавъ право завдати таке пытаня: „По чину ты — царь, а я — пôдданый; якъ же менѣ осмѣлитись дружити ся зъ царемъ? По достойности жь ты повиненъ служити менѣ; якъ же ты можешь дружитись зô мною?...“ *)

Якъ бачимо, сей моралістъ Філософъ наговоривъ въ своѣй книзѣ багато такого, чого не тôльки цензура въ Россіи, але й де инде нѣякъ не пустила-бъ въ свѣтъ, а самого автора заслала-бъ туды, де козамъ роги правлять. Въ Китаю, въ сьому нѣбы страшенно консервативному царствѣ, выйшло зовсѣмъ инакше. Книга Мен цзи заведена въ китайскѣ школы, якъ шкôльна книжка, на-рôвнѣ зъ Конфуцієвою книгою чи катихизисомъ „Да-сьо“, котрый є частина книги моралѣ „Лі-цзі“, припущена якъ предметъ на испытахъ на дипломъ вченои степенѣ. Богдиханъ Шень цзунъ давъ Мен-цзи доживотній титулъ князя Цзоу, а потôмъ пошанували його въ храмѣ Конфуція на-рôвнѣ зъ святымъ Янь-цзи, а за Вень-цзуна його признали рôвнымъ зъ самымъ Конфуціємъ, се-бъ то канонізували його, якъ святого. И справдѣ китайска культура дуже вже оригінальна!

Ся книга Мен-цзи заведена въ школы и разомъ зъ Конфуцієвымъ катехизисомъ перша даєть ся въ руки школярямъ, якъ офіціяльно

*) „Всеобщ. исторія литер.“ п. ред. В. Корша. В. IV, ст. 520—530.

взнана; але се въ Китаю не дивна рѣчь, бо конфуціянство ще попередъ Мен-цзи взяло на себе завданя: морально выховувати народъ и навѣть самого богдихана и увесь праворядъ, такъ якъ богдиханъ и його урядники повинни жь мати й знати свои обовязки. Въ Конфуцієвому катехизисѣ мы знаходимо таке мѣсце: „Починаючи вôдъ императора и до простои людины усѣ повинни въ просвѣтности себе покладати грунтъ. Коли царь шануе старыхъ людей, то й народъ пôдвысшить ся до шануваня батькôвъ та матерей... Того, чого не любишь, щобъ тобѣ робили высчй, самъ того не роби низчимъ. Тôльки чоловѣколюбный царь може й маѳ право засылати людей на выгнаня.“ *)

Само по собѣ, що Мен-цзи тôльки багато рѣзкѣйшимъ и выразнѣйшимъ тономъ высловивъ тенденціи Конфуція. Одначе знайшовъ ся одинъ богдиханъ, котрый спротививъ ся фiлософiи Мен цзи. То бувъ Хун-ву, щó выйшовъ зъ манастирскихъ послушникôвъ. Познайомившись зъ книгою Мен цзи вже тодѣ, якъ сѣвъ на престолѣ, вôнъ збуривъ ся, розгнѣвавъ ся и звелѣвъ выкинути ѣѣ зъ шкôлъ. Але всѣ вченй спротивились такôй обидѣ своѐму вчителеви, котрого вони шанували, якъ святого. Почали ся протесты, трохи не бунты. Вченй полѣзли въ дворець богдихана. Розлютуваный императоръ, не хотѣвшій нѣчого й слухати, звелѣвъ дворовôй сторожи стрѣляти на кож-

*) „Всеобщ. исторія літер.“ п. ред. В. Корша Вип. IV., ст. 506.

ного, хто тôльки прийде зъ протестомъ. Але й се не налякало вченыхъ; були навѣть впавшй жертвы. Въ кôнци всього приѣхавъ самъ мінїстръ до дворовои брамы зъ протестомъ и привѣзъ собѣ готову домовину, щобъ лягти въ неи, якъ його сторожа вбѣ. Хун-ву мусѣвъ взяти назадъ свôй приказъ про вынятокъ зъ шкôльного курса книги Мен-цзи.

Разомъ зъ розвиткомъ поезіи та фїлософіи въ народôвъ, почавшихъ самостôйну культурнôсть, звычайно розвиваѣть ся высчій за релігіею ступѣнь: поезія лірична, драма, а потôмъ поема або повѣсть.

И въ Китаю розвилась драма, якъ розвила ся вона и въ давныхъ Грекôвъ. Тôльки въ Єллинôвъ драма й театръ, якъ звѣсно, выникли зъ єллинского богослуженя, дуже драматичного, а грецкй храмы були прототипами пôзнѣйшого єллинского театру. Тымчасомъ въ Китайцѣвъ богослуженя зовсѣмъ не маѣ драматизму, а геніи, духи та й тѣни Конфуція та инчихъ вченыхъ не годять ся для драмы, а хиба для легенды. Въ китайскôй літературѣ не можна выслѣдити початкового зародку драмы та театра. Давный єллинізмъ бôльше бувъ погоджаючій для драмы та театра, нѣжь конфуціянство. Конфуціянство, хочь воно й не релігія, але неначе заступило мѣсце релігіи, бо выступило зъ моральностью, правда, не такою, яка була въ Візантіи, котра поглядала на театръ, якъ на рѣчь нечистиву, и вбила його зовсѣмъ, а все-таки конфуціянство и теперь вважаѣ на театръ, на драму, на романъ, якъ на рѣчь неважливу, легковажну й легкодушну. Тымъ то

література китайска навѣть не вдержала й не зберегла для памяти йменя авторôвъ стародавныхъ драмъ та повѣстей. И теперь въ Китаю урядовй люде не дуже поважають театръ, хочь тыхъ театрôвъ въ одному Пекинѣ 13, а труппъ акторôвъ 150, и самъ богдиханъ держить при своєму дворѣ два театры, а народъ дуже любить театръ, зъ охотою йде на спектаклѣ. Одначе, якъ запевняє д. Васильевъ, теперѣшнй китайскй вченй думають, що ихъ театръ є протягъ и розвитокъ китайскихъ класичныхъ часôвъ та давныхъ звычаѣвъ. Въ найдавнѣйшихъ китайскихъ книгахъ вже згадуєть ся про пантомины та про танцѣ, де выступають танцюристы, узброєнй алебардами, або зъ крылами на плечахъ. Початокъ театру въ Китаю одначе вôдносять до VI. вѣку по Христовôмъ рôздвѣ, тымчасомъ якъ китайска повѣсть дуже давня. Вже зъ початку IV. вѣку по Христѣ появились книги повѣстярскй, исторiи про духôвъ, щось схоже на мітологію инчихъ народôвъ, а ще ранѣйше, може ще до Христ. рôздва, появилась книга Лю сяна: легенды чи исторiи значныхъ святыхъ. Повѣсть въ Китаю виникла зъ легендъ та казокъ. Література драматична та белетристична въ Китаю дуже широка и що всего цѣкавѣйше, своя, національна й самостôйна, анѣ на одну крапельку нѣ звôдкôль не перейнята. Китайскй драмы та романы, на нашь сьогочасный поглядъ, бôльше романтичнй, нѣжь реальнй, хочь и въ нихъ дуже вôдбиваєть ся часами характеръ и норовы реальнй, характеръ китайскои расы, ѣѣ звычаѣвъ, такъ що

д. Васильевъ каже, що Китай та Китайцѣвъ найлѣпше можна знати не зъ конфуціянскихъ усякихъ книгъ, не зъ звычайного живого нагляду надъ ихъ житямъ, захованымъ и потайнымъ, а зъ драматичнои літературы та зъ романôвъ, въ котрыхъ часомъ обписують ся и сцены при дворѣ богдихана, и роскôшнѣ палаты мандаринôвъ, и ихъ домашне житя, и ихъ норовы, и ихъ розмовы, обписують ся доволѣ реально й темнѣ закутки великихъ китайскихъ городôвъ, и житя купцѣвъ та мѣщанъ, и навѣть авторы засягають и въ сферы буддійскихъ манастирѣвъ. Подаємо коротенькій змѣстъ однiеи найбôльше любимои й популярнои въ Китаю драмы „Сі-сян-цзі“ чи „Исторія захôднього фліґеля“. Ся драма чи оперета зъ пѣснями, якъ запевняють, коли порôвняти ѣѣ зъ европейскими драмами та оперетками, така вдатна сюжетомъ та жвавостью й цѣкавостью дѣѣ, що ѣѣ можна поставити рядомъ зъ лѣпшими драмами въ Европѣ. Отъ ѣѣ коротенькій змѣстъ:

Удова одного міністра, пôсля його смерти, вертаѣть ся до дому зъ чужины и везе зъ собою його тѣло въ домовинѣ. Зъ нею ѣде и ѣѣ молоденька та гарненька дочка. Въ дорозѣ удова заѣзджає на ночôвку въ одинъ буддійскій манастирь, де звычайно для подорожныхъ завсѣды даѣть ся кôмната. Удова зъ дочкою зайняла захôдню частку манастирскои кумирнѣ. Въ той часъ молодый баккалавръ зайшовъ въ манастирь и черезъ не добре причиняни дверѣ заглядѣвъ молоденьку дочку. Удова чогось загаялась въ манастирѣ на якійсь тамъ часъ. Краса молодои дѣвчины такъ

вразила баккалавра, що вонъ самъ заразъ переходить на житя въ манастирь и займае комнату за стѣною садка, котрый прилягавъ до покоѣвъ красунѣ. Несподѣвано якійсь страшный розбойникъ довѣдавъ ся, що проѣзджае дуже багата панѣ и стала на водпочинокъ въ манастирѣ та ще й везе зъ собою дочку красуню. Розбойникъ зо своею ватагою нападае въ ночи на манастирь, облягае його кругомъ и домагаѣть ся въ удовы, щобъ вона выдала за нього за-можь свою дочку. Вдова зъ одчаю оповѣщае: хто спасе водъ розбойника ѣѣ дочку, за того вона выдасть ѣѣ за-можь таки заразъ. Баккалавръ вызвавъ ся на се небезпешне дѣло. Въ околици манастиря стоявъ зъ урядовымъ войскомъ його приятель. Вонъ потайно посылае до нього черезъ одного ченця записку. Приятель налинувъ въ одну мѣть зъ войскомъ, прогнавъ розбойника и вызволивъ удову зъ дочкою. Тымчасомъ молода дочка вже встигла познайомитись зъ баккалавромъ и гаряче закохалась въ нього Теперь, якъ прийшлось сповнити свою обѣцянку, вдова каѣть ся, що похопилась, и рекомендуе своѣй дочцѣ баккалавра не якъ жениха, а якъ брата. Молодѣ зъ одчаю страждають, побиваютъ ся, але потомъ потай водъ матери знаходять способъ стрѣчатись и бачитись межь собою. Нѣгде було дѣтись удовѣ, и вона въ конець усього мусѣла згодитись на весѣля дочки зъ баккалавромъ.

Въ Китаю багато е драмъ, переробляныхъ зъ китайскихъ романовъ та повѣстей, якъ робить ся и въ насъ въ Европѣ.

Въ китайскихъ повѣстяхъ багато романтичного елемента, багато страшного, чарôвничого; усякѝ чуда, талісманы, убійники, лицарѣ та розбôйники грають въ нихъ велику роль. Найпершій герой въ ихъ повѣстяхъ доконечне выставляєть ся хитрымъ, розумнымъ, але вченымъ. Вôнъ повиненъ выдержати испытъ на екзаменѣ въ Пекинѣ и написати екзаменный испытъ, чи звычайну старомодню хрѣю, якъ можна лѣпше. Безъ сього герой бувъ бы збавленый самыхъ сутныхъ прикметъ романичного героя. Такъ въ повѣсти „Морскій ярмарокъ“ студентъ попадає на одинъ острôвъ, заселеный драконами. Драконы мали й свого царя. Студентъ спѣває пѣснѣ передъ царемъ и читає йому свою хрѣю. Цареви такъ сподобалась та хрѣя, що вôнъ выдавъ за нього свою дочку. Въ романѣ „Шуй ху чжуань“ повно усякихъ чудъ та розбôйникôвъ, але чимъ новѣйшѝ романы, тымъ менче въ нихъ чарôвничого елемента, тымъ бôльше вони реальнѝ. Въ самому лѣпшому и реальнѣйшому романѣ „Сонъ въ красному теремѣ“, що появивъ ся въ минувшому вѣку и написаный, якъ думають, однымъ зъ князѣвъ, видно ще засновокъ романтичный. Герой сього романа Бао-юй, гарный, розумный, але трохи вередливый, то не въ мѣру добрый, то лихій, веде свôй родовôдъ вôдъ того камѣня, котрый въ давню давнину, ще въ часъ сотвореня свѣта, Нюй-ва розтопила, щобъ залити дѣрки въ небесному горизонтѣ та полатати деякѝ прорѣхи на земли. Зъ камѣнчикомъ въ ротѣ, се-бъ то зъ талісманомъ щастя, родивъ ся

Бао-юй, и якъ тôльки вôнъ выкинувъ зъ рота сей камѣнчикъ, залицяючись до красунѣ Лінь, добра доля його покинула. Окрôмъ звычайныхъ повѣстей въ Китаю дуже багато историчныхъ романôвъ, такъ що майже уся китайска исторія ажь до міньскои династіи стала сюжетомъ сихъ романôвъ. Є въ Китаю й не дуже моральнѣ романы, якъ н. пр. „Троянда въ золотому кухлѣ“. Отъ коротенькій змѣстъ сього романа: Разъ въ Шань-дунѣ заможный буржуа Сі минь-цінь вертавъ ся зъ веселои бесѣды до дому. На дорозѣ несподѣвано його вдарила по носѣ завѣса коло дверей одного дому. Вôнъ оглянувъ ся, дивить ся — стоить красуня Пань цзінь-лянь, жѣнка хлѣбопекаря. Вона не любить свого чоловѣка пекаря и вже разъ пробувала заманити до себе його брата. Сі минь-цінь закохавъ ся въ красуню и хоче зъ нею познайомитись. Вôнъ знайшовъ собѣ помôшницю, пôдкупивъ ѣѣ и намовивъ, щобъ вона запросила ихъ обоѣ разомъ до себе на обѣдъ. За обѣдомъ Сі-минь-цінь неначе-бъ то незумысне пускаѥ пôдъ стôлъ палички, котрыми ѣвъ страву, нахиляѥть ся, щобъ ихъ дôстати, и въ той часъ хапаѥ малесенькій нôжки красунѣ и давить ихъ. Красуня не спротивилась... Швидко пôсля того все мѣсто вже знало про тѣ штучки, само по собѣ окрôмъ тôльки самого чоловѣка красунѣ. Уличнѣ хлопчиска вже спѣвають про сей скандалъ пѣснѣ на улицяхъ и смѣють ся зъ мужа красунѣ. Мужь, довѣдавшись про зраду своѥи жѣнки, йде до Сі-минь-ціня, кидаѥть ся на нього, але Сі-минь-цінь давъ йому такого

штовхана, що той швидко й богу душу вôддавъ. Надъ мертвымъ вôдправляють похоронъ буддійскй ченцѣ хошаны. Приходить невтѣшена удовиця. Ченцѣ задивляють ся на неи, читають и перекручують слова, а одинъ молодый чернець, замѣсць того, щобъ выбивати прачемъ тактъ похороннои пѣснѣ по подушечцѣ, помыляѣть ся и бье прачемъ по лысинѣ свого игумена. Сі минь-ціневи удалось вôдкупитись вôдъ поліціи за смерть мужа и красуня Пань-цзінь-лянь стала його жѣнкою, у котрого перша жѣнка тодѣ вже вмерла, але була ще жива друга. Пôсля того Сі-минь-цінь мавъ ще два романы зъ красунями. Сі-минь-цінь розпочинаѣ пôсля сього всего ще одну нову интрижку. Вôнъ закохавъ ся въ красуню Лі-пін-еръ, жѣнку свого приятеля, непросипленого пяницюги. Тымчасомъ самъ Сі минь-цінь попавъ пôдъ судъ. Дѣя дѣѣть ся въ XII вѣцѣ нашои еры. Мандаринъ Цай-цзінъ, до котрого часто ѣздивъ Сі-минь-цінь и дававъ йому хабарѣ, попавъ въ неласку ряду за свои зловжитки. Пôдъ судъ попавъ ся за хабарѣ и Сі-минь-цінь, а тымчасомъ поки вôнъ позывавъ ся, його коханка выйшла вже за мôжь за фармацевта. Сі-минь-цінь якось выкрутивъ ся вôдъ суда и зновъ почавъ приставати до красунѣ. Дôзнавшись, за кого выйшла за-мôжь його красуня, вôнъ наймаѣ якихсь шарлатанôвъ и засылаѣ ихъ до фармацевта. Шарлатаны чепляють ся до бѣдного фармацевта, кажуть, що вони давнй його знайомй, навѣть його приятелѣ, що вôнъ позичавъ колись давно въ нихъ грошѣ, забувъ про тй довги

та й не вѳ́ддавъ. Слово за словомъ, и фармицевтъ, розсердившись за таку наглу причепу, попобивъ ихъ. Вони потягли його въ судъ позыватись. Шарлатаны наставили въ судѣ пѳ́дкупляныхъ свѣдкѳ́въ [що буває теперь и въ насъ; — въ насъ звычайно пѳ́дкуплюють убогихъ жидкѳ́въ]. Судъ присудивъ фармацевтови заплатити довги, ще й выбити його бамбусковыми палицями по пятахъ. Иого жѣнка теперь и знати не хоче такого безчесного мужа и переходить безъ сорома до Сі-минь-цінія... Въ кѳ́нець усього зъ Сі-минь-цінемъ трапилось те, що зъ принцомъ Мора въ романѣ Альфонса Доде „Набобъ“. Вѳ́дъ своихъ пригодъ коханя безъ перестанку вѳ́нъ пѳ́дупавъ на здоровлю. Одинъ хошанъ-чернець давъ йому пилюлѣ, але якъ пилюлѣ выйшли, то й самъ Сі-минь-цінь вѳ́ддавъ богу душу... Сей романъ дуже нагадує то принца Мора у Альф. Доде, то звѣснѝ Ловеласовѝ походеньки та пригоды „Жіль-Блаза“ въ романѣ французского романіста XVIII вѣку Ле сажа. Зъ сього романа мы бачимо, що Китайцѣ додумались и до реалізма въ беллетристицѣ, та ще й самѝ, безъ сторонньои помочи. Є въ китайскѳ́й літературѣ навѣть порнографічнѝ утворы, якъ н. пр. „Дорогоцѣнне дзеркало“, змѣсту котрого не можна навѣть передавати. Багато китайскихъ повѣстей та романѳ́въ переложено на европейскѝ мовы.

Выдѣлъ ліричнои поезіи въ Китаю дуже широкій. Китайска література почала ся до Христового Рѳ́здва и протягує ся безъ перестанку до нашихъ часѳ́въ; само по собѣ, що

китайскои поезіи скупила ся велика масса Ліричныхъ поетôвъ въ Китаю цѣлѝ тысячѣ. Ліричнѝ окремнѝ творы поетôвъ звычайно бувають невеличкѝ, коротенькѝ, рѣдко доходять до однои сторôнки листка книжного. Є въ китайскôй літературѣ й поемы [фу]; вони писанѝ зъ де-бôльшого безъ рифмы, по нашому — бѣлыми вѣршами. Одною зъ першихъ поемъ сього ряду вважаєть ся поема Бань-гу „Двѣ столицѣ“ [Лян ду-фу]. Въ неи обписуєть ся змагання двохъ Китайцѣвъ про те, котра столиця лучча: чи стара, захôдня, чи нова, схôдня. Кожный зъ нихъ выставляє переважнôсть своеи столицѣ: ѣѣ мѣсцевôсть, ѣѣ выробы, выгоду мѣсцевости для оборонь цѣлого краю. Ся поема має характеръ дидактичный и обписуючій. Є навѣть одна поема, въ котрôй обписано зруйнуваня богдиханского дворця въ околицяхъ Пекіна англо-французькимъ вôйскомъ за Наполеона III. Въ деякихъ поемахъ обписують ся принесеня жертвъ, хлѣборобство, вловы, вандрôвки, дворцѣ, рѣчки, океаны и т. д. Китайскѝ поемы — та-жь сама лірика, тôльки доконечне написана зъ переднымъ прозаичнымъ словомъ. Мѣжь поетами є навѣть одинъ императоръ минувшого вѣку, Цянь-дунъ; въ своѣй поемѣ вôнъ обписавъ столицю Манчжуріи Мукденъ. Але мѣжь китайскими поетами нема высокихъ талантôвъ, навѣть нема такого, якъ перскій Гафізъ. Въ Китаю за першу прикмету поетичныхъ утворôвъ вважаєть ся звѣсный стиль, тôльки не по правилахъ Ціцероновои красномовности та риторики Буало, а по своихъ споконвѣчныхъ риторичныхъ

формахъ. Тымъ то въ Китаю за поетичнѣ утворы вважають ся усякѣ добре написанѣ богдиханскѣ указы, урядницкѣ доклады, дипломы, адресы, листы, промовы надъ помершими, проповѣди въ храмахъ и т д. Сѣ усѣ утворы, вкупѣ зъ вѣршами, усѣ чисто, навѣть найдрѣбнѣйшѣ, зѣбранѣ до-купы и складають превеликѣ томы. Зъ вытягѣвъ зъ нихъ потѣмъ складались христоматіи, такѣ якъ и въ Европѣ. Перша така христоматія складена въ VI. вѣку пѣсля Христ. Рѣздва наслѣднымъ принцомъ Чжао-мінь-тай-цзи. Сѣ зѣбрники такѣ великѣ, що на прикладъ христоматія, складена за династіи Танъ и Удай вѣдъ 620 до 670 р. пѣсля Христ. Рѣздва мѣстить ся въ 50 томахъ. Христоматія вѣдъ 1744 р. до 1810 р. мѣстить ся въ 16 томахъ та 96 книжкахъ.

Останнимы мѣжь елементами культуры, зъ котрыхъ складаѣть ся культурный типъ націи, є наука въ самому широкому розумѣню, а потѣмъ критика. Въ Китаю розвилась наука доволѣ широко, але трохи однобѣчньо. По силѣ творчости духа, по высокости змѣсту китайска література не може стати рядомъ зъ давными класичными літературами Греціи та Рима, — каже д. Васильевъ, котрый проживъ десять рокѣвъ въ Китаю и основно вывчивъ и знає китайску літературу, — але, каже вѣнъ, вона перевысшує нхъ обсягомъ и усяковостью зачепляныхъ въ неи сюжетѣвъ. Те-жь саме можна сказати, прирѣвнюючи ѣѣ до літературъ мусулманского свѣта або середньо-вѣкового періоду усѣхъ захѣдныхъ европейскихъ народѣвъ. Тѣльки въ порѣвнаню

ѣ до однои найновѣйшои літературы, въ котрій науцѣ та критицѣ дано таке шановне мѣсце, китайску літературу прийдеть ся поставити въ одинъ рядъ зъ літературами стародавнього укладу, бо вона въ головныхъ начеркахъ выявляє въ собѣ тільки розвитокъ тыхъ елементівъ, котрі мы бачимо ще до начатку нашои еры. Не можна сумнѣватись, що въ недалекій будущинѣ китайска література збагатить ся й поновить ся въ хвиляхъ европейскои мысли, европейского знаня и духу.*)

И справдѣ наукова література въ Китаю дуже широка на обсягъ, хочь и не глибока на змѣстъ. Исторична література розвилась безъ мѣры въ ширину. Масса историчныхъ науковыхъ творівъ може мати своимъ обсягомъ переважність навѣть надъ историчными творами та выслѣдами нѣмецкихъ историківъ, котрі въ жартъ у насъ звуть ся „пудовыми“. Въ Китаю прийдеть ся ихъ назвати десятипудовыми та й сього буде ще мало. Нѣ одна наука въ Китаю не розвилась такъ широко, якъ исторія. Китай живъ историчнымъ житямъ, якъ пишуть лѣтописи, 4000 роківъ. Историчні офіціяльні записи почали ся при дворахъ богдиханівъ та князѣвъ дуже давно, и до нашихъ часівъ скупила ся сього историчного матеріялу сила, по правдѣ сказати, вражаюча.

Першу историчну книгу, або лѣпше лѣтопись Китая, написавъ Конфуцій. Вона зветь ся

*) „Всеобщ. истор. литер.“ п. ред. В. Корша. В. III., ст. 426.

„Чунь-цю“ и була написана гіерогліфами на дощечкахъ на 2 футы довжины. Конфуцій починає ѣѣ зъ найдавнѣйшихъ часовъ, зъ исторіи удѣла Лу, де вонъ збиравъ дворовѣ записи, а потомъ збиравъ лѣтописи й инчихъ удѣловъ и звѣвъ ихъ до-купы въ одной книзѣ. „Чунь-цю“, перша лѣтопись Китая, якъ пишуть, трохи суховата, бо́льше пере́лѣчка царѣвъ та историчныхъ подѣй. Протягомъ книги „Чунь-цю“ є дальша исторія Китая „Шу-цзінъ“, такъ само написана Конфуціємъ, якъ думають китайскѣ вченѣ. Се вже исторія Китая вбдъ давныхъ царѣвъ, Яо й Шуня, котрѣ вважають ся въ Китаю за святыхъ. Окро́мъ историчныхъ осо́бъ та подѣй зъ додачею усякихъ легендарныхъ исторій, властивыхъ давнимъ лѣтописямъ, въ сѣй исторіи вписанѣ політичнѣ статьѣ и навѣть моральнѣ навчаючѣ трактаты. Сѣ двѣ историчнѣ книги, вкупѣ зъ Ші-цзінъ“ та „Чунь-юй“, та зъ катехизисомъ Конфуція „Да-сьо“, положенѣ въ основу китайскои просвѣты и китайского свѣтогляду, котре звычайно зветь ся въ насъ конфуціянствомъ. По́сля сихъ утворо́въ зъявивъ ся въ Китаю и свой Геродотъ: то бувъ Си-ма-цянь, котрый вважаєть ся въ Китаю за першого историка, за батька китайскои исторіи. Його исторія зветь ся „Ші-цзі“. Але зъ нашого европейского погляду исторія Си-маціяня, дуже цѣкава сама по собѣ, ще не може назватись прагматичною исторіею: на неи можна вважати бо́льше якъ на исторію вкупѣ зъ збо́рниками трактато́въ про китайску культуру. На першому мѣсци въ неи вписанѣ біо-

графіи императорôвъ вôдъ 140 року до Христ. Рôздва. потôмъ идуть генеалогічнѣ й хронологічнѣ таблицѣ, потôмъ наступають выдѣлы про музику, мѣру, годовѣ змѣны, жертвы, податѣ, монету; за симъ идуть исторіи значныхъ княжихъ фамілій, Конфуція, біографіи вельможъ, высокихъ урядникôвъ, філософôвъ, приводцѣвъ вôйска, и т. д. Исторія Си-ма-цяня є офіціяльна исторія Китая. Пôсля Си-ма-цяня офіціяльну исторію хиньскои династіи писавъ Бань-гу такимъ самымъ методомъ. Кожна династія богдиханôвъ мала свого двôрского историографа, кожна династія маѣ свою исторію Усѣхъ династій було 19 и про кожну написана офіціяльна исторія. Сихъ офіціяльныхъ исторій 24 и вони складають ся зъ 100 томôвъ и зъ 800 книжокъ. Сѣ офіціяльнѣ исторіи лягли въ основу трьохъ енциклопедій, складеныхъ по приказу богдиханôвъ. Теперѣшня пануюча въ Китаю династія завела „вченый комітетъ“, котрый въ 1767 роцѣ зложивъ протягъ сихъ трьохъ енціклопедій до кôнця панування міньскои династіи. Сей самый комітетъ выдавъ три енциклопедіи теперѣшньои династіи. Сѣ усѣ енциклопедіи складають ся зъ 124 томôвъ въ 872 книжкахъ!

Окрôмъ сихъ здоровенныхъ историчныхъ праць є ще й историчнѣ коментарѣ на давнѣ лѣтописи. Цзо-цю-мінъ написавъ коментарѣ на Конфуцієву лѣтопись „Чунь-цю“. Въ XI. вѣку нашои еры вченый Сима-гуанъ провѣвъ далѣ його працю, написавши исторію зъ коментарями, починаючи вôдъ 400 року до Христ. Рôздва и довѣвши ѣѣ до 959 року. На сѣ пра-

цѣ зробили ще приставки вченый Чжу-цзи й инчй, міньскій вченый Чень-жень-сі давъ симъ працямъ останню редакцію. На пбдставѣ сихъ историчныхъ праць зъ деякими выяснѣнями, вченый Тунъ цзянъ-ганъ-му-Майля написавъ свою исторію Китая въ 12 томахъ, котрою найббльше користують ся европейскй вченй для вывченя исторіи Китая. Окрбмъ того є ще компілятивнй исторіи декотрыхъ династій, зведенй зъ лѣтописей та офіціяльныхъ исторій, якъ н. пр. книга „Гші“, складена вченымъ Ма-су; є вкороченй исторіи, якъ н. пр. вкорочена исторія зроблена за приказомъ богдихана Цзянь-луна. Само по собѣ, що историчнй працѣ китайскихъ вченыхъ ббльше фактичнй або компілятивнй, не освѣченй філософскими поглядами, не перевѣренй критично. Про всесвѣтню исторію китайскй вченй нѣчого не знають и не старають ся познайомитись зъ нею. Вони выучують тбльки исторію Китая.

По инчихъ наукахъ въ Китаю выдано такъ само багато науковыхъ праць. Географія Китая стоить на-рбвнѣ зъ географією европейскихъ націй. Ще въ давныхъ исторіяхъ є цѣлй географічнй выдѣлы, але систематичнй курсы географіи появились за танскои династіи. Вченый Лі-цзі пу выдавъ обписаня провінцій та мѣстъ вбдъ 806 до 820 року въ 40 томахъ. Потбмъ вже йдуть географіи, складенй при поступаючихъ династіяхъ. Географіи за теперѣшню династію було вже кблька редакцій, начинаючи вбдъ 1764 року. Є въ Китаю й географічнй атласы. Такъ на пр. є атласъ чжилійскои провінціи выданый въ 1753

роцѣ, на котрому вписанѝ всѣ незначнѝ навѣть села й мѣсця: 39.687 великихъ та малыхъ сѣлъ. Є ще атласъ гôрскихъ провінцій, а то й самыхъ рѣкъ та гôръ. Выдана за міньскои династіи географія 12 томôвъ та географія стратегічна Цзюнь-го-лі-бінъ такѝ взорцевѝ, якихъ можна-бъ бажати и для нашои отчины, — каже д. Васильевъ. Такимъ способомъ, маючи дуже давнѝ географіи, китайскѝ вченѝ можуть мати исторію географіи Китая. Окрôмъ того є багато въ китайскôй літературѣ вандрôвокъ по Китаю, Тибетѣ, Индіи та Туркестанѣ. Є ще въ Китаю література буддійска. Зъ санкритского языка буддійскихъ книгъ переложено на китайскій языкъ 1476 книгъ, а въ кôнци минувшого вѣка китайскій рядъ звелѣвъ напечатати збôрникъ книгъ даоськихъ, утворôвъ тіои партіи філософôвъ, котрѝ держать ся найдавнѣйшого національного вченя Лао-цзи, и не йдуть за конфуціянствомъ. Є й китайска старовѣрска література.

По части законодавства китайска література перевысшуе своимъ обсягомъ схожѝ літературы усѣхъ народôвъ, — каже д. Васильевъ. Окрôмъ выданя здоровыхъ збôрникôвъ указôвъ богдиханôвъ та докладôвъ высчихъ урядникôвъ, є въ Китаю й нарôзнѝ юридичнѝ трактаты и збôрники законôвъ усякихъ династій; є массивный „Повный Збôрникъ законôвъ“ Китая.

Китайцѣ люблять древности та археологію. Обписуваня древностей, антикварій начало ся давно. За теперѣшньои династіи выдано роскôшне выданя копій въ малюнкахъ зъ рѣ-

чей, знаходячихъ ся въ дворци богдихана и въ його кабінетѣ, „Сі-цінъ“: се два здоровѣ фоліянты зъ пышными малюнками. Є ще багате выданя въ малюнкахъ богдихана Кан-сі въ 500 томахъ по 10 книжокъ въ кожному томѣ, котре тôльки недавно першій разъ въ Европѣ придбавъ собѣ Лондонъ. Одинъ выдѣлъ натуральнои исторіи складаєть ся зъ 16 томôвъ, де на кожному листѣ намальована окремна рослина. Въ одному кабінетѣ Канъ-сі такъ багато цѣкавыхъ антикварскихъ рѣчей, що вони самі безъ малюнкôвъ дали матеріялу на 6 великихъ томôвъ. Є ще й спеціяльнѣ выданя, присвячені копіямъ и обписамъ давныхъ надписôвъ на камѣняхъ надъ могилами значныхъ осôбъ, похованыхъ въ храмахъ. Є въ Китаю й натуральна исторія зъ роскôшными малюнками усѣхъ ростинъ въ Китаю, ще навѣть и зъ вѣршами до кожнои ростины. Є багато книжокъ про сѣльске господарство, про медицину; є навѣть літературa стратегічна.

Въ Китаю є й критична література. Критичный переглядъ и потягъ до выправленя вкинувшихъ ся помылокъ въ класичныхъ китайскихъ книгахъ почавъ ся ще въ 51 роцѣ пôсля Христ. Р., коли императоръ Сюань-ді зôбравъ вченыхъ въ залѣ Ші-цюй-ге для сього дѣла, а въ 79 роцѣ пôсля Христ. Р. за императора Чжанъ-ді бувъ такій самый зъѣздъ вченыхъ въ дворци и розсуджувавъ про деякѣ противословы та несхожости въ класичныхъ книгахъ, а вченый Бань-гу записавъ выслѣды вченыхъ въ своѣй книзѣ Боху-тун-

инъ. Пôсля того появляло ся багато вченыхъ розправъ, н. пр. Ин-шао выдавъ книгу „Дзеркало моралѣ“, Лю-шао написавъ книгу „Про людскй здатности“, Уц-зянъ написавъ выслѣды про географію, поезію, музику, про духôвъ чи геніѣвъ, Юань-вень выдавъ выслѣдъ про класичнй книги, про исторію, астрономію, шкôльну науку чи педагогію, про буддизмъ, про даосизмъ и т. д. Вченй Китайцѣ пôдвели пôдъ критику й свои святй книги Конфуція; деякй стоять за автентичнôсть сихъ книгъ, деякй зрѣкають належнôсть ихъ до Конфуція и взнають його тôльки за збирача давнѣйшихъ творôвъ, а не за справдешнього утворника ихъ усѣхъ. Словомъ сказати, літературне дѣло въ Китаю йде такою стежкою, якъ и въ Европѣ, тôльки инчою ходою, тихою, нехапною, порушливою помаленьку, въ напрямку поступовому, але зовсѣмъ не въ радикальному.

Просвѣта въ Китаю стоить непогано. Шкôлъ багато, письменнôсть широко розповсюднена. Въ Пекинъ въ три роки разъ наѣзджає 15.000 баккалаврôвъ, щобъ держати испытъ доспѣлости. Процентъ, якъ бачимо, великій! Сй испыты роблять ся такъ само, якъ и въ Европѣ, але трохи строжше: баккалаврôвъ збирають усѣхъ въ двôръ, розпечатують тему, оповѣщають ихъ, и потôмъ, скôльки ихъ збереть ся, усѣхъ розсаджують въ окремнй келіѣ и тамъ вони пишуть одвѣтъ. Вони повиннй написати не бôльше, якъ нашу старосвѣтску шкôльну хрѣю на темы зъ класичныхъ китайскихъ книгъ. Въ сѣй хрѣи повинно бути не бôльше якъ вôдъ 500 до 700 слôвъ,

бо въ Китаю латинска риторичнѣсть вважаєть ся за недостачу, а короткѣсть и згорнутѣсть въ висловѣ вважаєть ся за достойнѣсть. Якъ бачимо, й тутъ є самостійнѣсть въ самому стилѣ: не Цицеронъ, не риторика Буало служить взорцями, а якась своя, самостійна риторика. На екзаменѣ обовязково знати треба усѣ чотири книги Конфуція ще й пять клясикѣвъ майже на память, а се трохи не все одно, що знати трохи не на память вѣдъ дошки до дошки усю Біблію. Тымъ то багато Китайцѣвъ не выдержує испыта и многій баккалавры вчать ся до старости и тѣльки на старости лѣтъ выдержують испытъ. Зъ 15.000 баккалаврѣвъ тѣльки одинъ дѣстає найвысчій ступѣнь чжуан-юаня; його хрѣя читаєть ся скрѣзь, якъ геніяльный утвѣръ. Баккалавры, котрій готують ся на испытъ, мають свого окремного бога; йому молять ся передъ испытами, ставлять передъ нимъ приносины — свячень дощечки.

Такъ то выробивъ ся культурный самостійный китайскій типъ на далекому сходѣ Азіи, безъ жадного чужого вплыву. Китайцѣ выробили культуру въ цѣлій ѣй сукупности самій зъ себе, зъ свого расового духу, расовои вдачѣ: тутъ все добуто, зъ себе, высотано зъ своєи вдачѣ, якъ павукъ сотає зъ себе павутину. Китайска культура заснована на натуралістичному пантеизмѣ, найбѣльше погоджаючому для всебѣчнього розвитку людского духу, не пригнобляючому деякихъ сторѣнъ людского духу и даючому повну свободу й простѣръ для такого розвитку. Рѣзкій вѣдмѣнный характеръ

китайства є обєктивізмъ, а не субєктивізмъ, якій мы примѣчаємо въ давньому єврействѣ, або въ візантійствѣ та мусулманствѣ, де уся культура выникла зъ чистого субєктивного джерела и пôдводилась пôдъ принціпъ высчои сущости. Сей обєктивізмъ въ релігіи и въ усѣй культурѣ направивъ китайску культуру до природы й людины, направивъ на правдиву стежку культурного руху й культурного розвитку, яку мы примѣчаємо въ стародавныхъ Грекôвъ. Китайска релігія не вôдвертала сього розвитку вôдъ людины й натуры, а привертала до нихъ, та, на жаль, дякуючи може расовôй вдачи Китайцѣвъ та ихъ природженымъ здатностямъ, вони не выявили въ своѣй культурѣ усѣхъ скарбôвъ людского духу, усѣхъ природженыхъ здатностей людскои душѣ. Є пропусты, та ще й самѝ важливѝ, самѝ сутьнѝ въ розвитку ихъ культурного типа. Китайцѣ не напали на слѣдъ дошукуваня й выслѣдôвъ самыхъ законôвъ людского розуму та натуры, а черезъ те въ нихъ недостачає правдивои Філософіи розуму, высчихъ поглядôвъ и, само по собѣ, недостачає здоровои критики. Ихъ мысль не достала собѣ крылъ для высокого лету та орлиного шуганя, а бôльше примѣчаємо въ неи тихій линъ пташиный. Замѣсць Філософіи розуму, мы бачимо въ Китаю Філософію моралѣ, дякуючи великôй практичности расы. Въ Китаю був свôй Геродотъ, був Пліній, був Несторъ, й Титъ Лівій, та не було Платона, а що важливѣйше, не було Арістотеля та Зенона, не було й Пітаґора, Архімеда та Евкліда, що поклали засновокъ математич-

ныхъ наукъ, давшихъ для культуры сучаснои Европы великѣ здобутки. Китайцѣ показали взагалѣ нездатнѣсть и до математичныхъ наукъ. Въ инчихъ наукахъ, въ поезіи мы не бачимо высокого лету геніѣвъ, а скрѣзь примѣчаємо якусь середину, помѣрнѣсть. Китайцѣ не утворили высокои драмы, трагедіи, комедіи, не утворили высокихъ епічныхъ поемъ. Поетична література й беллетристика розвиваєть ся въ нихъ и йде бѣльше стежкою инстинкта, нѣжь розуму, хочь доходить часомъ до правдивого реалізма на-помацки, несвѣдомо, безъ попереднього освѣтку черезъ законы розумнои естетики, безъ попередньои системы, безъ напрямку. Обѣктивізмъ въ релігіи та въ свѣтоглядѣ поставивъ мысль въ Китайцѣвъ въ простому напрямку не до неба, а до землѣ, до натуры, наблизивъ ѣѣ геть-то до землѣ, але черезъ недостачу філософскои мысли вони не силкувались постерегати суття сіви натуры, не потягувались до наукового выслѣду ѣѣ появкѣвъ, до наукового ихъ аналізу. Черезъ те й не розвила ся въ нихъ нѣ фізика, нѣ медицина. Маючи зъ-роду слабке естетичне чуття, Китайцѣ, якъ по натурѣ дуже практичный та хозяйновитый народъ, поставили себе до натуры, тѣльки якъ помагачѣвъ Небу чи Дао въ творчости й пѣддержаню й выкоханю плодючои силы натуры, просто сказати — поставили себе якъ експлуататорѣвъ натуры, якъ господарѣвъ. И справдѣ хлѣборобство въ Китаю стоить высоко, и може навѣть мав переважнѣсть надъ хлѣборобствомъ въ Европѣ. Шовковництво, садовництво, выробы зъ фарфору, теслярство

пôднесенî дуже высоко. За те-жь черезъ недостачу природженого естетичного чутя Китайцѣ не показали ся якъ наслѣдувачѣ природы, пôдроблювачѣ пôдъ ѣѣ краснî появки, не показали ся якъ художнî утворники, якими показали себе Єллины. Тымъ то артистичнôсть та художнôсть не пôднесла ся высоко въ Китаю, навѣть чеврѣє на початковыхъ ступѣняхъ: въ Китаю не розвились скульптура, мальовництво, музика, не розвилась въ пышныхъ красныхъ формахъ навѣть архитектура. Китайскî идолы грубои великои роботы; въ мальовництвѣ Китайцѣвъ мы бачимо тôльки ескізну роботу въ ясныхъ рѣзкихъ фарбахъ безъ розумѣня законôвъ перспективы. Китайска музика груба, невыдержна для европейского слуху.

А все таки китайска культура є справдешня культура, ще й до того давня й самостôйна, и стоить вона взагалѣ не низько, розповсюднилась зъ Китая въ Корею, Японію та всхôдню Индію, въ Аннамъ, Сіямъ. При бôльшôй знайомости зъ европейскою культурою вона тôльки сповнить свои пропусты та прорѣхи и швидко порушить ся впередъ, якъ порушилась впередъ Японія, де минувшого року вже выдавалось 2000 газетъ та журнальцѣвъ, тодѣ якъ въ Россіи ихъ выдавалось торôкъ усього-на-всього 800. тôльки въ-двоє бôльше, якъ въ маленькôй Бельгіи та Голландіи, де ихъ выйшло по 400 за рôкъ! Мы не примѣчаємо вольного руху мысли въ Китаю, потягу до свободы політичнои, розумовои, але треба зауважити, що суспôльне житя въ Китаю

пôдъ вплывомъ релігіи та такои вольнои й смѣливои морально-соціяльнои філософіи, якъ філософіа Мен-цзи, склало ся примітивно, але такъ орігінально, що при великôй нѣбы урядовôй деспотіи й абсолютному монархізмѣ въ Китаю тутъ же рядочкомъ йде въ школахъ та суспôльному житю філософія трохи не радикальна. „Нѣгде нема такои гуманности якъ въ Китаю“ — каже д. Васильевъ — „нѣгде въ самыхъ демократичныхъ державахъ не пôднимаѣть ся такъ рѣзко й безкарно голосъ правды; нѣгде низчй не користують ся такою свободою брати частку въ розмовахъ та дѣлахъ высчого. Низчій є все-таки членъ сѣмьѣ. Слуга не маѣ права выказувати, доносити на свого хозяина, хозяинъ вôдповѣдаѣ за слугу, якъ за жѣнку й за сына.“*) Се тымъ, що въ морали и въ школѣ зъ давньои давнины положенй въ засновку вольнй погляды. Въ Китаю житя сковане церемоніями, але якъ полѣчити й нашй усѣ церемоніи и при службѣ Божôй, и усякй придворнй церемоніи, то й сихъ выйде може 3.000, коли не бôльше, а поклоны въ Китаю — то не знакъ приниженя особости, а проста національна традиція и правила звычайности. Форма державности въ Китаю выробилась зъ давныхъ-давенъ, якъ абсолютно монархічна, але вона маѣ сутѣнокъ патріярхально-фамільный. Богдиханъ вважаѣть ся якъ батько народа: вôнъ выдаѣ свои указы якъ батькôвскй навченя на взорець нашого „Поуче-

*) „Всеобщ. истор. литер.“ п. ред. В. Корша В. IV., ст. 499.

нія Владимира Мономаха“ своимъ дѣтямъ. Мораль Конфуція та Мен-цзи обовязкова и для народа, и для уряду и для самого богдихана. Императоръ Тай-цзунъ [живъ вôдъ 627 до 649 р. пôсля Христ. Р.] написавъ книгу „Правила для державця“ для свого наслѣдника. Такъ само императоръ теперѣшньои династіи Кан-сі написавъ 16 правилъ для богдихана. Всѣмъ повѣтовымъ начальникамъ приказано 1-го и 15-ого числа кожного мѣсяця читати й розтолковувати сей утвôръ для народа. Въ Китаю и справдѣ усе орігінально! Въ Китаю деспотизмъ впомѣрнюєть ся на свôй способъ наче конституцією: се-бъ то традиціею майже релігійною та поглядами, вынесеными зъ школы й катехизиса „Да сьо“, поглядами захищаючими право особости и впомѣрнюючими урядовый деспотизмъ. И не диво, що въ Китаю при настановленю губернаторомъ якого-небудь урядника зъ недоброю репутацією городяне мають право выйти такому губернаторови на зустрѣчь за мѣсто при його въѣздѣ и не прийняти його до себе, и не пустити на мѣсце. Вôдповѣдальности й кары за се нема нѣякои, бо такъ вчить ще въ школѣ давня традиційна, ще й офіціяльна книга моралѣ Мен-цзи. И справдѣ, въ Китаю орігінальна и вповнѣ самостôйна культура!

Женщина въ Китаю не замкнута въ гаремѣ, не закриває виду чадрою, якъ поводить ся въ магометанъ. Якъ бачимо зъ выписаного нами змѣсту одного романа, женщина въ Китаю маєволю, а часомъ и надто багато вольности, якъ и европейска женщина. Сѣмья въ Китаю склала ся зновъ по своему, на свôй

ладъ. Въ Китаю пануюча форма сѣмьѣ — одножѣноцтво, але коли жѣнка буває стара або слабовита, то чоловѣкъ ще за ѣѣ животя, за ѣѣ дозволомъ, має право взяти другу жѣнку и дѣти вбдъ неи вважають ся, якъ законнѣ. Жѣнка й дѣти не рабы чоловѣка, але буває, що батько черезъ велику бѣднбсть продає своихъ дѣтей. Звычаѣ й норовы въ Китаю зновъ инчѣ, якъ въ Европѣ, тутъ усе шиворбтъ-навыворбтъ, все самостбйно й орігінально. Кожному чоловѣкови даєть ся трое йменнѣвъ: якъ вбнъ родить ся, якъ женить ся, и якъ помирає. Кары закона страшнѣ й жорстокѣ, якѣ въ насъ були въ середнѣ вѣки, и разомъ зъ тымъ переступникъ має право найняти якого убогого й сѣмьянистого чоловѣка, щобъ йому стяли сокирою голову замѣсць переступника. Въ великому горю Китайцѣ самѣ собѣ розпорюють животы, або выносять лбжко на майданъ, лягають на нього, а родичѣ закидають йому петлю на шию и зъ двохъ бокбвъ цуприкують за кбнцѣ вѣрьовки, доки задушать його. Закона Мойсеєвого про вживаня мяса животинъ чистыхъ зъ нероздвоєными копытами й ремигаючими въ Китаю, й слыхомъ не слыхати. Тамъ ѣдять и конятину, й собачину, й кошачину, ѣдять пацюкбвъ [щурбвъ] и черепахъ, и гадюкъ, и морскихъ червякбвъ и усяку всячину. Обѣдъ починають зъ десерта, зъ фруктбвъ, зъ конфектбвъ, супъ варять зъ мяса й рыбы, перетертыхъ и змѣшаныхъ докупы. За запроханый обѣдъ гостѣ оддаровують волы, коровы, конѣ, вбвцѣ, а зубожѣлѣ панки симъ часто користують ся, щобъ по-

правити свои ресурсы. Словомъ сказати, якъ спѣвають въ нашихъ пѣсняхъ: „Усе тута не по-нашому, усе тута та по-вашому“.

„Не по нашому“, не такъ, якъ въ Россіи, становить себе китайскій праворядъ и до инчихъ національностей, котрыхъ въ Китаю, окрѣмъ Манчжурѣвъ, набереть ся коло границѣ Тибета до 12 міліонѣвъ. Законы й императорскій приказы офіціяльно переложують на манчжурскій языкъ. Про національну нетерплячѣсть въ Китаю нѣчого не чути. На манчжурскій языкъ, по приказу праворяду, переложенѣ буддійскѣ книги.

Оттаку культуру мы взнаємо за орігінальну, самостѣйню й самобутню. Чи маѳ хочь трошечки такого характеру орігінальности й самостѣйности велико-рускій нѣбы историчный культурный типъ, про котрый такъ люблять говорити велико-рускѣ письменники и самъ д. Пыпинъ? Чи высотавъ вѣнъ самъ зъ себе, зъ своѳи расовои натуры усю скѣлькѣсть та прикметнѣсть сутьнихъ складовыхъ елементѣвъ кожного звѣсного въ исторіи національного культурного типа? Мы думаємо, що нѣ. Та се дѣло ясно видно кожному чоловѣкови, хочь трохи просвѣченому, хочь трохи тямущому въ науцѣ, — окрѣмъ хиба самыхъ великорускихъ давнѣйшихъ славянофілѣвъ та ихъ теперѣшныхъ наслѣдувачѣвъ консерваторѣвъ.

14.XII.921 d. 10

2002

516474